

Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf

Yrd.Doç.Dr. Eyüp BACANLI*

Özet: Bu makalede amacı, Türkiye Türkçesindeki -miş ekinin dolaylılık ve dolaylılık-dışı kullanımlarında görülen zamansal ilişkiler, onun ve Türk dillerinde ona benzeyen şekillerin artzamanlı gelişimlerine bakılarak ele alınmaktadır. Zamansal atıf çerçevesinde, -miş ekinin olay zamanı, konuşma zamanı ve atıf zamanı şeklindeki farklı zamansal sıralanma ilişkilerini hangi anlamlar ve duygu değerleriyle birlikte ilettiği örneklerle gösterilmektedir. Zamansal sıralanma ilişkileri, görünüş-zaman kavram ve kategorilerine bağlı olarak değişmektedir. Türkiye Türkçesindeki bitimli -miş ekinin, tarihî olarak sonuçsallık bildiren eski bir sıfat-fiil olduğu bilinmektedir. Bu yüzden bu çalışma, sonuçsallığa ve bitmişliğe özgü zamansal anlamların, -miş ekinin dolaylılık ve dolaylılık-dışı bitimli kullanımlarına ne ölçüde yansıdığını göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: -miş eki, zaman, zamansal atıf, görünüş, dolaylılık, sonuçsallık, bitmişlik, geçmişteki bitmişlik, sonlanmışlık

1. Giriş

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesindeki -miş ekinin zamansal özellikleri, Reichenbach (1947) ve Comrie'deki (1985) yaklaşım çerçevesinde ele alınacaktır. -miş bir geçmiş zaman eki olmakla birlikte onun geçmiş ve konuşma anıyla ilgili zamansal değerleri, farklı şekillerde tezahür etmektedir. Türkiye Türkçesindeki -miş eki, dolaylı geçmiş ifade eden, olayı onun dolaylı kabul edilmesine atfen bildiren bir ektir. Bununla birlikte onun, ontolojik ve genetik olarak bir 'görünüş (aspect)' alt kategorisi olan sonuçsallıktan türemiş olmasından kaynaklanan 'sonuçsal (resultative)' ve 'bitmişlik (perfect)' anlamları, bilhassa dolaylılık-dışı kullanımlarında sıklıkla gözlemlenir. Zamansal sıralanma ilişkileri, -miş ekinin dolaylılık ve dolaylılık-dışı kullanımlarına bağlı olarak değişebilmektedir.

Zamansal atıf bakımından tarafsız olan *immiş* koşacı, bu araştırmanın kapsamı dışındadır. Elbette, dilbilgisel bir işaretleyicide bir özelliğin tarafsız olması demek, onun hiç var olmadığı anlamına gelmez ve bu açıdan bakıldığında *immiş* koşacının, bağlama göre hem geçmişteki hem de hâlihazırdaki durumları

*TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ANKARA ebacanli@etu.edu.tr

iletebildiği görülür (Ergin 1986: 323; Johanson 1999a: 252; 2000a: 67; Bacanlı 2006: 37).

2. Kanıtsallık mı, Dolaylılık mı?

'Kanıtsallık (evidentiality)' önermede bilginin kaynağını belirten dilbilgisi işaretleyicilerini içerir. Kanıtsallık, bilhassa 1980'li yıllardan sonra yapılan pek çok araştırmadan sonra, evrensel dilbilgisi içerisinde tıpkı zaman, görünüş, 'kipsellik (modality)' gibi bağımsız bir dilbilgisi kategorisi olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Kanıtsal bir bilginin kaynağı, kendi içinde daha da dallanabilen üç başlıkta toplanabilir: Söylentiler, çıkarsamalar ve algılamalar. Bu kaynak türlerinin bazı dillerde farklı dilbilgisel işaretleyiciler tarafından ayrıntılı olarak gösterildiği, Türk dillerinde ve Balkanlardan-Kafkaslara ve Orta-Asya'ya kadar Türk dilleriyle etkileşim halindeki pek çok dilde ise tek bir dilbilgisel işaretleyici tarafından kodlanabildiği gözlemlenir. Türk dillerinde ve diğer pek çok dünya dillerinde örneği görülen kanıtsallık türü, dolaylı bir bakış açısını ima ettiğinden, kanıtsallık, bu tür diller için 'dolaylılık (indirectivity)' veya 'aracılıdırma (mediativity)' olarak da adlandırılır. "Dolaylılık, anlatılan olayın aracısız olarak değil, aracılı olarak, yani şuurlu bir P öznesi tarafından bilginin karşılanmasına atfen dolaylı bir şekilde sunulduğu anlamına gelir" (Johanson 2000a: 61, 71; 2003: 274). "Dolaylı şekiller, kendi merkezî anlamlarının çeşitli periferik kullanımlarını, öykülenen olaydan irtibat kopukluğunun farklı türlerini ve bilhassa olaya karşı, ironi denebilecek idrak ve duygu mesafesi şeklindeki pragmatik yayılımlarını" (Johanson 1999a: 146; 2000a: 69); "olayın, hazırlıksız akıllar için göreceli yeniliğini" (Slobin & Aksu 1982: 198; Aksu-Koç & Slobin 1986: 163-164) ortaya koyabilirler. Sonuç olarak dolaylı bakış açısının yansıması olarak ortaya çıkan bütün bu anlamlar ve çağrışımlar yüzünden, Türkçedeki ve diğer Türk dillerindeki kanıtsallığı, yine geniş kanıtsallık kategorisi içerisinde özel bir alanı ifade eden 'dolaylılık' kavramıyla adlandırmak mümkündür.

3. Zaman, Görünüş ve Zamansal Atıf

Konuyla ilgili dilbilim araştırmalarında, 'cümledeki zaman (tense)' ile 'zamansal atıf (temporal reference)' arasındaki ilişkiye yönelik farklı yaklaşımlar dikkati çeker. Dil(bilgi)sel zaman; ya "zaman üzerindeki dilbilgiselleşmiş yer belirleme" şeklinde tanımlanarak görünüşten farklı ve zamansal atıfla özdeş kabul edilmekte (Comrie 1976: 1-2; 1985; Lyons 1977: 677-690; Dahl 1985: 23-26; Fleischman 1990: 15; Bybee vd. 1994: 46) ya da "dillerin tümünde görülen özel morfolojik birleşmeler" olarak tanımlanmakta ve görünüş ile zamansal atıf da kapsayan bir üst kavram olarak ortaya çıkmaktadır (Bertinetto & Delfitto 2000: 190-191; Johanson 2007: 189). Smith, dilsel zaman için "morfolojik birleşmeler" nitelemesini benimsemesine rağmen onu, zamansal atıf ve görünüşle çok yakın ilişkili ama onlardan ayrı üçüncü bir kategori olarak değerlendirdi-

rir (1991: Chapter 5; 2007: 420-424). Bu görüşlerden birincisinin şu ana dek en yaygın görüş olarak benimsendiği gözlemlenmektedir. Aslında farklı görüşler, bilginlerin görünüş ve zamanla ilgili bir sistemi nasıl algıladığıyla ilgili bakış açısı ve yaklaşım farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Görünüş, olayların zaman eksenini üzerindeki bir noktadan bitmiş veya bitmemiş, sınırları aşılmış veya aşılmamış olarak algılanması, her eylemde görülebilen ‘başlangıç-süre-bitiş (initium-course-finitis)’ şeklindeki doğal üç evreden herhangi birine bakış, bir başka ifadeyle olayların iç zamansal yapılarının veya evrelerinin parçalanmış veya parçalanmamış olarak görülmesi şeklinde tanımlanabilir (Comrie 1976: 3; Brinton 1990²: 2; Smith 1991: 135, 171; Johanson 2000b: 31-32; Bertinetto & Delfitto 2000: 190; Uğurlu 2003: 252-256).

Bu çalışmada dilsel zaman, daha makul olan ve görünüş ile zamansal atfı kalın çizgilerle birbirinden ayırmayan ve zamanı üst bir kavram olarak gören ikinci görüş çerçevesinde değerlendirilmektedir. Zaman, üst bir kavram olarak alındığında “zamansal ve görünüşsel değerlerin, bir değer diğerinde kapsama olduğu hiyerarşik yapılarda birleşikleri” görülür (Johanson 2000b: 34). Bir zaman işaretleyicisinin, aynı anda hem görünüş, hem zamansal atfı hem de kip veya kanıtsallık nüanslarını iletmesi mümkündür. Elbette işaretleyicinin taşıdığı özelliklere ve bağlama göre bunlardan biri, diğerlerine göre anlam bakımından daha ağır basabilir. Bu çalışmada da görüleceği gibi -miş eki, dolaylılık ve şimdiye dek pek dikkate alınmayan dolaylılık-dışı anlamlarının yanı sıra zamansal atfı ve görünüş bakımından da bir takım işlevleri eşzamanlı olarak yerine getirmektedir.

Çalışmanın esas konusu olan zamansal atfı üzerinde biraz daha durulması faydalı olacaktır. Zamansal atfı, aslında yukarıdaki birinci görüşün ‘zaman (tense)’ kavramıyla özdeş olarak ele aldığı ve ‘cümledeki olayın başka bir zamana (ki genellikle bu konuşma zamanıdır) atfıla belirtilmesi’ veya ‘zaman hattı üzerindeki dilbilgiselleşmiş yer belirleme’ şeklinde tanımladığı kavramdır. Bununla birlikte bu çalışmada bu tanımlar zamana değil, zamansal atfa özgü olarak kullanılacak ve zamansal sıralanma ilişkileri, Reichenbach (1947) ve Comrie’deki (1985) terminolojik yaklaşımla ele alınacaktır.

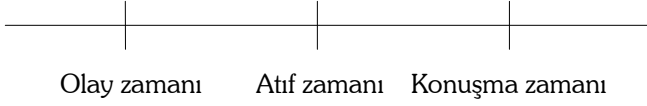
Reichenbach’a kadar cümledeki zaman iki açıdan değerlendirilmekteydi: i) konuşma noktası, ii) olay (veya durum) noktası. Reichenbach bu iki zamansal unsurun dilsel zamanı incelemek için yeterli olmadığından hareketle üçüncü bir unsurun varlığını öne sürdü: iii) atfı noktası (1947: 288-298). Reichenbach’ın, atfı zamanıyla¹ ilgili bu kuramını Türkçe ve İngilizceden ‘geçmişteki bitmişlik (past-perfect)’ bildiren örneklerle şöyle açıklamak mümkündür.

(1) *Ben eve geldiğimde Mehmet çoktan gitmişti.*

'When I came home, Mehmet had already gone.'

Bu cümlelerde üç farklı zamansal kesitten bahsedilebilir. Birincisi, olay zamanı (Mehmet'in gitmiş olması), ikincisi, konuşanın atıfta bulunduğu zaman (konuşanın eve gelmiş olması), üçüncüsü ise konuşma zamanıdır. Olayın gerçekleşmesi, atıf zamanının önündedir, atıf zamanı ise konuşma zamanının önündedir. Bu zamansal ilişkinin zaman hattı üzerindeki görünümü aşağıdaki şekilde ortaya çıkmaktadır.

1. figür

Bu çalışmada olay zamanı Z^0 şeklinde, atıf zamanı Z^A şeklinde, konuşma zamanı da Z^K şeklinde kısaltmayla gösterilecektir. Böylece yukarıdaki cümlelerdeki zamansal sıralanma şu şekilde de gösterilebilir: $Z^0 > Z^A > Z^K$ (Reichenbach 1947: 290, 297; Comrie 1985: 125). Diğer zamansal sıralanma modelleri, çalışmada yeri geldiğinde gösterilecektir.

Zaman ve zamansal atıf, konuyla ilgili hemen hemen bütün çalışmalarda 'gösterim (deixis)' çerçevesinde değerlendirilmekte ve önermedeki zaman, 'gösterimsel (deictic)' bir olgu olarak ele alınmaktadır. Görünüş ise zamansal yer belirlemeyle değil, olayın iç zamansal yapılanmasıyla, yani bitmiş, bitmemiş veya konuşma anıyla ilişkili olmasıyla ilgili bir kategoridir. Bu yüzden gösterimle doğrudan bir ilgisinden söz edilemez (Dahl 1985: 24-25). Gösterim, önerme eyleminin "zamansal ve mekânsal koordinatlarıyla" ilgili bir kavramdır (Lyons 1977: 636). Ben, sen, o, biz, siz, onlar, Mehmet, dedemler gibi gösterimsel ifadeler şahıs belirlemeye; 'burada', 'şurada', 'orada', 'İstanbul'da', 'bizim sokakta' gibi gösterimsel ifadeler mekânsal yer belirlemeye; 'şimdi', 'dün', 'yarın', 'Salı günü saat üçte', 'MS 853 yılında', 'Cumhuriyetin 10. yılında' gibi gösterimsel ifadeler de zamansal yer belirlemeye örnek olarak verilebilir (Lyons 1977: Chapter 15; Comrie 1985: 13-18; Smith 1991: 137; Levinson 2004: 112-118). Gösterim ilişkileri, önermenin bir zamansal ve mekânsal noktaya oturtulması, 'kim', 'nerede' ve 'ne zaman' sorularına cevap vermesi, kısacası önermenin daha anlaşılır olması bakımından önem taşır. Yukarıdaki cümlelere tekrar bakıldığında konuşma zamanının (yani Z^K) birinci gösterim merkezi, atıf zamanının (yani Z^A) ise ikinci gösterim merkezi olduğu görülür. Olay zamanı (Z^0) bir gösterim merkezi değildir, çünkü öncüllük-ardıllık-eşzamanlılık gibi ilişkiler çerçevesinde zaten kendisinin hangi gösterim merkez(ler)iyile ilgili olarak vuku bulduğu sorgulanmaktadır.

4. Kılınış

Doğal dillerin sözlüklerindeki fiillerin zamansal içeriklerinin ve eylem tarzlarının ele alındığı sözlüksel bir kategori olan ‘kılınış (actionality)’, bu çalışmanın ilgi alanına, -miş ekinin farklı zamansal atıfları gerçekleştirilmede hangi fiillerle daha uyumlu olduğunun gösterilmesi bakımından girmektedir. Her fiil ‘temel anlamı (denotation)’ dikkate alınarak bir bitiş sınırına ve sona sahip olup olmadığı bakımından tasnif edilebilir. *Sevmek, hoşlanmak, düşünmek, şarkı söylemek, yürümek, koşmak, gitmek, çalışmak, okumak* gibi fiiller temel anlamlarının karşıladığı eylemler bakımından ‘bitişsiz’, ‘sınırsız’, ‘sonsuz’, ‘dönüşümsüz’ olarak nitelenebilir. Ayrıca bunlardan ilk üçünün durağan görünümlü olduklarına, yani durum fiilleri olduklarına, kalanların ise dinamik ve değişken olduklarına dikkat edilmelidir. Gerçek hayatta bu eylemler başlar, sürer ve biter ama dilsel açıdan bakıldığında bunların ontolojik olarak belirgin bir başlangıç ve bitiş noktasından yoksun oldukları görülür. Bu yüzden homojen görünümlü fiillerdir. Bazı fiiller de apaçık bir sınıra işaret ederler ve heterojen görünümlüdürler: *doğmak, ölmek, girmek, çıkmak, gelmek, varmak, düşmek, bitirmek* vb. Bu iki temel ayrımın yanı sıra Johanson’un keşfettiği ve bilhassa Türk dillerinde daha fazla görülen ‘başlangıç-sınırlı/dönüşümlü (initio-transformative)’ fiiller vardır: *uyumak, oturmak, yatmak, giymek, saklanmak, korkmak, tutmak, olmak* vb. (1996: 236-237; 1999b: 173-174; 2000b: 62-63). Bunlar, birincisi bir ‘sonlu (telic)’; ikincisi ise ‘sonsuz (atelic)’ iki eyleme işaret ettikleri ve sonlu evresi, sonsuz evresi için başlangıç niteliğinde olduğu için heterojen görünümlüdür. Başlangıç-sınırlı fiillerde birinci evrenin aşıldığı kodlanması, ikinci evrenin yürürlükte olduğuna işaret eder. Örneğin bir kişi için *uyudu* denildiğinde (*hâlâ*) *uyuyor* olduğu sonucu çıkar. *Işıklar yanmışsa hâlâ yanıyor*dur, birisi *elbiseyi giymişse hâlâ giyiyor*dur vb. Yani dinamik olan birinci evrenin tamamlanmasıyla durağan olan ikinci evreye geçilmesi söz konusudur. Sonuç olarak kılınışsal tasnif genellikle bitiş-sınırlılar, bitiş-sınırsızlar ve başlangıç-sınırlılar şeklinde üçe ayrılmaktadır (bu tasnif için ayrıca bk. Uğurlu 2003: 250-252). Fiillerin bu tür kılınış özelliklerinin bilinmesi, -miş ekinin ilettiği zamansal anlamların tespiti açısından önem taşır.

5. Sonuçsallık ve bitmişlik

Sonuçları ve izleri konuşma anında geçerli ve algılanabilir geçmiş eylemleri ifade eden ‘sonuçsallık (resultativeness)’, kılınış bahsinde üzerinde durulan sonlu fiillerle ve ayrıca nesne-yönelimli edilgen çatılı fiillerle uyumlu bir görünüş-zaman kavramıdır. Zamansal atıf bakımından konuşma anına endeksli bir bakış açısını yansıtan sonuçsal işaretleyiciler, konuşma anıyla en yüksek seviyede irtibatlı olan geçmiş eylemlere işaret ederler. Türkçe, -miş *bulunuyor/bulunmakta* ve -miş *durumda* şeklindeki dilbilgisi-sözlük karışımı yapılar-

la sonuçsal durumları iletme imkanına sahip bir dildir (Johanson 2000b: 110-114; Schroeder 2000: 128). Aşağıdaki örnekte, geçmişteki bir eylemin konuşma anında geçerliliğini koruyan sonuçları iletilmektedir.

(2) *Atmosferdeki ozon kaybı 40 milyon ton ile rekor düzeye erişmiş bulunuyor.*

Yukarıdaki ve herhangi bir sonuçsal cümledeki zamansal sıralanma ilişkisi $Z^O > Z^A = Z^K$ şeklindedir ve bu durum aşağıdaki figürdeki gibi de gösterilebilir (Reichenbach 1947: 289-290, 297; Comrie 1985: 32-35):

2. figür:

Görünüş özellikleri ağır basan sonuçsal işaretleyiciler, bir zaman işaretleyicisinin kendisi üzerinde işlem yapmasına açıktır. Dolayısıyla Türkçedeki *idi* geçmiş zaman koşacının görünüş özellikleri ağır basan *-miş bulunuyor* üzerinde işlem yapması mümkündür. Aynı fiilin kullanıldığı aşağıdaki cümle görünüş bakımından yine sonuçsaldır ama zamansal denklem *idi* koşacı sayesinde değişmiştir:

(3) *1973 yılına gelindiğinde vapurların taşıdıkları yolcu sayısı 113 milyona erişmiş bulunmaktaydı.*

Bu örnekte atıf zamanı, konuşma anı olarak değil, geçmişteki bir zaman (1973 yılı) olarak belirlemek ve zamansal sıralanma 1. figürde olduğu gibi ortaya çıkmaktadır: $Z^O > Z^A > Z^K$.

Sonuçsallıkla ilişkili bir diğer görünüş-zaman kategorisi 'bitmişlik (perfect)'. Bitmişlik, dünyadaki dillerin yüzde 25'i ile yüzde 35'i arasında mevcuttur (Bybee & Dahl 1989: 67). Türkiye Türkçesi, sonuçsallık bildiren özel yapılara sahiptir ama Arslan-Kechriotis'da (2006) da tartışıldığı gibi, sadece bitmişliğe adanmış bir işaretleyiciden yoksundur. Sonuçsallık ve bitmişlik birbiriyle zamansal sıralanma (yani $Z^O > Z^A = Z^K$) ilişkisi bakımından özdeş olsa bile anlam bakımından özdeş değildir. Meselâ İngilizcedeki sonuçsallık bildiren *is dressed* 'giymiş bulunuyor' ile bitmişlik bildiren *has dressed* 'giymiş, giydi' aynı değildir. Bu çalışmada aralarındaki anlam farklılıklarına ayrıntılı olarak değinilmeyecektir ama ikisi arasındaki ayırım kısaca şöyle belirtilebilir: "Bitmişlik², geçmişteki olayı onun konuşma anında geçerli olan durumla ilgisi açısından tasvir eder; oysa sonuçsal, geçmiş bir eylemden sonuçlanan durum üzerine odaklanır" (Bybee vd. 1994: 69, 96; daha geniş bilgi için ayrıca bk. Nedyalkov 1983; Dahl 1985: 133-134; Bybee & Dahl 1989: 68-73; Shirai 2000: 335; Arslan-Kechriotis 2006: 250).

Bitmişlik ve onun zayıflamış şekilleri pek çok dilde var olmasına rağmen, görüldüğü her dilde aynı zamansal ve görünüşsel özelliklere sahip değildir. Bunun nedeni bitmişliğin kendisinin de farklı alt türlere veya kullanımlara sahip olmasıdır. Comrie onu, “sonuçsal bitmişlik, deneysel bitmişlik, kalıcı durum bitmişliği, son zamanlar bitmişliği” şeklinde dörde ayırır (1976: 56-61). Dahl bunlardan sonuçsalla hemen hemen özdeş olan sonuçsal bitmişliği ve son zamanlardaki durumu ileten bitmişliği birleştirmenin mümkün olduğunu belirtirken (1985: 133), Iatridou, Anagnostopoulou & Izvorski, sonuçsal bitmişlik kavramının tam net olmadığını belirtirler (2001: 156). Diğer taraftan, Comrie’nin ‘kalıcı durum bitmişliği’ nitelemesi, McCawley (1971) ve Iatridou, Anagnostopoulou & Izvorski (2001: 155-156) tarafından ‘evrensel bitmişlik’ olarak nitelenir (krş. Dahl 1985: 137; Arslan-Kechriotis 2006: 248-249). Comrie’nin diğer üç bitmişlik türü ise yine McCawley (1971) ve Iatridou, Anagnostopoulou & Izvorski (2001: 156) tarafından ‘varoluşsal bitmişlik’ adı altında birleştirilir. İkisi arasındaki fark şöyle açıklanabilir: Evrensel bitmişlik, (durağan veya değişken) sonlu olmayan bir fiille oluşturulan, geçmişteki bir noktada başlamış, konuşma anına dek sürmüş ve konuşma anında devam eden olayları ileten bitmişliktir. Varoluşsal bitmişlik ise geçmişteki bir nokta ile konuşma zamanı arasındaki kesitte en az bir defa vuku bulmuş olayları iletir.

Bitmişlik ve onunla ilişkilendirilen zamansal kavramları Johanson kendi terminolojisinde ‘postterminallik’ kavramıyla açıklar. “Postterminallik, olayları kritik sınırın aşıldığı noktada canlandırır” (Johanson 1999b: 172; 2000a: 62-64; 2000b: 29, 102). Postterminallik, ‘odaklılık (focality)’ yani “psikolojik ilginin yoğunluğu” (2000b: 85, 109) çerçevesinde alt gruplara bölünür: Sonuçsalları, ‘durağan durumları (statives)’ ve bitmişliği içeren yüksek odaklı postterminaller; ‘sonlanmış (constative)’ diye adlandırılan düşük odaklı postterminaller; ve nihayet konuşma anıyla bağlarını koparmış olan ve ‘genel geçmiş (general past)’ denebilecek odaksız postterminaller (Johanson 2000b: 108-121).

Evrensel bitmişlik, (Türkçe de dâhil) pek çok dilde, bitmişlik ifadesinde kullanılan zaman zarflarının da devreye girmesiyle (4)a’da görüldüğü gibi ‘bitmemiş (imperfective)’ işaretleyicileriyle ve (4)b’de görüldüğü gibi ek fiilin şimdiki zamanıyla iletilirken (krş. Arslan-Kechriotis 2006: 253-256), genel geçmiş bildiren *-di* ve sonlanmışlık bildiren *-miş* ekleriyle ise aynı zaman zarflarıyla birlikte ancak olumsuz çekimlemelerde iletilebilir (krş. Taylan 2002: 110, 113). Bu yüzden (4)c gibi bir cümle kulağa tuhaf gelirken (4)d gibi bir cümle dilbilgisi açısından uygundur:

- (4) a. *Mehmet, üç yıldır/yıldan beri burada çalışıyor/çalışmakta.*
b. *Mehmet, üç yıldır/yıldan beri burada öğretmen(dir).*
c. ?? *Mehmet, üç yıldır/yıldan beri burada çalışmış/çalıştı.*
d. *Mehmet, üç yıldır/yıldan beri burada çalışmamış/çalışmadı.*

-miş eki evrensel bitmişlik bildiren değil, bu çalışmada da görüleceği gibi varoluşsal bitmişlik bildiren bir ek olarak nitelenebilir. Bununla birlikte onun varoluşsal bitmişlik bildiriminin istikrarlı olmadığı belirtilmelidir. Onun bitmişlik bildirimi, Johanson'un odaklılık kavramıyla daha iyi açıklanabilir. Odak hiyerarşisine göre Türkiye Türkçesindeki -miş eki, atıf zamanı bakımından hem konuşma anına hem de geçmişteki herhangi bir noktaya veya zamana tekabül eden zamansal değerler üreten düşük odaklı bir postterminal olarak tezahür etmektedir (Johanson 2000b: 119, 122-123).

Sonuçsal ile bitmişlik, anlambilimsel açıdan özdeş olmamasına rağmen, yine de aralarındaki fark çok küçüktür. Bunun sebebi dillerdeki bitmişliğin artzamanlı olarak sonuçsallardan geliyor olmasıdır. Roman ve Cermen dillerinin eski metinlerine bakıldığında bitmişlik ve sonlanmışlık işaretleyicilerinin vaktiyle birer sonuçsallık işaretleyicisi oldukları gözlemlenir (Bybee vd. 1994: 68). Dolayısıyla bitmişliğin anlambilimsel gelişimi artzamanlı olarak incelendiğinde görülür ki onu “zayıflamış bir sonuçsal olarak nitelendirmek mümkündür” (Plungyan 2003: 298, 299). Bitmişlik, dilde yaşça çocuk denebilecek sonuçsallık işaretleyicilerinin uğrayacağı bir sonraki duraktır, ama bu durak anlambilimsel gelişimin son noktası değildir ve görünüşsel zayıflama eğilimli değişim devam eder. Şekiller zamanla sonlanmışlık ve ardından ‘genel geçmiş (preterite, general past)’ işaretleyicilerine dönüşürler: SONUÇSAL > BITMİŞLİK > SONLANMIŞ > GENEL GEÇMİŞ (krş. Aksu-Koç 1988: 22; Bybee & Dahl 1989: 68-77; Fleischman 1990: 24, 30-31; Bybee vd. 1994: 68-87; Johanson 2000b: 129-135; Plungyan 2003: 298-299).

6. Dolaylılık ve bitmişlik ilişkisine artzamanlı bir bakış

Tipolojik araştırmalar sonuçsalların anlambilimsel açıdan sadece bitmişliğe ve onun zayıflamış türlerine değil ama aynı zamanda dolaylılığa doğru da bir gelişim izleyebildiğini göstermektedir. Konuşma anıyla irtibatlı bir geçmiş olayı ifade eden bitmişlik, olayın sonuçlarına ve ondan artakalan izlere bakarak, yani dolaylı denebilecek bir tarzda o olayı sunduğu için bilhassa çıkar-sama ve olayın sonuçlarını algılama gibi dolaylılığın alt kavramlarıyla doğal bir anlam benzerliğine sahiptir (Comrie 1976: 108-110; Grunina 1976: 18; Slobin & Aksu 1982: 188-192; Aksu-Koç & Slobin 1986: 164-165; Johanson 2000a: 63-64; 2000b: 121-123; DeLancey 2001: 378; Lazard 2001: 360). Serebrennikov, henüz kanıtsallık ve dolaylılık terimleri popülerlik kazanmamışken kullanılan ‘absentive (gaybubet, orada olmama)’ kavramını şu şekilde açıklar “Her dil, önceden var olan bir şeyin üzerine yenisini sıklıkla kurar. Bitmişliğin ilettiği anlamın özünde, artık yeni bir işleve sahip olacak yeni olgunun [absentive – E.B.] kurulması için kullanılabilecek unsurlar zaten mevcuttu” (1960: 66). Dolaylılığa doğru olan eğilimi, dillerdeki geçmiş-şimdi ilişkisinin başlangıç noktası olan sonuçsallarla da açıklamak mümkündür,

çünkü yukarıda da belirtildiği gibi bitmişlik ve sonlanmışlık işaretleyicileri genellikle sonuçsallık işaretleyicilerinden türer. Bu konuda Türkçenin de dâhil olduğu pek çok dildeki artzamanlı gelişim için Bybee, Perkins & Pagliuca şunları kaydederler: “Sonuçsal, bir durumun geçmiş bir eylemden dolayı var olduğunu bildirmektedir. Bu anlam, geçmişteki bir eylemin yürürlükteki bir durumdan bilindiğini veya çıkarsamayla elde edildiğini, yani sonuçlardan bir çıkarsama yapıldığını bildiren kanıtsal anlama çok yakındır” (1994: 96).

Bitmişlik ve kanıtsallığın örtüştüğü dillerde, bir işaretleyicinin, öncelikle hangi kategoriye dâhil edildiği belli değildir. Bu tür dillerde “kanıtsallık ve sonuçsallık arasındaki ayrımın tespiti çok daha zordur, çünkü aynı şekil hem sonuçsallık hem de dolaylılık ifadesinde görev alabilir. Bazı bağlamlardan hangi anlamın çıktığını belirlemek hayli zordur” (Comrie 2000: 4). Örneğin Tatar ve Başkırt Türkçelerindeki bitmişlik eki *-gan*, rahatlıkla dolaylılık yorumları kazanabilmektedir ve Serebrennikov’a göre bu anlam, “talî bir anlam olarak bilhassa sonuçsallık temelinde türemiştir” (1963: 20).

Dahl, ‘alıntisal (quotative)’ adını verdiği sıradan bitmişlikten ayrı bir bitmişliğin Azeri, Gürcü ve Fars dillerinde görüldüğünü belirtir (1985: 130-131). Türk dilleriyle yoğun etkileşim halindeki Kafkas coğrafyasındaki dillerin bitmişlik işaretleyicilerinin, dolaylılık yorumuna Batı Avrupa dillerindeki bitmişlik işaretleyicilerinden daha duyarlı olması dil ilişkileriyle açıklanır ve bitmişlik-dolaylılık örtüşmesi bölgesel bir fenomen olarak kabul edilir. Benzer durum asırlar süren dil ilişkilerinin (az veya çok) geçerli olduğu Arnavut, Bulgar ve Makedon dillerindeki bitmişlikte de görülür (Friedman 1986: 173-175, 179-180; Johanson 1999a: 247-250). Orta Asya sahasında Tacikçedeki bitmişlik işaretleyicisi ise Doğu Türkçesi tesiri altında çoktan bir dolaylılık işaretleyicisine dönüşmüştür (Johanson 2003: 284).

-miş ekinin en eski metinlerden günümüze nasıl bir anlam ve zamansal atfı değişimi seyri izlediğine bakıldığında görülür ki *-miş* kökeni itibarıyla sonuçsallık bildiren bir sıfat-fiil ekidir ve onun sıfat-fiil olarak günümüz Türkiye Türkçesindeki kullanımları hâlâ sonuçsallığa ve ‘durağanlığa (stativity)’ işaret etmektedir: *ölmüş adam* ‘dead man (a man who has become/is dead)’, *kırılmış bardak* ‘broken glass (glass which is/has been broken)’, *pişmiş yemek* ‘cooked food (food which is/has been cooked)’ vb. (krş. Slobin & Aksu 1982: 188-191; Aksu-Koç & Slobin 1986: 164-165; Johanson 2000a: 75; Csató 2000: 33-36). Eski Türkçedeki *-miş* eki, yine aynı dönemde lehçesel olduğu anlaşılan anlam ikizi *-dok* ekiyle birlikte “kazanılmış bir özellik, halihazırda olan bir sonuç, öznenin durağan görünümlü karakteristiği” şeklinde nitelenen benzer anlamsal özelliklere sahip iki sıfat-fiil ekinden biridir (Grunina 1976: 23-24; 1991: 177-179). Bu benzer anlam ilişkisi yüzünden runik anıtlarda *-miş* ekinin olumsuzluk çekimi hiçbir zaman *-mamış/-memiş*

şeklinde yapılmamış ve bunun yerine ‘yedekli (suppletive)’ bir şekil olarak *-madok/-medök* şekli kullanılmıştır (Grunina 1976: 23; Doerfer 1993: 87; Tekin 2003: 184-185; Erdal 2004: 273-274, 293-300). Nitekim Eski Türkçedeki (*-mİş* ve *-mAdOk* şekillerindeki) bu yedekli çekimleme günümüz Yakut ve İran’daki Halaç Türkçelerinde korunmuştur (Grunina 1976: 20, 23; Kural 2000: 92-96). *-mİş* ve *-dOk* ekleri bir önceki aşamada anlambilimsel niteleme bakımından ‘ben ...-miş kişiyim’ anlamında ve sıfat-fiile daha yakın sonuçsal birer şekil olarak kullanılmış ve bunlardan *-dOk* eki zamanla periferik hale gelmiştir (örnekler ve daha fazla bilgi için bk. Grunina 1976: 22-24; 1991: 176-179; Tekin 2003: 169-170, 184-185).

Eski Türklerin runik anıtlarına bakıldığında, *-di* ekinin dolaysız, gerçekleşmesinden şüphe duyulmayan eylemleri ifade ettiği, *-miş* ekinin ise görülmemiş, aşikâr olmayan eylemleri ifade ettiği gözlemlenir. Oysa “runik anıtlara zamanca çok yakın olan Eski Uygurcada karakteristik olarak böyle bir kipsel karşıtlık gözlenmez. Eski Uygurcada *-di* ve *-miş* ekleri basit geçmiş ve bitmişlik şekilleriydi” (Nasilov 1963: 11; ayrıca bk. Grunina 1976: 24; Johanson 2000a: 65-67). Tarihi ve çağdaş Türk dillerinde pek çok sonuçsal ve bitmişlik kullanıldığı görülür: *-miş*, *-dok(/-duk)*, *-gan*, *-ip(dir)/-(ip)tir* (< *-ip turur*), *-gandır* (< *-gan turur*), *-mişdür* (< *-miş turur*). Bu işaretleyiciler, ya ağırlıklı olarak sonuçsallık, bitmişlik veya sonlanmışlık işaretleyicisi olarak (Azeri sahasındaki *-miş* ve *-ip*, Kazak, Özbek, Uygur, Altay, Şor Türkçelerindeki *-gan*, Türkmencedeki *-an*, Karaçay Türkçesindeki *-ibdi*, Eski Anadolu Türkçesindeki *-mişdür*, *-Xb dur(ur)* ve nadiren görülen *-duk* gibi); ya hem dolaylılık hem de bitmişlik işaretleyicisi olarak (Tatar, Başkırt, Kumuk Türkçelerindeki *-gan* gibi); ya dolaylılık işaretleyicisi olarak (Türkiye Türkçesindeki *-miş*, Türkmen, Kazak, Özbek, Kırgız, Uygur, Tatar, Tıva, Altay, Şor vb Türkçelerindeki *-ip(dir)/-(ip)tir*, yine Tıva Türkçesindeki *-gandır*, Altay Türkçesindeki *-gan turu* gibi); ya da ihtimallik işaretleyicisi olarak (Türkiye Türkçesindeki *-miştir*, Türkmencedeki *-gannır*, Özbek Türkçesindeki *-gandır* ve Uygur Türkçesindeki *-gandu* gibi) işlev görürler (Serebrennikov 1963: 20; Grunina 1976: 12-26; 1991: 176-184; Aksu-Koç & Slobin 1986: 164-165; Yusupov 1986: 128-136; Nasilov 1989: 172-191; Guzev 1990: 78; Johanson 1999b: 177-178; 2000a: 72-75; 2000b: 110-123, 130; 2003: 278-283; Oorjak 2002: 10; Nevskaya 2002: 311-319; Nasilov vd. yayımda).

Yukarıdaki şekillerden *-miş*, *-dok(/-duk)*, *-gan* ekleri, bir sürecin sonucu olarak yürürlükte olan bir durumu ifade eden sıfat-fiil şeklinde, sonuçsallık iletmeye başlamış erken devir işaretleyicileridir. Bunların zaman içinde odak açılmasına uğramasıyla boşalan görünüşsel ve zamansal alan, daha sonraki süreçte *tur-* yardımcı fiilli *-ip turur*, *-gan turur*, *-miş turur* ve hatta nadiren karşılaşılan *-dok(/-duk) turur* gibi şekillerle doldurulmuştur (Grunina 1976:

22-26; 1991: 178; Johanson 1999b: 177-178; 2000b: 124, 130). Günümüde Kumuk ve Karaçay Türkçeleri, yine aynı sebepten, yani sonradan oluşturulan bu şekillerin de asırlar boyunca eskiyip odak açılmasına uğramaları yüzünden, yine aynı yardımcı fiil vasıtasıyla bitmişliğin yenilenmesi sürecine girmişlerdir: *-ip tura(t)* yapısı bu Türk dillerinde genç sonuçsal olarak kullanıma girmiş bulunmaktadır (Johanson 1999b: 179-180).

-miş, *-dok* ve *-gan* eklerinin sonuçsallık bildiren birer sıfat-fiilden, sonuçsallık bildiren yüklem şekillerine dönüşmesine benzeyen bir gelişim, tarihî ve çağdaş Türk dillerinde kullanılan *-(y)XK* fiilden sıfat yapma ekinde de görülür. Bu ek, (Gaziantep'ten Antalya'ya) güney ağızları başta olmak üzere Anadolu'nun farklı ağızlarında Yörükler (ve nadiren Türkmenler) arasında sadece geçmişte bitmiş bir sürecin hâlihazırdaki durağan görünümünü ileten bir sıfat-fiil olarak değil, ama aynı zamanda yüklemi kuran ve dolaylılık yorumlarına genellikle açık bir sonuçsallık ve bitmişlik eki olarak da kullanılmaktadır. Verilen örnekler, *-(y)XK* ekinin, masal ve öykü anlatımı için elverişli olmadığı da dikkate alınırsa, standart Türkçedeki *-miş* ekinden daha yüksek bir görünüsel odaklanmayı ilettiğini göstermektedir (bk. Demir 2007).

7. *-miş* ve Dolaylılık-Dışı Kullanımları

Ontolojik ve genetik olarak bitmişliğe giden *-miş*, sadece dolaylılığı, yani söylentileri, olayı veya durumu sonradan algılamayı, onun hakkındaki bir çıkarsamayı iletmez. Hem günlük dilde, hem de yazılı metinlerde *-miş*'in dolaylılık-dışı kullanımına sıklıkla rastlanır. Bugüne dek *-miş* ekinin kanıtsallık/dolaylılık çerçevesindeki işlevleri hakkında çok şey yazılmasına rağmen, onun dolaylılık-dışı işlevleri hakkında, muhtemelen sınırlı kullanımı yüzünden çok az şey söylenmiştir (Grunina 1976: 24; Johanson 2003: 284). Bu tür kullanımlar, bu çalışmada da görüleceği üzere anlam ve zaman yönünden bitmişliğe ve onun farklı türlerine tekabül eder. Öyleyse, genel geçmiş eki *-di* ve sonlanmışlık eki *-miştir* gibi diğer seçenekler dururken, *-miş* ekinin bütün dolaylılık işlevlerinden sıyrılarak sadece bitmişlik iletmesinin de bir nedeni olmalıdır. Doğrusu, *-miş*'in bu tür kullanımlarının farklı duygu değerlerini ilettiği gözlemlenmektedir. Johanson bu duygu değerlerini şöyle açıklar: “Dolaylı bir demecin kısıtlanması, dikkati çekme, alçakgönüllülük, özetleyici bakış açısı ihtiyacı gibi sebeplerle güdülenmiş olabilir” (2003: 284). Bu kullanım Grunina'ya göre “gururlanma” ve “kendini hor görme” gibi etkileyici bir tavra işaret etmektedir (1991: 177). Bu duygu değerlerinin hepsi, *-miş* ekinin dolaylılık-dışı kullanımlarında görülebilir.

8. Sonuçsallık ve *-miş*

Sonuçsal cümlelerde kullanılan fiiller sonlu veya edilgen olmak zorundadır, ancak bunların da ötesinde kritik sınırı aşmış olan sürecin doğal sonucu ve

etkileri konuşma anında geçerli olmalıdır (Comrie 1976: 56-58, 84-86; Dahl 1985: 135; Nasilov 1989: 178-187; Johanson 2000b: 118; Plungyan 2003: 298). Kılış bahsinde görüldüğü gibi sonlu eylemler dinamik ve değişken bir nitelik taşırlar, ancak sonuçsal ifadelerde onların görünümü durağan hale gelir. Edilgen fiiller ise zaten durağan görünümlü eylemlerdir. Böylelikle, sonuçsallar durağan görünümlü durumları iletmek için hem edilgen çatılı fiillerle hem de sonlu dinamik fiillerle son derece uyumludurlar.

Sonuçsallık, Türkçede *-miş bulunuyor/bulunmakta/durumda* şeklindeki yapılarla iletilebilmesine rağmen, bazı örnekler bunun *-miş* ekinin dolaylılık ve dolaylılık-dışı kullanımlarında da mümkün olduğunu göstermektedir. *-miş* ekinin sonuçsal kullanımları 2. figürdeki zamansal sıralanmayı ve (2) numaralı örnekte gösterilen anlambilimsel özellikleri ifade eder. Aşağıdaki örnek *-miş* ekinin dolaylılık anlamlarından sıyrılıp tamamen sonuçsallık ilettiğini göstermesi bakımından ilginçtir:

(5) “*Bir yer var, biliyorum; her şeyi söylemek mümkün; epiyce yaklaşmışım, duyuyorum; anlatamıyorum.*” (Kanık 2006: 60)

Sonuçsal anlamlar, geneli itibarıyla bakıldığında, bilhassa, öznenin bir özelliği olarak eylemin sonuçlarını taşımasının algılandığını ifade eden dolaylılık yorumlarına daha açıktır. Bu tür kullanımın “İngilizcedeki müteakıl cümlelerden daha fazla dolaylı olmadığını” belirten Johanson, şu örnekleri verir (2000a: 75):

(6) “*Bu masa tutulmuş*
‘This table is occupied’

(7) *Çok güzel giyinmişsin*
‘You are very beautifully dressed.’”

Algılamalı dolaylılıkla örtüşen sonuçsallık, Türkçede ayrıca *uyu-*, *otur-*, *yat-*, *giy-*, *kork-* gibi başlangıç-sınırlı fiillerle iletmeye de elverişlidir. Çocuğun odasına giren kadın onu uyurken bulunca şunu söyleyebilir:

(8) *Çocuk uyumuş.*
‘The baby is asleep.’

Bu cümledeki fiil başlangıç-sınırlı olduğu için *-miş* ekiyle başlangıç evresi vurgulanmakta ama başlangıç evresinin bitmesinin doğal sonucu olarak durağan evreye geçilmiş olduğu anlaşılmaktadır: *Çocuk uyuyor*. Cümle İngilizceye harfiyen tercüme edilseydi ‘The baby has fallen asleep’ denmesi gerekirdi, oysa artık birincisi son bulduğu ve birinci evrenin sonucu olarak başlayan ikinci evre konuşma anında geçerli olduğu için İngilizce açısından söylenmesi daha doğal olan cümle ‘The baby is asleep’ cümlesidir. Diğer dillerin bir sonlu fiilin bitmişlik veya geçmiş zaman çekimlemesini kullandığı durum-

ların çoğu, İngilizcede (sonlu olmayan) bir durum fiilinin şimdiki zaman çekimlemesiyle ifade edilir (krş. Comrie 1976: 57).

9. Bitmişlik ve -miş

Bitmişliğin ilettiği zamansal sıralanma ilişkisi 2. figürde gösterildiği gibi sonuçsallıkla özdeşdir. -miş eki odak açılmasına, bakış zayıflamasına uğramış eski bir bitmişlik işaretleyicisidir ve bu yüzden hem dolaylılık hem de dolaylılık-dışı kullanımlarında hâlâ bitmişliği bildirebilir. Aşağıdaki örnekte, -miş eki dolaylılığın dışında, zamansal olarak bitmişliğe tekabül etmektedir. Konuşan 'muhabatın dikkatini (kendisinin neler yapabileceğine) çekme' amacını gütmektedir.

- (9) "Ödeteceğim tabi. Niye kadın olduk ödetmedikten sonra? Değil mi ama?.. Anneciğime bile ödetmişim ben. Kocama mı ödetmeyeceğim?.." (Ağaoğlu 1976: 47)

Dolaylılık, genellikle 1. şahıslar ne yaptığının ve ne hissettiğinin bilincinde olduğu için, 1. şahıslarla uyumsuz bir kategoridir, ancak konuşanın bilincinin dışında, gayri ihtiyarî veya kasıtsız olarak meydana gelmiş olaylar söz konusu olabilir. Bundan ötürü, dolaylılık-dışı sonuçsallık ve bitmişlik anlamları yukarıdaki (5) ve (9) örneklerinde de görüldüğü gibi bilhassa 1. şahıslı çekimlemelerde daha net bir şekilde ortaya çıkar. Ancak bitmişlik anlamı, aşağıdaki örnekte de görüldüğü gibi dolaylılığa en elverişli olan 3. şahıslı yüklemelerde bile ortaya çıkabilir:

- (10) "Taraçadaki güzel, iri, şen kız(...) Onun ismini bile bilmiyorum. Dükkân sahibine, çırağına da sormadım. Hem sorsam ne fayda? Onu bilmem, fakat birtakım kayıtlar beni sınıksız bağlamış." (Ömer Seyfeddin 2001: 76)

Yukarıdaki örnekte konuşan, Bulgaristan'da görev yapan bir Osmanlı subayıdır ve askerlik görevinin ona yüklediği bazı sorumluluklar ve şartlar yüzünden uzaktan sevdiği Bulgar kızına duygularını açamamaktadır. Cümlede -miş eki tamamen dolaylılık-dışı bir kullanımı yansıtmakta ve bu kullanım bitmişliğe özgü olan, konuşma zamanıyla ilişkili geçmiş bir eyleme işaret etmektedir.

-miş eki bitmişliği, dolaylılık yorumlarıyla birlikte de sıkça iletir. (11) numaralı örnek algılamalı dolaylılığı, (12) numaralı örnek ise çıkarsamalı dolaylılığı iletmektedir:

- (11) "Şaştı, ne şıklık bu? Lâmi, terzideki elbisesini alıp giymiş, kumral saçlarını yeni kestirmiş, arkaya taramış." (Safa 1999: 23)

- (12) "O gece harâretim kırk dereceyi geçti. Ertesi gün yataktan kalkamadım. Doktor: 'Fenâ halde soğuklamışsın!' dedi." (Ömer Seyfeddin 2001: 94)

Örneklere görüldüğü gibi -miş ekinin algılamaya ve aşikâr iz ve emarelere dayalı çıkarsamaya işaret eden dolaylılık yorumları, sonuçsallık ve bitmişlikle

gayet uyumludur ve dilsel veriler bu uyumun genel bir eğilim olduğunu ortaya koymaktadır. Hâlbuki söylenilere dayalı dolaylılık için böyle bir uyum ve eğilimden söz edilemez. *-miş* ekinin söylenilerdeki kullanımı, zamansal atf bakımından sonlanmışlık işaretleyicilerine özgü karakteristik özelliklere değil; tıpkı *-di* genel geçmiş zaman eki gibi hem bitmişlik hem de basit geçmiş olarak yorumlanabilecek bir tür tarafsızlığa işaret etmektedir. Dolayısıyla olayın konuşma anıyla ilgisine göre *-miş* ekinin önermedeki kullanımı, bağlam çerçevesinde hem basit geçmiş hem de bitmişlik olarak yorumlanabilir. Örneğin, basit geçmişe özgü ‘beş dakika önce’, ‘dün’, ‘geçen yıl’, ‘iki yıl önce’, ‘2006 yılında’ gibi geçmişe açık bir atfın yapıldığı önermeler bitmişlik olarak yorumlanamaz (Comrie 1985: 32). Aşağıdaki cümle, Mehmet’in hâlâ Ankara’da olduğu durumlarda bitmişlik, Ankara’dan ayrılmış olduğu durumlarda basit geçmiş olarak yorumlanır:

(13) *Mehmet Ankara’ya iş gezisine gitmiş.*

10. Basit Geçmiş ve *-miş*

Basit geçmiş işaretleyicileri, dillerde öyküsel anlatım araçları olarak işlev görürler. Bunlar dillerde itici güç işlevini yerine getirirler, yani zaman hattı üzerindeki, önce A olayı, sonra B olayı, sonra C olayı, vb şeklinde zincirleme olarak sıralanan olaylar silsilesini anlatmak için en elverişli işaretleyicilerdir (Csató 2000: 30-33; Johanson 2000b: 42-43, 82; Squartini & Bertinetto 2000: 417, 423). Basit geçmişe özgü bu işlevi, ayrıca Türkiye Türkçesindeki *-di* eki gibi genel geçmiş işaretleyicileri ve *-miş* gibi sonlanmışlık işaretleyicileri de görebilir. Bununla birlikte, sonlanmışlık işaretleyicilerinin, genel geçmiş ile bitmişlik arasındaki bir ara evreyi temsil ettikleri için bitmişlik iletmeye daha elverişli oldukları unutulmamalıdır. Bir bitmişlik işaretleyicisi olarak tanımlanabileceği evreleri uzun zaman önce geride bırakan sonlanmışlık işaretleyicisi *-miş* de günümüz Türkiye Türkçesinde dolaylılık anlamları çerçevesinde basit geçmiş gibi kullanılabilir ve itici güç işlevi görebilir (Csató 2000: 30-33). Aşağıdaki örnekte *-miş* ekinin zamansal atf bakımından basit geçmişle örtüşen kullanımı görülmektedir.

(14) “Aradan bir sene geçince İstanbul’a inip kızını görmek istemiş, kocası birakmamış. Bir sene ağlaya ağlaya hasta olmuş. Bu sefer kocası izin vermiş. Kadın İstanbul’a gelmiş, saraya uğramış, koğulmuş. Onu ‘siyah adamlar’ içeriye almamışlar. Kadın İstanbul jandarmalarına gitmiş ‘polisler galiba’, derdini anlatmış, uzun bıyıklı bir jandarma kakhahalarla gülmüş. Nihayet, zavallı tekrar Adapazarı’na dönmüş. Kocası da ona gülmüş.” (Safa 1999: 183)

Basit geçmişli bir cümledeki zamansal sıralanma ilişkisi $Z^O = Z^A > Z^K$ şeklinde ve bu formülün zaman hattı üzerindeki görünümü aşağıdaki şekilde gösterilebilir (Reichenbach 1947: 189-190, 297).³

3. figür:

Konuşma anına atfın ön plana çıktığı sonuçsallık ve bitmişlikte olaylar dizisinin ilerletilmesi dolaylı bakış açısı yüzünden kolay değildir (Johanson 2000b: 104). Eylem; bitmiş, tamamlanmış ve konuşma anıyla hiçbir ilişkisi olmayan bir noktadan bir bütün halinde görüldüğü için görünüş araştırmalarında bu işlevi yerine getiren işaretleyicilere ‘bitmiş (perfective)’ işaretleyicileri adı verilir (Comrie 1976: 16-24; Dahl 1985: 69; Brinton 1990²: 16-17, 42-43; Smith 1991: 103-111; Bybee vd. 1994: 54). Yukarıda verilen örnekteki olay dizisinde önemli olan husus, bahsi geçen eylemlerin konuşma anıyla ilişkisi değil, eylemlerin geçmişteki herhangi bir noktada veya zaman kesitinde küresel bir bütün halinde tamamlanmış olarak görülmesidir. ‘Bitmiş’ işaretleyicileri ‘basit geçmiş’ olarak da tanımlanabilirler ve bunlar ‘öyküsel (historical, narrative)’ anlatım için elverişli şekillerdir. Sonuç olarak, öyküsel geçmiş ifade eden bu şekiller, “geçmişteki veya metindeki herhangi bir yer olan kendi gösterim merkezlerini kurarak, eylemi konuşma anını gösteren birinci gösterim merkezine bağlı kalmaktan serbest bırakırlar” (Johanson 2000b: 106).

11. Geçmişteki Bitmişlik ve -miş

‘Geçmişteki bitmişlik (past-perfect, pluperfect)’, geçmişteki bir gösterim merkezine atıfla daha önceki bir geçmişte gerçekleşmiş olayları iletir. Reichenbach (1947: 290) ve Comrie (1985: 125), geçmişteki bitmişliğin zamansal sıralanma ilişkisini, 1. figürde de gösterildiği gibi $Z^O > Z^A > Z^K$ şeklinde açıklarlar, ancak bu ilkenin bazı durumlarda gözetilmediği görülmektedir. Örneğin, aşağıdaki cümledeki zamansal sıralanma ilişkisinin $Z^O > Z^A > Z^K$ şeklinde olduğu elbette iddia edilemez. Bu yüzden, bu ilişkiyi zorunlu kılan postterminal bir bakış açısından da yoksun gözükmektedir.

(15) Geçen sene Ankara’ya gittim.

Zamansal atfı ön plana çıkaran diğer işlevin aksine “öyküsel bitmiş görünüş” bildiren bu işlev (bk. Arslan-Kechriotis 2006: 266), Csató’ya göre “eylemin gerçek veya psikolojik olarak uzak geçmişte gerçekleştiğini vurgulamak amacıyla” ortaya çıkar (2000: 40). Grunina’ya göre ise bu kullanım, bağlamdaki diğer olaylarla doğrudan bir ilişkisi olmayan “soyutlanmış olguların ifadesine yöneliktir” (1976: 16). İster soyutlanmış, isterse postterminal olguları iletin-

ler, bu tür şekiller dillerde genellikle arka plan ve fon oluşturma işlevi görürler. Böylece (1), (3), (15), (16) ve (17) numaralı örneklerdeki gibi cümleler, iletişim eylemi çerçevesinde asıl anlatılmak istenen cümleler değildir. Onlar, bağlamdaki diğer olaylar için sadece bir fon, bir açıklama işlevi görürler.

Dilsel veriler göz önüne alındığında -miş ekinin geçmişteki bitmişliği hem dolaylılık hem de dolaylılık-dışı bir takım ifadelerde kurgusal bir tarzda kodlayabildiği görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bitmişlik ve kanıtsallık arasındaki ontolojik ve genetik akrabalık yüzünden günümüz Türkçesinde bile bağlamda hangi anlamın öne çıktığını keşfetmek bazen zordur. Aynı zorluk, -miş ekinin geçmişteki bitmişliği kurgusal bir tarzda ilettiği durumlar için de geçerlidir:

(16) “1919 senesi Mayısının 19 uncu günü Samsun’a çıktım. Vaziyet ve manzara-i umumiye: Osmanlı Devleti’nin dâhil bulunduğu grup, Harb-i Umumîde mağlûp olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütarekenâme imzalanmış. Büyük Harbin uzun seneleri zarfında, millet, yorgun ve fakir bir halde. Milleti ve memleketi Harb-i Umumîye sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten (Atatürk 1927: 1) fırar etmişler.”

Görüldüğü gibi örnekte, -miş ekiyle ifade edilen olaylar Nutuk’un yazıldığı ve söylendiği tarihte (1927) söz konusu değildir. Olaylar, konuşma anından daha önceki bir tarih olan 19 Mayıs 1919 tarihi bir gösterimsel merkez, bir bakış noktası kabul edilerek anlatılmaktadır. Dolayısıyla söylendiği tarih itibarıyla geçmişteki bitmişlik karakterindeki olaylar, doğal geçmişteki bitmişlik işaretleyicisi olan -mişli ile değil, aradaki zamansal mesafeyi kaldırarak durumun vahametine vurgu yapmak için, o vahametinin canlılığını, etkisini, sonuçlarını koruduğu 19 Mayıs 1919 tarihi gösterimsel merkezi üs kabul edilerek iletilmektedir. Bu yönüyle -miş ekinin, anlatımı daha canlı ve etkileyici kılmaya yönelik olarak üsluptan kaynaklanan kurgusal bir geçmişteki bitmişlik işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, -miş ekiyle ifade edilen bu olayların tamamının, eserin İngilizce çevirisinde, doğal geçmişteki bitmişlik (had done-mişti) yapılarıyla iletiildiği görülmektedir. İngilizcenin yapısal özellikleri açısından bakıldığında, yukarıdaki cümleler geçmişteki bitmişlik (had done) yerine sıradan bitmişlikle (has done) tercüme edilseydi, bu ifade tarzı metnin edebî bir tür olan ‘günlük’ olmasını gerektirirdi.

Örnekteki çekimlemelere bakıldığında mağlûp olmuş, zedelenmiş ve imzalanmış şeklindeki yüklem yapıları, durağan görünümlü edilgen eylemlerden oluşmuştur. Edilgen çatılı eylemler, Dahl (1985: 135; ayrıca bk. Comrie 1976: 84-86) tarafından da belirtildiği gibi “sonuçsallıkla sıkı bir ilişkiye sahiptir”⁴. Bu durumda akla hemen, üç edilgen fiilli yüklem, ardışık eylem ifadesine uygun olmayan postterminal bir kullanımda niçin art arda kullanıldığı sorusu gelmek-

tedir. Bu sorunun cevabını Nasilov şöyle vermektedir: “Nesne-yönelimli sonuçsal yapıların tipik kullanımının bağlamsal özelliklerine bakıldığında, ardışık düzlemdeki olayları iletmeye oldukça elverişli olduğu görülür” (Nasilov 1989: 183). Sonuçsallar da postterminal bir bakış açısını ifade etmelerine rağmen onların bu özelliği, karakteristik olarak ardışık olayları iletmeye pek uygun olmayan postterminallik bölgesinde daha özel bir alt bölgeyi temsil ettiklerini göstermektedir. -miş ekiyle çekimlenmiş son fiil olan *fırar etmek* ise dinamik bir sonlu fiildir ve -miş eki bu son çekimlemede, 19 Mayıs 1919 tarihi itibarıyla güncelliğini koruyan, yani bitmişlik (veya daha özel bir bitmişlik türü olan sonuçsal) görünümlü eylemi ifade etmektedir. Dolayısıyla bu örnekteki olaylar, 19 Mayıs 1919 tarihi bir gösterimsel merkez olarak alındığında sonuçsallığa ve bitmişliğe, 1927 tarihi (yani konuşma zamanı) gösterimsel merkez olarak alındığında kurgusal geçmişteki bitmişliğe (veya daha özel bir geçmişteki bitmişlik türü olan geçmişteki sonuçsallığa) işaret etmektedir.

Yukarıdaki örneğin, dolaylılık çerçevesinde mi yoksa bitmişlik ve geçmişteki bitmişlik çerçevesinde mi değerlendirileceği de üzerinde durulması gereken ayrı bir husustur. Bu husus, ülkenin içinde bulunduğu genel durumun – her ne kadar duyular yoluyla kuşbakışı bir algılama söz konusu olmasa bile – tecrübeler yoluyla algılama şeklinde yorumlanıp yorumlanamayacağını tespiti açısından biraz zordur ve bu zorluk tamamen bitmişlik ile dolaylılığın genetik akrabalığından ve anlamsal yakınlığından kaynaklanmaktadır. Aynı bağlamın bitmişliğe ve geçmişteki bitmişliğe sahip dillerde o işaretleyicilerle, dolaylılığa sahip dillerde ise dolaylılık işaretleyicileriyle ifade edilmesi mümkündür ve ne önkiler daha az dolaylı, ne de sonrakiler daha az bitmişliktir. Bununla birlikte -miş eki dolaylılık yorumlarına tamamen kapalı olan geçmişteki bitmişlik işlevlerine de sahiptir, tıpkı aşağıdaki örnekte olduğu gibi:

(17) “Zehra’nın tifosundan üç sene sonra. Uğursuz mayıs. İki sene evvel tamam. Babuş altısına basmış. Gece biz vatmışız, Yusuf aşağıda bilanço çıkarıyor. ...” (Safa 2002: 29)

Görüldüğü gibi ekin işlevi bu bağlamda ne dolaylılık iletmektir, ne de doğal bitmişlik. -miş ekinin burada da geçmişteki bitmişlik işlevi ortaya çıkmaktadır. Burada da benzer bir üslup kaygısı, yani ikinci gösterimsel merkezde (iki sene öncesinde) olayın canlılığını ve sıcaklığını muhatabına hissettirme arzusu görülmektedir. Ayrıca -miş eki örnekte, tıpkı diğer geçmişteki bitmişlik işaretleyicileri gibi aslında esas anlatılmak istenen değil, biraz sonra anlatılacak olan olay (metnin akışına göre ‘yangın’) için bir fon, bir arka plan niteliğindeki, yani talî önemdeki olayları iletmektedir. Kullanılan fiillere bakıldığında *altısına bas-* fiil öbeği sonlu bir eylemi ifade eder. *vat-* fiili ise içeriği bakımından birbirine bağlı ‘sonlu’ ve ‘sonsuz’ iki eylemden oluşan ve örnekte sonlu evresi kodlanan başlangıç-sınırlı bir eylemi ifade eder. Dolayısıyla bağlamda

her iki fiil de sonuçsal olarak kullanılmaktadır, çünkü sona eren dinamik evrelerinin bir sonucu olarak yürürlükte olan durağan durumlar vardır: Babuş'un (artık) altı yaşında olması ve bir sonraki cümlede öznenin (artık) uyuyor olması gibi... Örnek; dolaylılığın tamamen silindiği, görünüşün ikinci planda kaldığı, zamansal atfın daha ön plana çıktığı edimbilimsel bir kullanımı göstermektedir. Örnekler artırılabilir, ancak *-miş* ekinin geçmişteki bitmişlik işlevi sadece dolaylılık-dışı kullanımlarda ortaya çıkmaz ve bu durum tarihî Türk dilleri bazında Grunina tarafından da belirtilmiştir (1976: 22-23; 1991: 181). Aşağıdaki örnekte, konuşan algılamalı dolaylılık temelinde edindiği bilgisini ifade etmektedir. Örnekte *-miş* ayrıca zamansal sıralanma ilişkisi bakımından araya bir atfı zamanı sokuşturulmuş geçmişteki bitmişliği iletmektedir. Aynı olay, (19)'da olduğu gibi geçmişteki bitmişliğin doğal işaretleyicisi olan *-mişti*'yi kullanarak dolaylı yola başvurmadan da ifade edilebilir:

(18) *Olay yerine vardığımızda (gördük ki) adam çoktan ölmüş.*

(19) *Olay yerine vardığımızda adam çoktan ölmüştü.*

12. Sonuç

Kökene itibarıyla sonuçsal anlamlar temin eden *-miş* eki, tarihî gelişimi boyunca farklı Türk dillerinde geçmişle ilgili eylemleri farklı konumlanma noktalarından iletmiştir. Bu çalışmada görüldüğü gibi *-miş* eki, genellikle dolaylılık şekli olarak nitelenmesine rağmen dolaylılık-dışı kullanımları da hâlâ görülebilmektedir. *-miş* ekine zamansal atfı çerçevesinde yaklaşıldığında geçmişteki bir eyleme, konuşma anındaki bir noktadan veya yine geçmişteki farklı noktalardan bakıldığını iletildiği gözlemlenmektedir. Bu anlamda onun sonuçsallık ve bitmişlik işlevleri asla geçmiş zaman olarak nitelenemez, çünkü olay geçmişte kalmış olsa bile eylem apaçık bir şekilde konuşma anıyla irtibatlandırılmaktadır. *-miş* bu çalışmada da görüldüğü gibi üç farklı zamansal sıralanma ilişkisini iletilebilmektedir: i) Sonuçsal ve bitmişliğe özgü $Z^O > Z^A = Z^K$, ii) basit geçmişe özgü $Z^O = Z^A > Z^K$, iii) geçmişteki bitmişliğe özgü $Z^O > Z^A > Z^K$. Bunlardan sonuncusu Türkiye Türkçesine has bir özellik olarak kurgusal bir şekilde iletilmekte ve muhatabın dikkatini, olayın sıcaklığını hissedebileceği bir zamansal noktaya (yani gösterimsel merkeze) yönlendirmektedir. Yukarıdaki zamansal sıralanma ilişkilerinden bilhassa dolaylılık-dışı sonuçsallığa ve kurgusal geçmişteki bitmişlik ifadesine yönelik kullanımlar, metin incelemeleri ve üslup bilimi açısından da ayrıca değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu kullanımların sadece edebiyata özgü olduğunu düşünmek bir yanılgı olacaktır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Johanson, Türkiye Türkçesindeki *-miş* ekini (*-mişti* ekiyle birlikte) 'sonlanmış' diye adlandırır (2000b: 118-119, 130), ama bu isabetli nitelemenin *-miş* ekinin dolaylı ve dolaysız bütün kullanımlarına eşit oranda ve aynı yoğunlukta yansımadağını kavramak önemlidir. Bu

niteleme hepsinin bir bileşkesi olarak kabul edilebilir, çünkü bu çalışmada da görüldüğü gibi, farklı dolaylılık alt başlıklarına ve dolaysız kullanımlara bağlı olarak -miş ekinin ilettiği zamansal sıralanma ilişkileri değişmektedir. Özetlemek gerekirse, zamansal özellikleri dikkate alındığında -miş eki:

Dolaylılık-dışı kullanımlarda, sonuçsallığı ve kurgusal bir tarzda geçmişteki bitmişliği de iletebilen bir bitmişlik ekidir.

İdrakî altyapıya işaret eden algılamalı ve çıkarsamalı dolaylılık ilettiği durumlarda, bitmişliğe yakın duran bir sonlanmışlık ekidir.

Söylentiler ve aktarmalarda ise tıpkı dolaylılık karşıtı -di eki gibi 'basit geçmiş' daha yakın duran bir genel geçmiş' ekidir.

Açıklamalar

1. Reichenbach'ın 'nokta' veya 'an' anlamına gelen İngilizce 'point' kavramını kullanmasına daha sonraları (Declerk 1991: 225; Hatav 1993: 211) itiraz edildiği için burada bundan sonra bu üç zamansal unsura 'zaman (time)' ve 'kesit (interval)' denilecektir.
2. Bybee vd (1994)'te bitmişlik kavramı için İngilizce 'perfect' terimi yerine 'anterior' terimi tercih edilmiştir.
3. Comrie (1985), Reichenbach'ın bu zamansal sıralanma ilişkisini benimsemesiz. Comrie'ye göre basit geçmişteki bir eylemin sıralanışı basitçe ZO > ZK ve gelecekteki bir eylemin sıralanışı basitçe ZK > ZO şeklindedir; yani olay zamanı, konuşma zamanının önünde (solunda) veya ardında (sağında) bulunur. Bu yaklaşımın sebebi, Comrie'nin 'mutlak zaman' ve 'göreceli zaman' ayırımına gitmesidir. Şimdiki, geçmiş ve gelecek zamanlar mutlak zamanlardır ve ZK geçmiş ve geleceğin atfı konumundadır. Oysa bitmişlik, geçmişteki bitmişlik, gelecekteki bitmişlik, şartlı geçmişteki bitmişlik gibi zamanlar görecelidir ve atfı zamanı temelinde belirtilirler (1985: 36-48; 122-130).
4. Örneğin Rusçada sonuçsallık, bazı ağızlardaki istisnai kullanımlar dikkate alınmazsa sadece nesne-yönelimli edilgen çatılı fiillerle ortaya çıkar: *dom postroyen* "ev inşa edilmiş (durumda)", *maşina slomana* "araba bozulmuş (durumda)", *dver' otkrita* "kapı açılmış (durumda) = kapı açık", vb. (Comrie 1985: 54, 84; Dahl 1985: 135; Plungyan 2003: 298).

Kaynakça

- Ağaoğlu, Adalet (1976), *Yüksek Gerilim*. İstanbul: Remzi Yayınları.
- Aksu-Koç, Ayhan A. & Dan. I. Slobin (1986), "A Psychological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish". eds. Wallace Chafe & Johanna Nichols. *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*. Norwood and New Jersey: Ablex. 159-167.
- Aksu-Koç, Ayhan (1988), *The acquisition of aspect and modality: the case of past reference in Turkish*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Arslan-Kechriotis, Z. Ceyda (2006), "‘Perfect’ in Turkish", *Turkic Languages* 10. 246-270.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal (1927). *Mustafa Kemal Atatürk – Nutuk (1919-1927)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları 1997. (İngilizcesi: *A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk*. Ankara: Başbakanlık Basımevi. 1981).
- Bacanlı, Eyüp (2006), Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/1. 35-47.
- Bertinetto, Pieter M. & Denis Delfitto (2000), "Aspect vs Actionality: Why they should be kept apart?" ed. Östen Dahl *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 189-226.
- Brinton, Laurel J. (1990), *The Development of English Aspectual Systems: Aspectualizers and Post-verbal Particles*. 2. edition Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, Joan L. & Östen Dahl (1989), "The Creation of Tense and Aspect Systems in the Languages of the World", *Studies in Language* 13/1. 51-103.
- _____ & R. Perkins & W. Pagliuca (1994), *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world*. Chicago: UChP.
- Comrie, Bernard (1976), *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____ (1985), *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____ (2000), "Evidentials: Semantic and History". eds. Bo Utas & Lars Johanson *Evidentials: Turkic, Iranian, and neighboring languages*, Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 1-12.
- Csató, Éva Ágnes (2000), "Turkish -miş and imiş items". eds. Bo Utas & Lars Johanson. *Evidentials – Turkic, Iranian, and neighboring languages*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 29-43.
- Dahl, Östen (1985), *Tense and aspect systems*. Oxford: Blackwell.
- Declerck, Renaat (1991), *Tense in English*. London and New York: Routledge.
- DeLancey, Scott (2001), "The mirative and evidentiality". *Journal of Pragmatics* 33. 369-382.
- Demir, Nurettin (2007), "Anadolu Ağzlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki -(y)XK". eds. Aşgenur Külahlıoğlu İslam & Süer Eker. *Edebiyat ve Dil Yazıları – Mustafa İsen’e Armağan*. Ankara. 133-147.
- Doerfer, Von Gerhard (1993), "Das türkische Suffix -mİŞ als Lehnelement". *Veröffentlichungen der Societs Urala-Altaica – Sprach – und Kulturkontakte der türkischen Völker / Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz (13-16 Juli 1990)*, Harrossowitz Verlag. 87-93.
- Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of the Old Turkic*. Leiden and Boston: Brill Academic Publishers.
- Ergin, Muharrem (1986), *Türk Dil Bilgisi* (14. Basım). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Fleischman, Suzanne (1990), *Tense and Narrativity – From Medieval Performance to Modern Fiction*. Routledge and London: University of Texas Press.
- Friedman, Victor A. (1986), "Evidentiality in the Balkans: Bulgarian, Macedonian, and Albanian". eds. Wallace Chafe & Johanna Nichols. *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*. Norwood and New Jersey: Ablex. 168-187.
- Grunina, Elvira A. (1976), "K istorii semantičeskogo razvitiya perfekta -miş". *Sovetskaya Tyurkologiya* 7/1. 12-26.
- _____ (1991), *İstoričeskaya Grammatika Turetskogo Yazıkı*. Moskva: İzd-vo MU.

- Guzev, Viktor G. (1990), *Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: Glagol* (na materiale staro-anatoliysko-tyurkskogo yazıka). Leningrad: İzd-vo LU.
- Hataş, Galia (1993), "The aspect system in English: an attempt at a unified analysis". *Linguistics* 31. 209-237.
- Iatridou, Sabine & Elena Anagnostopoulou & Roumyana Izvorski (2001), "Some observations about the form and meaning of the perfect". [http://www-rcf.usc.edu/~pancheva/iatridou.Anagnostopoulou_Izvorski\(2001\).pdf](http://www-rcf.usc.edu/~pancheva/iatridou.Anagnostopoulou_Izvorski(2001).pdf) 154-205. Makaleye şu kitaptan da ulaşılabilir: ed. Michael Kenstowicz. *Ken Hale: A life in language*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press. 189-238.
- Johanson, Lars (1996), "Terminality operators and their hierarchical status". eds. Betty Devriendt & Louis Goossens, & Johan van der Auwera. *Complex Structures: A Functionalist Perspective*, Berlin: Mouton de Gruyter. 229-258.
- Johanson, Lars (1999a), "Bulgarca ve Türkçe'de Dolaylamalar Üzerine" (Çev: M. M. Tulum). *İlmî Araştırmalar* 7. 245-254.
- _____ (1999b), "Typological notes on aspect and actionality in Kipçak Turkic". eds. Werner Abraham & Leonid Kulikov. *Tense-Aspect, Transitivity and Causativity*. Philadelphia PA: John Benjamins Publishing Company. 171-184.
- _____ (2000a), "Turkic Indirectives". eds. Bo Utas & Lars Johanson. *Evidentials – Turkic, Iranian and neighbouring languages*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 61-87.
- _____ (2000b), "Viewpoint operators in European languages". ed. Östen Dahl. *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 27-187.
- _____ (2003), "Evidentiality in Turkic". eds. A. Y. Aikhenvald & R. M. W. Dixon. *Studies in Evidentiality, Typological Studies in Language* 54. Amsterdam: John Benjamins. 273-290.
- _____ (2007), "Aspectotemporal connectivity in Turkic - Text construction, text subdivision, discourse types and taxis". eds. Jochen Rehbein & Christiane Hohenstein & Lukas Pietsch. *Connectivity in Grammar and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Kanık, Orhan Veli (2006), *Bütün Şiirleri* (14. Basım). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kıral, Filiz (2000), "Reflections on -miş in Khalaj". eds. Bo Utas & Lars Johanson. *Evidentials: Turkic, Iranian, and neighboring languages*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 89-101.
- Lazard, Gilbert (2001), "On the grammaticalization of evidentiality". *Journal of Pragmatics* 33. 359-367.
- Levinson, Stephen C. (2004), "Deixis", eds. L. Horn & G. Ward. *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Blackwell. 97-121.
- Lyons, Christopher (1977), *Semantics*. Volume: I-II. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCawley, James D. (1971), *Tense and time reference in English*. eds. Charles Fillmore & D.T. Langendoen. *Studies in Linguistic Semantics*. New York: Holt, Rinehart & Winston. 97-114.
- Nasilov, Dmitriy M. (1963), *Struktura vremeni indikativa v drevneuygurskom yazıke. Po pamyatnikam uygurskogo pis'ma*. Avtoreferat dis. kand. filol. nauk. Moskva.
- _____ (1989), *Problemi Tyurkskoy Aspektologii – Aktsional'nost'*. Leningrad: Nauka.

- Nasilov, Dmitriy M. & X. F. İsxakova & İ. V. Şentsova. (yayımda) *Evidentsial'nost' v tyurkskix yazıkax*.
- Nedyalkov, Vladimir P. (1983). *Tipologiya rezul'tativnih konstruksiy (rezul'tativ, stativ, passiv, perfekt)*. Leningrad: Nauka.
- Nevskaya, Irina A. (2002), "Evidentials, Miratives and Indirectives in Shor". eds. Nurettin Demir & Fikret Turan, *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson*. Ankara: Grafiker. 307-321.
- Oorjak, Baylak Ç-O. (2002), *Vremennaya sistema tuvinskogo yazıka v sopostavlenii s dreveneuygurskim i yujnosibirskimi tyurkskimi yazıkami*. Avtoreferat dis. kand. filol. nauk. Nobosibirsk.
- Ömer Seyfeddin (2001), *Beyaz Lale*. İstanbul: Cümle Yayınları.
- Plungyan, Vladimir A. (2003), *Obşçaya morfologiya. Vvedeniye v problematiku*. Moskva: URSS.
- Reichenbach, Hans (1947), *Elements of Symbolic Logic*. New York: The Free Press & London: Collier-Macmillan.
- Safa, Peyami (1999), *Canan* (10. Basım). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- _____ (2002), *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* (19. Basım). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Schroeder, Christoph (2000), "Between resultative, historical and inferential: non-finite -mlş forms in Turkish" eds. Bo Utas & Lars Johanson. *Evidentials: Turcic, Iranian, and neighboring languages*, Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 115-143.
- Serebrennikov, Boris A. (1960), *Kategorii vremeni i vida v finno-ugorskih yazıkah permskoy i voljskoy grupp*. Moskva: İzd-vo AN SSSR.
- _____ (1963), *Sistema vremen tatarskogo glagola*, Kazan': İzd-vo KGU.
- Shirai, Yasuhiro (2000), "The semantics of the Japanese imperfective *-teiru*: An integrative approach". *Journal of Pragmatics* 32. 327-361.
- Slobin, Dan I., & A. Ayhan Aksu (1982), "Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential". ed. P. J. Hopper. *Tense-aspect: Between semantics and pragmatics*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins. 185-200.
- Smith, Carlota S. (1991), *The Parameter of Aspect*. Dordrecht, The Netherlands: Kluwer.
- _____ (2007), "Tense and Temporal Interpretation." *Lingua* 117. 419-436.
- Squartini, Mario & P. Marco Bertinetto (2000), "The Simple and Compound Past in Romance languages". ed. Östen Dahl. *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 403-440.
- Taylan, Eser Erguvanlı (2002), "On the relation between temporal/aspectual adverbs and the verb form in Turkish". ed. Eser Erguvanlı Taylan. *The Verb in Turkish*. Philadelphia, PA: John Benjamins. 97-128.
- Tekin, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Uğurlu, Mustafa (2003), "Türkiye Türkçesinde "Bakış" ("Aspectotempora)". *Türkbilig* 5. 124-133.
- Yusupov, Farid Y. (1986), *İzuçeniye tatarskogo glagola*. Kazan': Tat.kn.izd-vo.

Temporal Reference and the Turkish suffix -miş

Assist.Prof.Dr. Eyüp BACANLI*

Abstract: The purpose of this paper is to deal with temporal relations, which are observed in indirective and non-indirective uses of the Turkish suffix *-miş*, by considering the diachronic development of *-miş* and its similars in Turkic languages. The paper demonstrates with examples how the suffix *-miş* expresses different temporal order relations such as speech time, event time and reference time along with which meanings and connotations. Temporal order relations change depending on aspectotemporal notions and categories. It is well known that the finite marker *-miş* in modern Turkish was historically an ancient resultative participle. Therefore, this paper aims to demonstrate to what extent temporal meanings peculiar to resultativity and perfect are reflected in the indirective and non-indirective finite uses of the suffix *-miş*.

Key Words: The suffix *-miş*, tense, temporal reference, aspect, indirectivity, resultativity, perfect, pluperfect, constativity

---

* TOBB University of Economics and Technology, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / ANKARA
ebacanli@etu.edu.tr

Временная ссылка суффикса - мищ в турецком языке в косвенном и внекосвенном употреблении

Пом.Доц.Др. Эюп Баджанлы*

Резюме: Цель этой статьи состоит в том, чтобы рассмотреть временные отношения суффикса - мищ в турецком языке в косвенном и внекосвенном употреблении, рассматривая диахроническое развитие суффикса и его аналоги в Тюркских языках. В статье на примерах рассматривается время явления, время речи и время ссылки в рамках временной ссылки турецкого суффикса мищ. Отношения временной сортировки меняются в зависимости от понятия и категорий вида- времени. Из истории известно, что суффикс мищ являлся причастием. Поэтому, данная статья нацелена показать в какой мере отражает понятие конечного использования косвенное и внекосвенное употребление суффикса мищ.

Ключевые Слова: суффикс мищ, напряженная, временная ссылка, аспект, косвенность, результативность, конечное использование, прошедшее время

---

* ТОББ Университет Экономии и Технологий, Факультет Естествознания и Литературы, Отделение Турецкого языка и Литературы / АНКАРА
ebacanli@etu.edu.tr

Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?

Dr. Hülya TAŞ*

Özet: Osmanlı şer'î mahkemesinde görülen davalara ait zabıtlar, “şühûdü'l-hâl” başlığının altında birtakım adlardan oluşan ve sayısı davadan davaya göre azalıp çoğalan bir kayıtla son buluyordu. Bu kısımdaki kişilerin kimlikleri, mahkemedeki fonksiyonları, araştırmacıların açıklamak istedikleri önemli bir husustur. Bu “şühûdü'l-hâl” diye nitelenen kişilerin, mahkemenin aslı yapısı içinde yer alan bir görevliler meclisi mi olduğu, hatta Batı yargılama usulündeki “jüri”ye benzetilebilecek bir statüsünün olup olmadığı tartışılmış ve bazı yazarlar tarafından böyle takdim edilmiştir. Bu makalede, belgesel bilgilere dayanarak bu heyetin niteliği ve işlevi belirlenmeye çalışılmış ve daha önceki tartışmalara ışık tutabilecek sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlardan en önemlisi, “şühûdü'l-hâl”in bir jüri olmadığıdır. Bunlar, hem görülen davanın o andaki izleyicileridir, hem de gelecekte o olayın bir kez daha, herhangi bir sebeple gündeme gelmesi halinde bilgilerine başvurulacak tanıklardır.

Anahtar Kelimeler: Sicill-i mahfûz, şühûdü'l-hâl, mahkeme, jüri

Giriş

Osmanlı şer'î mahkemelerinde, kadı huzurunda çözümlenen davaların kaydedildiği defterlere *sicill-i mahfûz* denirdi. Her davaya ilişkin, bir gündem dahilinde ayrı ayrı düzenlenen zabıtların ortak bir biçimi ve ortak bir üslubu vardı. Daha sonra bu zabıtlar esas alınmak suretiyle, davanın tarafları olan davacı ve davalılara *i'lâm*, *hüccet* diye adlandırılan belgeler verilirdi. Kadı önüne getirilmiş davalara ilişkin zabıtların tümünün ortak özelliği, özel bir biçimi olan zabıt metninin altında *şühûdü'l-hâl* başlığından sonra birtakım isimlerin yer almasıdır. Bu isimler, görülen davanın niteliğine göre sayıca azalır veya çoğalır; zikredilen isimlerin mensubiyetleri de değişirdi. Bu durum, Mustafa Akdağ, Ronald C. Jennings, Rifat Özdemir, Hülya Canbakal ve Bogaç Ergene gibi, sözü edilen defterleri inceleyen araştırmacıların dikkatini çekmiş ve böyle bir uygulamanın hukukî bir kaynağının olup olmadığı¹ veya Osmanlı mahkemesinin “aleniyet” ilkesini gerçekleştirmek için geleneksel-leştirdiği bir tutuma işaret ettiği sorularına cevap aranmıştır. Bu *şühûdü'l-hâl*,

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / ANKARA
hulya_tas@yahoo.com

Batı yargılama usulündeki jüriye benzetenler de olmuştur. Hatta bu jüri üyelerinin, beldenin tanınmış simaları arasından seçildiği dile getirilmiştir.² Ayrıca, *şühûdü'l-hâl* başlığı altında kaydedilen isimler üzerinde yapılacak araştırmaların, sosyal tarih açısından zengin malzeme derlenmesine olanak hazırlayacağı da, bu konuya eğilenlerin ortak kanaati haline gelmiştir. Böyle olmakla birlikte konu, ayrıntılı bir biçimde ele alınarak bütün boyutlarıyla irdelenmemiştir. Onun için de niteliğine ilişkin düşünceler, daha geniş çerçeveli çalışmalarda, kısa değinmelerden öteye gitmemiştir.

Bu konuya genel olarak değinen başlıca iki çalışma vardır. İlki, Antep örneğinde, Osmanlı kadı mahkemesinde, “gündelik karşılaşmalar” başlığı altında “şahitlik” kavramı çerçevesinde konuyu ele alan Hülya Canbakal’ın çalışmasıdır. Özellikle beldenin önde gelen ailelerinin yasal süreçte *şahit* ve *bilirkişi* olarak mahkemede sıkça görüldüklerinden ve zaman zaman da görülen davalarda çıkar ilişkileri söz konusu ise, süreci etkilemeye giriştiklerinden bahseden Canbakal (Ergene 2003: 28), doktora tezinde konuya daha çok İslam hukuku açısından *şahitlik* ve *udûl* kavramları üzerinden yaklaşmakta ve bu konuda oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadır (Canbakal 1999, Part III). Diğer çalışma ise Bogaç Ergene’ye aittir. Kastamonu ve Çankırı üzerine yaptığı çalışmasında Ergene, mevcut açıklamaları kabul ederek, *şühûdü'l-hâlî*, mahkemenin resmi görevlileri olarak görmekte ve onları “the official court witnesses”, yani “resmi mahkeme şahitleri/görevlileri” olarak açıklamaktadır (2003: 236). Hatta bununla da yetinmeyip bu şahitlere, “expert witnesses” tanımlamasıyla, bir uzmanlık atfetmektedir (2003: 28). Bogaç Ergene, çeşitli sicil kayıtlarından ve arşiv belgelerinden çıkardığı örnekleri, *şühûdü'l-hâl* için kullanırken, başka yanılırlara da düşmektedir. Örneğin, *şühûdü'l-hâl* arasında zikredilen kişilerin mahkemede adli ve idari hizmetleri karşılığında belli bir tazminat aldıklarından, hatta bunların içinde düzenli ücrete bağlananların bulunduğu söz etmektedir (2003: 29, dipnot 92). Çalışmasında zikrettiği örneklerde, sözü edilen kişilerin *şühûdü'l-hâl* olarak değil, görevlendirildikleri olayın *keşif heyeti* arasında yer aldığı anlaşılmaktadır ve bu kişilerin *keşif heyetindeki* fonksiyonlarıyla *şühûdü'l-hâl* içindeki varlıkları, aynı değildir. Eğer, sözünü ettiği belgeyi sadece numarası ile zikretmeyip, iddiasına delil olarak ilgili ibareyi alıntıyla verseydi, bu durum daha iyi anlaşılabilirdi.

Yukarıda verdiğimiz örnekler, *şühûdü'l-hâle* olduğunun dışında anlam yükleyen ve bu nedenle de yanılırlara açık olan çalışmalardır. Bunların yanında, bu kadar bariz yanılığın içermese de, *şühûdü'l-hâlî* tam olarak anlamamıza olanak vermeyen açıklamalar da vardır. Bunlar arasında Ronald J. Jennings (1999: 257; 1999: 303-304), Karen Barkey (1991: 209) zikredilebilir.

Yukarıda adı geçen bu çalışmalar dışında, bildiğimiz kadarıyla, bu konuda bağımsız bir araştırma yoktur. İşte bu makalede, önemi belirtilen, fakat siste-

matik bir araştırmayla özü açıklanmayan konuyu anlamaya yönelik bir yaklaşım sergilenecek ve yukarıdaki sorulara cevap aranacaktır.

Bu bağlamda *şühûdü'l-hâl* olgusunu analiz edebilmek için önce şu bilgileri hatırlamak gerekmektedir:

Bilindiği gibi, kazâ yetkisini kullanan kadı, kadıasker tarafından atanarak belirli bir süreyle, belirli kazâlarda görev yapardı. Görev süresi sonunda da ya bir başka kazâyâ gider ya da *mazuliyet*³ dönemine geçirilirdi. Kadı, hükümlerinde şeri'ata ve örfi kurallara bağlı kalmak koşuluyla, bağımsızdı (Mardin 1977: 42-46; Ortaylı 1977: 245-263; Ortaylı 1994; Abacı 2001). Ancak, ilk başvurdukları kadı mahkemesinin kararlarından memnun kalmayanların, eyalet divanına ya da en üst ve nihaî mahkeme olan Dîvân-ı Hümâyûna başvurma hakları vardı.⁴ Böyle bir mekanizma içerisinde yer alan kadı mahkemesindeki yargılama usulü çerçevesinde şu kurallar geçerli idi:

Özel hukuk içerisinde yer alan anlaşmazlıklar veya re'sen takibi gerektiren kamu hukuku ihlalleri, tarafların ikamet ettiği veya olayın cereyan ettiği kazâdaki kadı huzuruna götürülmek zorundaydı. Bu sebeple kadının yetki alanına *hüküm bölgesi* veya *taht-ı kazâ* denirdi. Taraflardan biri, bir başka kazâ bölgesinden ise davada, olayın cereyan ettiği kazânın kadısı yetkili kılınırdı.⁵ Örf açısından da olayın gerçekleştiği örf bölgesinin görevlisi, olayı mahkemeye intikal ettirmekle yükümlüydü. Örneğin tımar sistemine göre, olayın gerçekleştiği dirlik sahibi ile o dirliğin bağlı bulunduğu sancağın beyi, bu açıdan sorumluydular. Kadı, hüküm verdikten sonra hükmün yerine getirilmesi sırasında alınacak cezaî vergiler, bu iki örf görevlisi tarafından paylaşıldı.

Bu şekilde bir defa hakim huzuruna getirilen ve onun tarafından hükme bağlanan, hukuk diliyle *fasl ve hall* olan davalar, kararı değiştirecek yeni kanıtlar veya tanıklar ortaya çıkmamışsa, ikinci kez dava konusu yapılamazdı. Olayın ikinci kez mahkemeye getirilebilmesi için, belirli bir süre sözkonusu idi ve bu süre 15 yıldır. Üzerinden 15 yıl geçmiş bir olay ya da iddia, mahkemeye bir kez daha getirilemezdi.⁶ Yani zaman aşımı, böylesine uzun bir süreydi. Bu hüküm, sözü edilen sürenin bir özür olmaksızın aşılması halinde uygulanırdı. Bir başka beldede bulunmak veya mahkemeye intikalini engelleyecek özel bir mazeret sahibi olmak gibi durumların kanıtlanması, zaman aşımını etkisiz hale getirirdi.⁷

Davanın taraflarından biri başka bir diyarda ise, vekaletle dava açabilir; göstereceği şahitler de aynı şekilde mahkemenin bulunduğu beldenin dışında ise, buldukları yerin kadısı aracılığıyla ifadelerini gönderebilirlerdi. Buna *nakl-i şehâde* denirdi.

Bazen de özellikle zimmîler açısından tercümanlık hizmeti gerekebilir, ifadenin çevirisi mahkemeye sunulabilir.

Bu usule ilişkin kuralların yanında, mahkemenin çalışmasına dair şu hususları da hatırlamalıyız: Bir kadı, hüküm bölgesi olan kazânın nahiyelerinde veya mahkemeden uzakta bir yerde meydana gelmiş bir olayın soruşturulup hükme bağlanması için *naib*lerinden birini görevlendirebilirdi. Ayrıca geceleri, *gece naibi* denen naibler, ortaya çıkabilecek acil olayların takibiyle ilgilenirlerdi (Oğuzoğlu 1986: 151).

Bütün bu uygulamalara ilişkin usuller sonucu derlenen bilgiler, tek bir defter olan *sicill-i mahfûza* geçerdi. Bu bakımdan *sicill-i mahfûz*, belli bir gündem izlemesine rağmen, böyle ara belgelerle daha karmaşık bir hale gelebilirdi. Bir de kadılar, kendi görev süreleri içindeki dönemin belgelerini kendileri muhafaza ederler ve görev süreleri sona erdiğinde, bu belgeleri yerine gelecek kadıya ya bizzat tevdi ederler veya teslim etmek üzere birini görevlendirirlerdi. Böyle olmakla birlikte hemen her kazâyâ ait defter serilerinde, tarih bakımından boşluklar bulunmaktadır. Bunu, sadece zaman içinde meydana gelen kayıplara bağlamak doğru değildir. Bu kayıpların yanı sıra resmi evrakın özel muhafazada olmasının bazı sorunlar yaratabileceğini de düşünmemiz gerekir.

Nitekim 19. yüzyıla gelinceye kadar resmi bir mahkeme binasının olmadığı bilinmektedir. Osmanlı'da ancak 1837'de İstanbul kadısı için *Bâb-ı Meşihat*taki odalardan biri tahsis edilmiş, böylece İslam dünyasında ilk kez, kentsel modernleşmenin bir sonucu olarak bir resmi mahkeme binası ortaya çıkmıştır (Ortaylı 1994: 50-51). 19. yüzyıla kadar genellikle kadının kendi özel ikametgahının bir bölümü, mahkeme binası olarak kullanılmıştır. Bu durumda kadı, muhtemelen büyük bir konağı kiraliyordu. Buranın bir bölümü, kadının kendi hane halkıyla birlikte yaşadığı özel bir mekan niteliği taşıırken; diğer bölümü, herkese açık olduğu bilinen davaların görüldüğü mahkeme olarak işlevini sürdürüyordu. Kadının hanesinin kamusal işlev yüklü mahkeme ile aynı olmasının başlıca iki nedeni vardı. Bunlardan ilki, mahkemenin görevli heyetinin sayısal açıdan çok da kalabalık olmaması idi. Nitekim mahkemenin görevliler heyeti, kadı ve onun yanındaki yeter sayıdaki naib ve katiblerden oluşuyordu.⁸ Bununla birlikte Osmanlı taşra teşkilatında kamuya ilişkin davaların takipçisi olan bir subaşı ve emrinde yeter sayıda kolluk gücü bulunmaktaydı. Özel hukuka ilişkin sorunlarda ise mahkemeye celb görevi, muhzirbaşı başkanlığındaki muhzirler tarafından yerine getiriliyordu. Hal böyle olunca mahkemenin ayrıca bir kolluk gücüne ihtiyacı olmuyordu ve bu durum mekana bu şekilde yansıyor olmalıydı. Diğer neden ise, mahkemenin günlük işlem yoğunluğunun, gündelik hayatın akış hızına paralel olarak çok yoğun olmaması idi (Taş 2006: 153-162). Bu nedenle de modernleşme dönemine kadar ayrıca resmi bir binaya ihtiyaç duyulmamıştı.

Bu açıklamalardan sonra *şühûdü'l-hâli* anlamaya yönelik analizlerimize geçebiliriz.

Ancak ondan önce bu makale sınırları içerisinde kullandığımız kaynakları tanıtmak yerinde olacaktır. Bu araştırma için Ankara'nın 17. yüzyılına ait üç şer'iyeye sicilinde mevcut zabıtları esas alarak, o zabıtların altında kayıtlı şühûdü'l-hâlî bütüncül bir analize tabi tuttuk. Bu sicillerden ilki 1620-1622 yılları arasındaki olayların kaydedildiği 19 numaralı defter (AŞS 19), ikincisi 1655-1656 yıllarına ait 41 numaralı defter (AŞS 41) ve sonuncusu da 1683-1684 yıllarına ait 64 numaralı (AŞS 64) defterdir. Ayrıca, makale sınırları içerisinde Amasya ve Harput sicillerinden de örnekler kullandık.

Makalemizin bundan sonraki kısmında şühûdü'l-hâl adı altında zikredilen isimlerin nitelikleri, mensubiyetleri ve mahkemede oynadıkları rol hakkında ayrı ayrı bilgiler sunacağız.

a- Şühûdü'l-hâl'in İşlevi Üzerine

Makalemizin başında sözünü ettiğimiz değerlendirmelerden birisi, “şühûdü'l-hâl” başlığı altında zikredilenlerin, Batı yargılama usulündeki “jüri”ye benzetilmesidir. Bu jürinin mahkeme görevlileri arasında addedildiği de görülür (Akdağ 1974: 403-405; Özdemir 1986: 165, Ergene 2003: 25). Ayrıca, “müftü ve adigeçen müşahitlerin [şühûdü'l-hâl heyetinin] bir nevi ilk kademe temyiz” görevi yaptığı da ileri sürülmüştür (Akdağ 1974: 406). Birbiriyle çelişen bu iki tespit, doğru değildir. “Temyiz”, bir üst mahkemenin kararı ile olabilir. Ayrıca müftünün, iftâ görevi gördüğü ve ancak başvurulduğunda “fetvâ” biçiminde şer'î görüş açıkladığı bilinen bir gerçektir. Bu sebeple, aşağıda belgesel verilere dayanarak, doğrudan “şühûdü'l-hâl”in işlevini açıklamaya çalışacağız.

Yukarıda bahsettiğimiz yorumların çoğunun, mahkemeye “meclis-i şer'” denmesinden kaynaklanmış olabileceğini sanıyoruz. Oysa “meclis-i şer'” ile kastedilen, kadının yanındaki görevliler ve zaman zaman bilgilerine başvurduğu “ehl-i vukûf” ile birlikte davaları dinlediği ve bundan sonra “fasl ve hall” yoluna gittiğidir. Bu nedenle de mahkeme, “meclis” olarak nitelenmektedir. Nitekim daha sonra modernleşme döneminde de böyle yargı yetkisi üstlenmiş meclisler ortaya çıkacaktır (Çadircı 1997: 254-268). Hatta, Tanzimat dönemi öncesinde adlî-idarî yargının birlikte yürütüldüğü kadı mahkemelerinin, 1840 sonrasında yetki alanlarında kısıtlamalara gidilecek ve nihayetinde yaşanan adlî yargıdan idarî yargıya geçiş sürecinde çeşitli meclisler ve mahkemeler kurulacaktır (Karahanoğulları 2005). İşte bu meclisler, nitelikleri itibarıyla birer mahkemedir. Böyle olmakla birlikte aşağıda vereceğimiz örnekler, “şühûdü'l-hâl”in jüri olamayacağını kanıtlamaktadır.

“Şühûdü'l-hâl”in Batı hukukundaki jüri olarak kabul edilebilmesi için, ya gündemin birbirini izleyen davalarında aynı isimlerin zikredilmesi gerekir ya da en azından belirli konudaki davaların altında yer alan “şühûdü'l-hâl”in

aynı kişilerden oluşması beklenirdi. Oysaki mahkemeye birkaç gün arayla gelen aynı konuya ilişkin davanın “*şühûdü'l-hâl*”i bile farklılık göstermektedir. Şöyle ki; 7 Mart 1621 (13 Rebî‘ül-âhîr 1030) tarihli belgeye göre Bula ve Emine adlı iki kadın ile Kasım bin Ahmed arasında, iki kadına miras yoluyla intikal eden iki re’s (adet) kısrak konusunda bir anlaşmazlık yaşanmış ve Kasım, mahkemede bu kısrakları belli bir süre önce satın aldığını iddia etmiştir. Kadı, bu durum karşısında Kasım’ın mahkemeye delil sunabilmesi için ona ek bir süre tanımış ve mahkemenin tekrar toplanmasına karar vermiştir (AŞS 19: 387). Mahkemede görülen bu ilk davadan 6 gün sonra, 13 Mart 1621 (19 Rebî‘ül-âhîr 1030) tarihinde, taraflar yine kadı huzuruna çıkmışlardır (AŞS 19: 397). Konumuz açısından burada önemli olan, altı gün arayla görülen ve birbirinin devamı olan bu davanın “*şühûdü'l-hâl*” kısmının farklı kişilerden oluşmuş olmasıdır. Davanın ilk oturumunun “*şühûdü'l-hâl*”i Es-seyyid Muslu Çelebi, Şehir Kethüdası Ali Dede, Nebi bin Hüseyin, Hamza ve Muhzır Abdulkerim’den oluşurken; ikinci oturumun “*şühûdü'l-hâl*”inde ortak olan tek bir isim vardır, o da şehir kethüdasıdır. İsimleri kaydedilen diğer beş kişi, tamamen farklı kişilerdir.

Yine bu konudaki bir başka örnek ise 24 Ocak 1683 (6 Safer 1095) tarihinde mahkemeye yansıyan bir yaralama davasıyla ilgilidir. Ankara’nın Helvayî mahallesinden Aydın bin Hasan, mahkemeye gelerek, kızı Fatma’nın hiçbir sebep yokken Ahmed bin Süleyman tarafından sokakta yaralandığını dile getirerek, kızının durumunun keşfini talep etmektedir. Bunun üzerine kadı tarafından Mevlânâ Mehmed Efendi ile Ankara Mütessilimi Mirza Ağa tarafından İsmail Bey ibn Şu’ayb, gerekli keşfi yapmakla görevlendirilirler ve onlar da “*şühûdü'l-hâl*”de isimleri geçen birkaç kişi ile Aydın bin Hasan’ın evine giderek keşfi yaparlar (AŞS 64: 216). Bundan dört gün sonra 28 Ocak 1683 (10 Safer 1095) tarihinde Aydın, tekrar kadı huzurundadır. Gerekli keşif, bir önceki duruşmada yapıldığından ve adı geçen Fatma’nın, kendisini yaralayanın kimliğini açıklamasından dolayı, bu kez Ahmed bin Süleyman, zanlı pozisyonundadır. Adı geçen Ahmed, başlangıçta davacının iddiasını reddetmiş, fakat Aydın, iddiasını şahitlerle ispat etmiştir (AŞS 64: 235). İlk davanın “*şühûdü'l-hâl*”i Es-seyyid İbrahim Çelebi bin Ramazan, Usta Yusuf bin Mehmed, Ahmed Halife bin Mehmed, Mehmed Bey bin Mustafa, Ser-muhzırân Ali Bey’den oluşuyorken; ikinci davanın “*şühûdü'l-hâl*”inde birincisiyle ortak olan tek isim Es-seyyid İbrahim Çelebi bin Ramazan’dır. Diğerleri: Mehmed bin Ahmed, Hacı bin Gülabi, Es-seyyid Yakub Çelebi (bin) Mustafa ve Halil Dede (bin) Sinan’dan ibarettir. Şu durumda verdiğimiz birbirinin devamı olan her iki örnek davanın “*şühûdü'l-hâl*”inin, *jüri heyeti* olarak kabul edilebilmesi için aynı isimlerden oluşması beklenirdi. Oysaki örneklerden de gördüğümüz gibi böyle bir durum söz konusu değildir.

Görüldüğü gibi, “şühûdü'l-hâl” ne bir jüri niteliği taşımaktadır, ne de mahkemenin resmi görevlisi olarak tanımlanabilecek bir statüye sahiptir. O halde “şühûdü'l-hâl” nasıl değerlendirilebilir?

Kanaatimize göre, zabıtların altında özenle zikredilen “şühûdü'l-hâl”in üç önemli işlevi olmalıdır. Bunlardan birincisi, mahkemenin bütün ahaliye açık olduğu ve dileyenin gelip davayı izleyebildiğidir (Ekinci 2002, 976). Çünkü “şühûdü'l-hâl” arasında davanın taraflarıyla ya da davanın konusuyla ilgisi bulunmayan kişiler de yer almaktaydı. Böyle olmakla birlikte bunları sadece meraklı bir dinleyici kitlesi olarak algılamamak gerekir. Bunlar bir şekilde mahkemede işi olan ve bu sebeple orada buldukları sırada “şühûdü'l-hâl” arısına katılan kimseler olmalıdır.⁹ Nitekim hemen her zabıtın altında yer alan “şühûdü'l-hâl” listesinin sonunda, “ve gayruhum mine'l-hâzırîn” diye bir ibare yer almaktadır. Bu, “şühûdü'l-hâl”in sayısının çokluğuna işaret etmektedir.

Bu birinci işlevden daha önemlisi, “şühûdü'l-hâl”den başka bir beklentinin olmasıdır. Bilindiği gibi *sicill-i mahfûza* girmiş kayıtlar, çeşitli vesilelerle kaybolabilir veya bu zabıtlara dayanarak hazırlanmış ve kişilerin eline verilmiş *i'lâm* ve *hüccet*lerin sahtesi düzenlenebilirdi. Nitekim elimizde, bu tür *müzevvir* belgelere ilişkin haber ve örnekler vardır. Zira dönemin teknolojik koşulları, bu tür olasılıkların daima göz önünde bulundurulmasını gerekli kılmaktadır. Bu konuda bir örnek olması bakımından Amasya Şer'iyeye Sicili 22: 21/4'de yer alan belge ilginçtir:

“İşbu hüccetin derûnunda mastûr olan şahidler huzûr-ı şer'â ihzâr olundukda, hüccet ve tahrîr olunduğu üzere şehâdet eylemedik, deyu inkâr eylediklerinde bu fuzûlî hüccet ile amel olunmamak üzere fetâvâ-i şer'iyeye olduğundan mâ'adâ hüccetin zeylinde kayd olunan kimesneler dahi hüccete muhâlif ve mazmûnu dahi müsbet olmamağla ve sâhib-i arzdan temessük olmamağla batla çekilmiştir”.

Kanaatimize göre, yukarıda verdiğimiz örneğimizde “hüccetin zeylinde kayd olunan kimesneler” olarak tanımlanan ve “hüccetin derûnunda mastûr olan şahidler”den ayrı olarak zikredilen *şühûdü'l-hâl*in en önemli işlevi, burada aranmalıdır. Bir davanın hukuka aykırı olarak ikinci bir kez hakim huzuruna getirilebileceği, yukarıdaki uygulamalardan anlaşılmaktadır. Bir kadı zamanında görülen dava, bir süre geçtikten sonra bir başka kadının huzuruna tekrar getirilebilir veya bir başka mahkemeye başvuru konusu olabilir. Ya da zaman aşımı konusunda birtakım kuşku ve sorunlar ortaya çıkabilir. İşte bu gibi durumlarda *sicill-i mahfûz*daki asıl kayda ulaşılabilmesi durumunda, bir örneği kişilerin elinde olan dava zabıtlarının sıhhati için ilk başvurulabilecek kişiler, bu “şühûdü'l-hâl” listesinde yer alan kimseler olacaktır. Nitekim, böyle “*falanca Efendi zamânında*” veya “*falanca yerin mahkemesinde*” verilen hükümlerin tanıklarla doğrulandığı örnekler çoktur.¹⁰ Bunlar, bir başka da-

vada karşımıza “*udûl-i Müslimîn*”, “*bî-garaz Müslimîn*” şeklinde, bilgisine başvuru olan kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır (Amasya Şer‘iyye Sicili 23: 41/1; Amasya Şer‘iyye Sicili 24: 17/2).

Diğer yandan hakim karar verirken, kararın dayanağı olarak daha fazla bilgiye ihtiyaç duyduğu zaman, iki kaynağa başvururdu. Bunlardan birincisi, konu karmaşık bir şer‘î mesele ise, müftüden alınmış olan “*fetvâ*”lardır. Fetvâyı kadı talep ettiği gibi, iddiasını kanıtlamak üzere davacı da mahkemeye delil olarak sunabilirdi. Böyle durumlarda fetvânın içeriği, zabıtta aynen zikredilirdi. İkinci kaynak, doğrudan örfî uygulamalar veya beldenin eskiden beri sürdürülen âdetlerinin tespitiyle ilgiliydi. Bunun için esnaf ve diğer taifelerin bilirkişilerinden yararlanıldığı gibi, beldenin a‘yân ve eşrâfı sayılan kişiler, genel uygulamalar hakkında bilgi verirlerdi. Bunun için “*şühûdü'l-hâl*” arasında, bu tür kişilerin adları çok sık geçmektedir. Nitekim “*şühûdü'l-hâl*”in üçüncü önemli işlevi de deneyimli ve eski uygulamaları iyi bilen ve onları nesilden nesile aktaran kimselerin varlığıdır.

b- “*Şühûdü'l-hâl*”de Adlarına Sıkça Rastlanan Kişilerin Kimlikleri

Mahkeme kayıtları üzerinde yaptığımız analizler neticesinde (Taş 2006: 81, Tablo 12), belgelerde ismine en sık rastladığımız kişi şehir kethüdasıdır. Aslında bunun nedeni, şehir kethüdasının kimliğinde gizlidir. Şehirdeki farklı esnaf ve tüccar gruplarının önde gelenleri tarafından seçilen ve daha sonra eline padişah beratı verilerek resmi olarak da devlet tarafından tanınan şehir kethüdasının, toplumu temsil kabiliyeti göz önünde bulundurulduğunda, ilk sırada yer alması doğaldır. Zira birçok konuda Merkez karşısında reayanın temsilcisi durumundadır.

Örneğin, 28 Ocak 1656 (1 Rebi‘ü'l-âhir 1066) tarihine kadar Ankara’da şehir kethüdası olan Receb’in, üzerine düşen görevleri tam olarak yerine getiremediği gerekçesiyle, bu görevi yeniçeri olan Veli Beşe’nin talep ettiğini ve Merkezin de bu isteği yerinde görerek, Veli Beşe’nin eline berat verdiğini görmekteyiz (AŞS 41: 414). Hakikaten de bu tarihten sonra davaların “*Şühûdü'l-hâl*” kısmında, şehrin temsilcisi olarak Veli Beşe’nin adı sık sık geçmektedir (AŞS 41: 237, 247, 254, ve diğerleri).

Şehir kethüdasının yanı sıra ismi en çok geçen iki kişi *muhzır* ve *mahkeme emîni*dir. 1620-1622 tarihleri arasındaki olayların kaydedildiği Ankara şer‘iyye sicilindeki zabıtların “*şühûdü'l-hâl*” kısmında Şehir Kethüdası Ali Dede bin Hasan’dan (AŞS 19: 5, 7, 9 15, 22, 23, 24, 26, 27, 31, ...) sonra *muhzır* kimliğiyle tanınan, Hüsam bin Ramazan’ın adına (AŞS 19: 11, 12, 15, 19, 22, 23, 24, 409, 530, ...) ya da *mahkeme emini* olarak tanımlanan Es-seyyid Muslu Çelebi’ye sık sık rastlarız (AŞS 19: 169, 170, 173, 174, 175, 178, 241, 247, 615, ...). Bu isimlerin yanı sıra aynı defterde davaların büyük

bir kısmının “şühûdü'l-hâl” listelerinde sık sık adları geçen Abdulkerim bin Abdunnebi ya da Ahmed bin Mehmed’in ise kimliğini tespit etmek mümkün olamamıştır. Bu son iki kişi acaba “şühûdü'l-hâl” kısmına sıradan şehirli kimlikleri ile mi kaydedilmişti? Yoksa bunlar da diğerleri gibi mahkeme görevlileri arasında mı yer alıyordu? “Şühûdü'l-hâl” kısmında bu iki kişinin isminin bu kadar sık geçmesi, ikinci ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu ihtimali kuvvetlendiren etkenlerden birisi de Ankara örneğinde “şühûdü'l-hâl”de geçen isimlerin bir önceki ya da sonraki davada, taraflardan birisinin ismine çok nadiren rastlanıyor olmasıdır. Bunu bir örnekle açıklayacak olursak; Behlül mahallesindeki bir evin satışının konu edildiği hüccette satıcı konumunda olan Ankara sakinlerinden Kassab Mustafa bin Ramazan, Rus asıllı kölenin azad edilmesiyle ilgili bir sonraki davada “şühûdü'l-hâl” arasında yer almaktadır (AŞS 19: 132, 133). Bir başka örnek ise şöyledir: Ortaköy’deki bir bağın mülkiyeti üzerinde yaşanan anlaşmazlıkta taraflar arasında sulhe gidilmesiyle ilgili davanın “şühûdü'l-hâl”i arasında, davayla ilgisi bulunmadığı halde, Yeniçeri Serdarı Mahmud Bey’in de adı geçmektedir. Yeniçeri serdarının orada bulunmasının nedeni, aslında bir sonraki davanın konusuyla ilgilidir. Ankara sakinlerinden Ebubekir bin Piri, kale mehterliğinin kendisine tevcih edildiğine dair mahkemeye *emr-i şerif* ibraz etmiştir ve bunun üzerine kadı’dan *temessük* istemektedir. İşte Yeniçeri serdarı da bu dava dolayısıyla mahkemede hazır bulunuyor olsa gerektir (AŞS 19: 94, 95; AŞS 41: 308, 309). Bu gibi örneklere, incelediğimiz sicillerde pek de sık rastlanmamaktadır. Bu da gerek yönetici kesimin, gerekse sıradan şehirli insanının işini gücünü bırakıp da sık sık mahkemedeki davaları, “merak” duygusu içerisinde izlemeye gelmediğinin göstergesidir. Ayrıca adları çok sık tekrarlanmayan sıradan şehirli insanının ya da şehrin önde gelenlerinin mahkemede bulunma sürelerinin, ancak kendileriyle veya idareleri altındaki kişi ya da grupların durumlarıyla ilgili davalarının görülme süresi ile sınırlı olduğunu söylemek sanırım yanlış olmayacaktır.

Bu konuya, bir başka açıdan bakarak da açıklık getirilebilir. O da davaların sonunda yer alan “*ve gayruhum mine'l-hâzırîn*”in kimliğinin tespitidir. Bu ibareyle kimler kastedilmek istenmiştir? Davaların sonunda yer alan “şühûdü'l-hâl” listeleri incelendiğinde, bu isimlerin yazılış sırasının genellikle sosyal tabakalaşmadaki hiyerarşiyi gözetecek nitelikte olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Örneğin bu listelere sırasıyla, “şühûdü'l-hâl” arasında varsa öncelikle kadı ve müderrisler, daha sonra şehrin diğer ileri gelenleri olarak örf görevlileri, şehir kethüdası ve muhızrlar, yeniçeriler yazılmaktaydı. Bunlardan sonra da en son kimliklerini tespit edemediğimiz, şehirli reaya kaydediliyor olmalıydı. Eğer liste daha da uzayıp gidiyorsa bu kez geriye kalanlar “*ve gayruhum mine'l-hâzırîn*” şeklinde kısaca belirtiliyordu.

“*Ve gayruhum mine’l-hâzırîn*”in kimliğine gelince, kanımızca bu ibareyle o an mahkemede hazır bulunan ve davayı dinleyen, büyük ihtimalle de o an mahkemede hazır bulunan bir sonraki davanın tarafları kastedilmekteydi. Böylece bu bize, bir önceki davanın taraflarının isimlerine neden bir sonraki davanın “*şühûdü’l-hâl*”i arasında, nadir olan örnekler dışında, rastlamadığımızı da açıklamaktadır.

İncelediğimiz örneklerden bu konuda şöyle bir sonuç çıkarmak mümkün görünüyor. Örneğin taraflar mahkemeye bir alacak-verecek davası için gitmiş olsunlar. Kadı mahkemesine vardıklarında da o an orada diğer bir davanın tarafları hazır bulunuyor olsun. Sonraki dava tarafları, kendilerinden önce mahkemeye başvurmuş olan davanın görülmesini beklemek zorundadırlar ve mahkemenin açıklık ilkesi gereğince o davayı dinleyebilmektedirler. İşte, görülmekte olan davayı dinleyen bu bir sonraki davanın tarafları arasında, şehrin önde gelenleri varsa, örneğin bir yeniçeri serdarı ya da a’yândan bir kimse, bunların isimleri, dinledikleri davanın “*şühûdü’l-hâl*” kısmına kaydediliyor, geriye kalanlar ise “*ve gayruhum mine’l-hâzırîn*” şeklinde ifade ediliyor olmalıydı. Örneğin Ankara’nın Yakub En-na“âl mahallesi sakinlerinden olan Firdevs adlı kadının davası, bu konu için güzel bir örnektir (AŞS 41: 308, 309). Burada bizim için mühim olan Firdevs’in mahkemeye hangi sebeple başvurduğu değildir. Önemli olan Firdevs’in müderris olan oğlu Abdurrahman Efendi’nin, annesinin vekili olarak mahkemeye vardığında, kendi davasından önceki davayı dinlemiş olması ve adının “*şühûdü’l-hâl*” kısmına kaydedilmiş olmasıdır. Oysaki Abdurrahman Efendi, davaya annesinin iddiasını destekleyecek iki şahitle yanında gelmiş ve onlar da Abdurrahman Efendi ile birlikte bir önceki davayı dinlemişlerdir. Fakat buna rağmen bir önceki davanın “*şühûdü’l-hâl*” kısmında bu iki kişinin adına rastlanmamaktadır. Bu da gösteriyor ki, bir dava görülürken mahkemede o an hazır bulunanlar arasında eğer şehrin önde gelenleri var ise onların isimleri “*şühûdü’l-hâl*”e kaydedilmekte, geri kalanlar da “*ve gayruhum*” şeklinde kısaca zikredilmektedir.

c- Önemli Davaların “Şühûdü’l-hâl”i

“*Şühûdü’l-hâl*”de kaydedilen isimler üzerinde yaptığımız incelemeler, sosyal hayat açısından da önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Zira dava zabıtlarının altında kayıtlı olan bu liste, davanın konusuna ve davanın taraflarına göre değişmektedir. Dava konusunun örf görevlilerini ilgilendiren bir hususu içermesi ya da dava taraflarından birisinin bir örf görevlisi olması halinde, örf yetkilisinin kimliğine göre “*şühûdü’l-hâl*” kısmı da kalabalıklaşmakta ve üst düzey yöneticilerden oluşmaktaydı.

Örneğin Kırşehir Sancakbeyi Mustafa Bey’in, Dergâh-ı Âli Sipahisi Mehmed Ağa ibn Abdulmennan’dan aldığı borç karşılığında 1620-1621 (1030) sene-

sine ait olmak üzere Kırşehir sancağının öşr ve rüsûmunu toplama hakkını adigeçen Mehmed Ağa'ya verdiği dair dava kaydı, bunun için güzel bir örnektir (AŞS 19: 724-A). Davanın “şühûdü'l-hâl”i arasında bir müderris, bir serdar, iki yeniçeri, bir mahkeme emini ile *bey*, *çelebi* ve *efendi* unvanlı birer kişi yer almaktadır.

Taraflardan birinin dirlik sahibi olması halinde, genelde yeniçerilerden oluşan “şühûdü'l-hâl” listelerine sicillerde sıkça rastlamak mümkündür. Örneğin 21 Ekim 1620 (24 Zi'l-ka'de 1029) tarihli belgede, tımar sahibi olan Eyüb Bey'in, 1620 (1029) yılı için tımar tasarruf hakkını, belli bir bedel karşılığında, *erbâb-ı istihkâk*dan olduğu belirtilen Mustafa bin Haydar'a devrettiğini gösteren davanın “şühûdü'l-hâl”i arasında da bir kale dizdarı, iki yeniçeri, şehir kethüdası ve muhızır yer almaktaydı (AŞS 19: 87).

Eğer dava konusu üst düzeydeki bir şer' yetkilisini ilgilendiriyorsa, davanın “şühûdü'l-hâl” kısmı da çoğu kez o oranda kadı, müderris gibi ilmiye grubuna mensup kişilerden oluşuyordu. İşte böyle bir dava, vefat etmiş olan Müftü Ahmed Efendi'nin geride bıraktığı mirasla ilgili olarak varisler arasındaki sulhe dairdi. Davanın altında yer alan bu listede iki kadı, iki seyyid, bir hatib, çavuş unvanlı iki kişi, şehir kethüdası, mahkeme emini ve kimliği belirtilmeyen birkaç kişi yer almaktaydı (AŞS 19: 558).

Basit bir mülk satışında dahi satıcı ya da alıcılardan herhangi birinin bir kadı olması halinde bu liste, müderris, seyyid ve şehrin diğer önde gelenlerinden oluşabiliyordu (AŞS 41: 240).

Bu konudaki en ilginç kayıtlardan biri, yukarıda da bahsi geçen, 20 Nisan 1656 (25 Cemâziye'l-âhir 1066) tarihli bir belgede karşımıza çıkmaktadır (AŞS 41: 309). Bu kayda göre davacı Firdevs adlı kadın, müderris olan oğlunu vekil tayin eder. Dava konusu kısaca şöyledir: Yakub En-na'âl mahallesi sakinlerinden olan Firdevs, bir gün hamama gider ve hamamın işletmecisi olan kişinin hizmetinde çalışan Şahin adındaki zimmînin hakaretine maruz kalır. Şahin, hamamın camakanına yaklaşarak içerideki Firdevs'e küfür eder, Firdevs de oğlunun aracılığıyla Şahin'den davacı olur. Burada ilginç olan, davacının oğlunun ilmiye sınıfına mensup olmasından olsa gerek, davanın “şühûdü'l-hâl”i arasında, bir kısmının *mazuliyet* döneminde olması muhtemel olan beş kadının yer almasıdır. Liste aynen şöyledir: *Umdetü kuzâti'l-islâm Mehmed Efendi*; *Umdetü'l-kuzât Mehmed Rıza Efendi*; *Umdetü'l-kuzât Mehmed Efendi*; *Mefharü'l-kuzât Ahmed Efendi ibn Mehmed Efendi*; *Fahrü'l-kuzât Sadık Efendi*; El-hâcc Hüseyin Ağa ibn İbrahim Ağa; Mehmed Efendi birâder-i o; Fahrü'l-akrân Kethüdâyeri Ali Ağa, ve gayruhum (AŞS 41: 309).

Esnafı ilgilendiren konularda da genellikle durum aynıydı. Haffaflar, bezzazlar, tekneciler ve demirciler esnafının şeyhlerinin, *ordu ve bâzâr sâliyânesini*¹¹ haksız yere mimar taifesinden talep etmeleriyle ilgili davanın “*şühûdü'l-hâl*” kısmı; iki kadı, bir nakîbü'l-eşraf kaymakamı, bir kethüdayeri, bir serdar ve bir vâ'izden oluşmaktaydı (AŞS 41: 241).

Bu konudaki bir başka örnek ise, bezci esnafı arasında yaşanan anlaşmazlıkla ilgilidir. Daha önce bezci esnafının, kendi çarşıları dışında satış yapmalarına dair gönderilmiş olan fermana bazılarının uymamasıyla ilgili 6 Mart 1684 (19 Rebî'ü'l-evvel 1095) tarihli davanın altında kayıtlı listede bir *dellalbaş* ve bir de *dellal* yer almaktadır (AŞS 64: 288). 8 Mart 1621 (14 Rebî'ü'l-âhir 1030) tarihli belgeye göre; sof cendrecileri ile ham sof cendrecileri arasında, sancakbeyine ödemeleri gereken “*resm-i mahsûl*” konusunda bir anlaşmazlık yaşanmış ve olay mahkemeye intikal etmiştir. Bilindiği gibi bir yandan ahî geleneği, diğer yandan da hisba kurallarına tabi olan esnaf örgütlerinde yaşanan bir anlaşmazlık bu şekilde mahkemeye yansıdığına, ihtisab emini de hazır bulunurdu. İşte bu nedenle bu sırada bir yandan ihtisab emini olan Mehmed Ağa, “*şühûdü'l-hâl*” arasındaki yerini alırken, diğer yandan anlaşmazlık konusu olan ve sancakbeyini ilgilendiren *resm-i mahsûl*den dolayı, sancakbeyinin kapı halkından olduğu anlaşılan Ahmed Ağa ibn Satılmış da davanın seyrini takip etmek üzere mahkemede hazır bulunmuştur (AŞS 19: 391).

d- “Şühûdü'l-hâl”deki Gayrimüslimler

Bilindiği gibi Osmanlı mahkemesi Müslim, Gayrimüslim tüm reayaya açıktı. Gayrimüslimler gerek kendi aralarındaki gerekse Müslümanlarla olan her türlü davalarının halli için Osmanlı mahkemesini kullanabiliyorlardı. Buna dair sicillerde bolca örnek mevcuttur. Bununla birlikte, Gayrimüslimlerin mahkemeyi kullanma oranları bu derece yüksekken, davaların “*şühûdü'l-hâl*” kısmında isimlerine aynı oranda rastlanmamaktadır.

“*Şühûdü'l-hâl*”de Gayrimüslim isimlerine rastlanan birkaç örnek, sicillere şu şekilde yansımıştır: 28 Ekim 1620 (1 Zî'l-hicce 1029) tarihinde kadı defterine kaydedilen ve Ankara sâkinlerinden Aleksanos veled-i Yagob ile Aslan veled-i Karagöz adlı iki zimmî arasındaki muhayyer (yünlü kumaş) konusundaki ticarî ortaklıkta yaşanan bir anlaşmazlık davasının “*şühûdü'l-hâl*” kısmı; Kadı Muslihiddin Efendi bin Er Gâ'ib, Ali Bey bin Hasan, Hasan Beşe bin Abdullah, *şehir kethüdası* olduğunu bildiğimiz Ali Dede bin Hasan, daha önceki ve sonraki belgelerden *muhtız* kimliği ile tanıdığımız Mehmed bin Pir Nazar ve son olarak da dört zimmî reayadan oluşmaktadır. Bunlar Gazel veled-i Vasil, Melişe veled-i Murat, Arton veled-i Simgon, Şehri veled-i Yahşi'den oluşmakta ve geriye kalanlar ise “*ve gayruhum mine'l-hâzırîn*” şeklinde belirtilmektedir (AŞS 19: 101).

Böylesine önemli bir ticarî davanın yanı sıra, daha sıradan davaların “şühûdü'l-hâl”inde de zimmîlerin isimlerine rastlamak mümkündür. Örneğin vefat eden bir zimmînin geride bıraktığı mirasla ilgili davada (AŞS 64: 21, 141, 142, 253) ya da iki zimmî arasında yapılan satışta yaşanan anlaşmazlığa ait (AŞS 64: 32) davanın “şühûdü'l-hâl”inde, toplumdaki hiyerarşiye göre öncelikle şehrin önde gelenleri kaydedildikten sonra, o an orada davayı dinleyen zimmî reayanın da isimleri zikredilmiştir. Fakat buradaki tek fark, bu zimmîlerin isimlerinden sonra “*ve gayruhum*” ibaresinin yer almamasıdır.

İncelediğimiz belgelerde, “şühûdü'l-hâl” kısmında isimlerine rastlanan zimmî reaya dair örneklerin bu kadarla sınırlı olması, elbetteki zimmî reayanın mahkemede davaları dinlemediği anlamına gelmez.¹² Aksine, kendileriyle ya da aynı dine mensup hemşehrileriyle ilgili davaları dinlemeye gelen zimmî reayanın da isimleri, tıpkı Müslüman reayada olduğu gibi, genellikle tek tek yazılmayıp “şühûdü'l-hâl”in sonunda yer alan “*ve gayruhum*” ibaresi ile topluca ifade ediliyor olmalıydı.

Sonuç

Osmanlı dönemi sosyal ve ekonomik tarihinin en önemli kaynaklarından birisi olan şer‘iyye sicillerini gerek biçim, gerekse içerik yönünden hakkıyla tanımak, bunlardan dikkate değer bir tarih anlatısına temel teşkil edecek veriler elde etmek açısından önemlidir. Böyle olmakla birlikte, bu önemli kaynakların değerlendirilmesine ilişkin birçok noktayı tam anlamıyla açıklamış değiliz. Örneğin *sicill-i mahfûz*da yer alan zabıtların bir kısmında hükümler açıkça yazılmasına rağmen, önemli bir kısmında “*bi’t-taleb ketbolundu*” ibaresi ile metin son bulmakta ve davaya ilişkin tespit yapıldıktan sonra hükmün nasıl tecelli ettiği açık bırakılmaktadır. Bunun neden böyle olduğu, birtakım tahmini açıklamaların ötesine geçememiştir. İşte “şühûdü'l-hâl” meselesi de, makalemizin başında belirttiğimiz gibi, kimi değinmelerle anlatılmaya çalışılmıştır. Yukarıda verdiğimiz örnekler, bizi birtakım önemli sonuçlara götürecektir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

“Şühûdü'l-hâl”in, “*meclis-i şer‘*” denen mahkemenin düzenli ve görevlendirilmiş üyeleri olmadığı anlaşılmaktadır. Bir başka açıdan *jüri* benzetmesinin de, gerçeği yansıtmadığı, derlediğimiz örneklerle kesinlik kazanmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz belgede “*hüccetin zeylinde kayd olunan kimesneler*” şeklinde geçen ibare, “şühûdü'l-hâl”in, en yalın ve en doğru tanımıdır. Bu tanımın dışına çıkarak, daha sonraki uygulamalara benzetmeler ve göndermeler yapmak, bizi gerçeklerden uzaklaştırmaktadır.

“Şühûdü'l-hâl”in üç önemli işlevinin bulunduğu ve bunları yerine getirecek kişilerden oluştuğu, yine makalemizin ilgili kısımlarında verdiğimiz kanıt niteliğindeki örneklerle kesinlik kazanmaktadır. Bu üç işlevden birincisi, muha-

kemenin açık yapıldığının kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. İkincisi ve en önemlisi, “şühûdü'l-hâl”in, resmi kayıtların yanında muhakemenin gerektiğinde başvurulması gereken bilgi kaynakları olmasıdır. Bu bilgi kaynağı, iki açıdan değerlendirilmelidir. İlki, görülen davaya ilişkin bilgilerin çeşitli sebeplerle kaybolması halinde ilk başvurulacak doğrudan tanıklar olmalarıdır. İkincisi, hakimın kararına dayanak olacak bilgiye sahip kişilerin, “şühûdü'l-hâl”in en önemli üyeleri olarak görülmesidir. “Şühûdü'l-hâl”in üçüncü işlevi, yaşlı, deneyimli ve itibarlı üyeleri aracılığıyla geçmişten gelen “âdet-i kadîme”yi temsil etmeleridir. Bu, basit bir “ehl-i vukûf” olmanın ötesinde, gelecekteki uygulamaların tanıklığıdır.

Bu özellikleriyle “şühûdü'l-hâl”, bu üç işleviyle ele alındığında, bize birçok açıdan sosyal ve ekonomik hayata ilişkin bilgiler sunmaktadır. Makalemizin ilgili kısımlarında gösterdiğimiz gibi, “şühûdü'l-hâl” arasında geçen kişilerin taşıdıkları unvanlar, âdiyetleri, meslek ilişkileri, bu bağlamda bize doğru bir tarih anlatısı kurabilmek için sağlam bir veri sunmaktadır.

Açıklamalar

1. Bilindiği gibi kazâ yetkisi, kadı tarafından, “meclis-i şer’” denilen bir yargı ortamında yerine getirilirdi. Bu ortam, mahkeme denilen bir mekanda olabildiği gibi, dava konusu olayın cereyan ettiği alanda da gerçekleştirilebilirdi. Hukuk dilinde her iki şekilde de muhakemenin gerçekleşmesi için kadının oluşturduğu ortama “akd-ı meclis-i şer’” denirdi. Meclis-i şer’ sözcüğü, kadının yanında başkalarının da bulunduğunu çağrıştıran bir ibaredir. Bu bakımdan bu usul, fikhen uygun bir usul olmalıdır.
2. “Kadıların, davalara bakmak üzere yaptıkları oturumlarda, yanlarında şühûdü'l-hâl yahut udûl-ül’-müslimin, şühud-ül’udul tabirleri ile davalara bir bilirkişi heyeti halinde mevcudiyetlerine zabıt metinlerinde itina ile işaret olunan ve ayrıca sicile geçen kararların altında adları yazılı bulunan beş, altı ve bazen daha fazla sayıda şahitler heyeti vardır ki, bunlar mahkemeye bir jüri heyeti mahiyeti vermektedir ... Osmanlı rejimi devri mahkemeleri bir gelenek halinde hep kadı ve yanındaki müşahitlerden ibaret bir jüri halinde işletip durmuştur. Yalnız, bahsettiğimiz bu müşahitlerin seçilişi gelişigüzel olmayıp, kasabadaki ilerigelen şahsiyetlerin tercih olduğunu unutmamalıdır ...” (Akdağ 1974: 404-405). Rıfat Özdemir de esnaf yöneticilerinin adli görevlerinin olduğunu, bu bağlamda bu yöneticilerin de içinde bulunduğu “şühûdü'l-hâl”i, Musa Çadırcı’ya dayanarak, “bir çeşit mahkeme jürisi” olarak nitelemektedir. Buna ek olarak bir de bu kişilerin, duruşma sonunda düzenlenen zabıtların altına “imzalarını attıklarını” ileri sürmektedir (1986: 165-166).
3. Mazuliyet, Osmanlı uygulamasında bir görevlinin, bir mansabdaki aktif görev süresinden sonra yeniden bir başka mansaba atanıncaya kadar beklediği ve bu süre içinde bir büyük kazâda veya önemli bir medresede bilgi ve görgüsünü arttırarak daha yüksek mansablara geçmek için gerekli bilgi ve deneyimleri kazandığı dönemdir.

4. Ortadoğu devlet geleneğinden gelen ve Osmanlı’da da uygulanan bu yönetim anlayışının bir gereği olarak, yöneten “monark” olan padişahın, yönetilen reayaya adil davranması gerekmektedir. “Dâire-i adâlet” diye tanımlanan bu anlayışın iş-lemesi için de Osmanlı’da, İran geleneğinde de olan ve adına “mezâlîm divânî” denen birtakım divanlar oluşturulmuştur. Bu mekanizmaların varlığı, reayanın, haksızlığa uğradığına inandığı bir anda, eğer başvurduğu ilk mercilerde sonuç alamamışsa, her türlü ara otoriteleri atlayarak doğrudan Dîvân-ı Hümâyûna kadar çıkmasını sağlamıştır. Buna “şikayet hakkı” denmiştir. Bu daha üst düzey başvuru mercileri; taşrada, eyalet divanı; Merkezde de Dîvân-ı Hümâyûn’dur. İşte Osmanlılar, her durumda bu yolun açık tutulmasını, yönetim anlayışlarının temel ilkele-rinden biri olarak görmüşlerdir. (Taş 2007: 187-204; Ursinus 2005; İnalçık 1988: 33-54).
5. Bu yetki alanı, kadıların gelirlerini oluşturan ve yaptıkları işlemlerden aldıkları resmlerden (vergilerden) dolayı, çok ince ve ayrıntılı bir şekilde tespit edilirdi. Çünkü kadılar, Merkezden herhangi bir maaş almazlardı. Onların gelirlerini bu vergiler oluştururdu. Onun için tıpkı tımar sistemindeki dirlik alanı gibi, kadıların yetki alanı da belirlenmişti.
6. Bunun çok sayıda belgesel verilerine sahibiz. Haziran sonları 1621 (Evâ’il-i Şa’bân 1030) tarihli belgede geçen “buyurdum ki hük-m-i şerif-i lâzîmü’l-ittibâ’ım vardukda husemâyı berâber edüb bir def’a şer’le fasl olunmayub ve bilâ-öz-ri şer’î on beş yıl mürûr etmiş değil ise hakk üzere teftiş edüb göresin ...” cümlesi, buna bir örnektir (Ankara Şer’iyye Sicili, -bundan sonra AŞS- 19: 1271). Aynı şekilde Ağustos ortaları 1621 (Evâhir-i Ramazan 1030) tarihli fermanında yer alan “... bu-yurdum ki hük-m-i şerifimle vardukda mezbûrları şer’-i şerife ihzâr ve hasmı ile be-râber edüb bu hususu, bundan akdem bir def’a şer’le görülüb fasl olmuş olmayub on beş yıl mürûr etmiş değil ise, onât vechile hakk üzere teftiş edüb göresiz ...” ifa-desi ile (AŞS 19:1294); Mayıs sonları 1619 (Evâsıt-ı Cemâziye’l-âhir 1028) tari-hiyle kaydedilen femandaki “buyurdum ki hük-m-i şerifimle vardıklarında husemâ muvâcehesinde onât vechile ve hakk (ü) adl üzere teftiş edüb ve hüccet-i şer’iyye ve fetvâ-yı şerifesine nazar kılub göresin, kaziiye arz olunduğu gibi ise bir def’a şer’le fasl olunan da’vânın istimâ’ı memnû’dur, bir dahi istimâ’ etmeyüb ...” iba-releri de (AŞS 19: 1435) buna örnek olarak verilebilir.
7. “Sebâvet, cinnet, gaybubet, tegallüb gibi özürler ise mürûr-ı zamana manidir. Mü-rûr-ı zaman müddeti, bu özrün zevâli tarihinden itibar olunur. Şöyle ki: Bir müd-deinin vasisi bulunmuş olsun olmasın, çocukluk, cinnet veya eteh ile geçen zamanı nazara alınmaz ...”. (Bilmen 1970: 115, madde.127). Ankara Şer’iyye Sicillerinde yer alan 24 Mayıs 1621 (3 Receb 1030) tarihli bir miras davasında yaşanan an-laşmazlıkla ilgili zabıt, Bilmen’i doğrulayan ve açıklayan kanıt niteliğindedir. Bu yüzden burada bu belgenin transkripsiyonunu olduğu gibi veriyoruz. “Budur ki Mehmed bin Sinan mahfil-i kazâda diğer Mehmed bin Hüsrev mahzarında takrîr-i da’vâ edüb medîne-i Ankara mahallâtından Rüstem Na’â’l mahallesinde vâki’ bir tarafı Dayı Şaban mülkü ve bir tarafı El-hâcc Muslu mülkü ve iki tarafı tarîk-i âmma müntehî olan menzil mukaddemen Hacı Keyvan’ın mülkü olub fevt oldukda mezbûrun vâlidesi olub müteveffâ-yı mezkûrun zevce-i metrûkesi olan Ayni binti Yusuf’u ve İsmail nâm oğlu ile Emine nâm kızını terk edüb mezbûr

İsmail dahi fevt oldukda anın dahi hissesi mezbûre Emine'ye intikâl etdikde mezbûre Emine benim vâlidem olub fevt olmak ile babasından intikâl eden yirmi dört sehmdede yedi sehmi ve karındaşı İsmail'den intikâl yine yirmi dört sehmdede on dört sehmi hisseler ki cümle yirmi dört sehmdede üç sehmi mezbûre Ayni'nin mâ'adâ yirmi bir sehmi vâlidem mezbûre Emine'den bana intikâl etmiş iken menzil-i mezbûru müstakill tasarruf eder, vech-i meşrûh üzere hakkımı talep ederin, deyücek gıbbe's-su'âl mezbûr Mehmed bin Hüsrev vech-i meşrûh üzere hudûd-ı mezkûrenin dâhilinde olan menzil, sâlifü'z-zıkr Hacı Keyvan'ın olub oğlu ve İsmail ve kızı Emine ve mezbûre Ayni'ye intikâl etdiğünü ihbâr ve lâkin yirmi beş seneden ziyâde zamân mürûr eyledi, da'vâ etmeyüb sükût eyledi, deyücek müdde'î-i mezbûr Mehmed, ben sağır idim, reşid olalı on sene ancak oldu yine her bâr da'vâ ederdim, deyu cevâb vericek her bâr menzil-i mezbûrdan hissesini da'vâ ve talep eyledüğüne beyyine talep olundukda İsa bin Mehmed ve El-hâcc Dursun ibn El-hâcc Hızır nâm kimesneler li-ecli's-şehâde hâzırân olub fi'l-vâki' müdde'î-i mezbûr her zamân menzil-i mezbûr hissesini da'vâ ve talep ederdi, deyu şehâdet-i şer'îyye etdiklerinde şahidân-ı mezbûrânın şehâdetleri ba'de't-ta'dilî's-şer'î hayyiz-i kabûlde vâki' oldukdan sonra menzil-i mezbûrdan vech-i meşrûh üzere yirmi dört sehmden yirmi bir sehmi hisse mezbûr Mehmed'e mukarrer kılındıktan sonra mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb tahrîr olundu" (AŞŞ 19: 634).

8. Akdağ, bu sayıyı oldukça yüksek göstermekte, muhızırbaşı ve muhızırlar ile subaşının kontrolü altındaki kolluk gücünü de mahkemenin daimi görevlileri arasında saymaktadır (1974: 403-405). Oysaki subaşı; sancakbeyi ya da beylerbeyine bağlı olan, yalnızca şehirde değil, aynı zamanda sancakların subaşılık bölgelerinde güvenliği sağlamakla yükümlü olan örf görevlileri idi. *Za'îmü'l-vakt* olarak adlandırılan bu subaşılığın başlıca iki görevi vardı. Bunlardan ilki bâd-ı hevâ adı altında toplanan cürm ü cinâyet, resm-i arûsâne, niyâbet vergilerinin toplanması gibi bir *mâlf görevi*; ikincisi de bu göreve bağlı olarak yürüttükleri *kolluk görevi* idi. Muhızırbaşı ve muhızırlar ise kamu suçlarının dışında kişiler arası anlaşmazlıklarda davalıları mahkemeye celb eden ve kadı hükmünü verdikten sonra davalının hakkını teslim eden kimselerdi. Muhızırların gördüğü ve kanunnamelerde *ihzariye* denilen bu görev, padişah tarafından muhızırbaşına verilirdi. Ve muhızırbaşının bizzat ya da vekilleri ve yeteri kadar muhızır aracılığıyla yerine getirdiği bu ihzariye görevi, çoğu kez bir iltizam konusu olurdu (Ergenç 1995: 69-85).
9. Özer Ergenç, 1 Numaralı Ankara Şer'îyye Sicilinin 601 nolu zabtında görülen davanın taraflarından birisi olan Hacı Habîb bin Hacı İlyas'ın, aynı gün görülen ve 604 numara ile zabtı tutulan davanın altındaki "Şühûdü'l-hâl" arasında zikredildiğini belirterek "şühûdü'l-hâl" in kimlerden oluştuğuna ilişkin bir tespit yapmaktadır (1995: s.84).
10. Örneğin Harput mahkeme defterlerinde 16 Ağustos 1662 (1 Muharrem 1073) tarihiyle kayıtlı olan hüccet, bu konuda güzel bir örnektir. "... husûs-ı mezbûr için kerrât ile mürâfa'a'î's-şer' olunub yevm-i emr efendi müte'addid hüccet-i şer'îyye vermişdi, mezbûrün yine kanâ'at eylemeyüb şirrete sülûk edüb nizâ'dan hâlf değillerdir, yed-i mezbûründe olan hüccet-i şer'îyyeler ve temessükâtırlarımıza nazar olunub ihkâk-ı hakk olunsun, dedikde tarafeynin dedikleri sâhib-i devlet huzûrun-da tefrîk olunub mezbûrdan Kara Mehmed ve Topal Hasan ve Karu nâm kimesne-

lerin yedlerinde olan temessükâtlar bi'l-cümle tezvîrât olduğu muhakkak olmağın ...” (Harput Şer‘iyye Sicili, MFA 7218: 8/1).

11. Sefer zamanlarında, ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için kimi zaman orduyla birlikte sefere katılan, kimi zaman da belli bir bedel ödeyen bu esnafa *orducu esnafı* adı verilmektedir. Osmanlı seferlerinin lojistik desteğinde önemli yer tutan ve ülke içindeki bütün esnaf gruplarını kapsayan ve zamanla büyük şehirlerdeki hırfet erbabıyla sınırlandırılan orducu esnafının niteliği hakkında Bülent Çelik tarafından bir doktora tezi yapılmıştır (2002).
12. Bu analizleri yapmamıza esas olan Ankara’ya ait üç defterde toplam 2085 zabıt mevcuttur. Gayrimüslimlerin adlarına, bu zabıtların yalnızca 6’sının “şühûdü'l-hâl”inde rastlanmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- 19 Numaralı Ankara Şer‘iyye Sicili.
41 Numaralı Ankara Şer‘iyye Sicili.
64 Numaralı Ankara Şer‘iyye Sicili.
22 Numaralı Amasya Şer‘iyye Sicili.
23 Numaralı Amasya Şer‘iyye Sicili.
24 Numaralı Amasya Şer‘iyye Sicili.
Harput Şer‘iyye Sicili MFA 7218.

- Abacı, Nurcan (2001), *Bursa Şehrinde Osmanlı Hukukunun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akdağ, Mustafa (1974), *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, c. I, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Barkey, Karen (1991), “The Use of Court Records in the Construction of Village Networks: A Comparative Perspective”, *International of Comparative Sociology*, nos. 1-2, vol.32 (1991), 195-216.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1970), *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, cilt 8, İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Canbakal, Hülya (1999), *Ayntab at the End of the Seventeenth-Century: A Study of Notables and Urban Politics*, History and Middle Eastern Studies, Harvard University, Cambridge Massachusetts, basılmamış doktora tezi.
- Çadırcı, Musa (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Çelik, Bülent (2002), *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Ekinci, Ekrem Buğra (2002), “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü”, *Bellekten*, LXV/244 (Aralık 2001), Ankara, 959-1005.
- Ergenç, Özer (1995), *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları.
- Ergene, Bogaç (2003), *Local Court, Provencial Society and Justice in the Otoman Empire*, Brill-Leiden-Boston.
- İnalçık, Halil (1988), “Şikayet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, s. 33-54.
- Jennings, Ronald C. (1999), “Limitation of the Judicial Powers of the Kadi in 17th Century Ottoman Kayseri”, *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, İsis Yayınları, İstanbul, 247-276.
- _____ (1999), “Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri”, *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, İsis Yayınları, İstanbul, 295-326.
- Karahanoğulları, Onur (2005), *Türkiye’de İdari Yargı Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Mardin, Ebul-ulâ (1977), “Kadı”, *İA*, VI, İstanbul, s.42-46.
- Oğuzoğlu, Yusuf (1986), “XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Samsun, s. 140-155.
- Ortaylı, İlber (1977), “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, *Prof. Dr. Bülent N. Esen’e Armağan*, Ankara: A.Ü Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 245-263.
- _____ (1994), *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Özdemir, Rifat (1986), “Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Samsun, s. 156-181.
- Taş, Hülya (2006), *XVII. Yüzyılda Ankara*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____ (2007), “Osmanlı’da Şikayet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *MSY (Memleket, Siyaset, Yönetim Dergisi)*, sayı: 3, s. 187-204.
- Ursinus, Michael (2005), *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia’s “Record Book of Complaints” of 1781-1783*, London-New York.

What is the Role of the “Şühûdü'l-Hâl” in the Ottoman Kadı Court?

Dr. Hülya TAŞ*

Abstract: The registers of the law cases held at the Ottoman shari courts ended with a list of names titled “şühûdü'l-hâl”. This list was a shorter or a longer one depending on the case involved. Researchers are still uncertain as to the identity of the names on this list and the function they served in court. It has been debated whether these people defined as “şühûdü'l-hâl” constituted an assembly functioning within the fundamental workings of the court or whether they had a status similar to that of a *jury* in the Western court. Some researchers have presented the “şühûdü'l-hâl” as the latter. This article attempts to explain the nature and function of this assembly depending on existing documents. The most important argument in this article is that the “şühûdü'l-hâl” did not constitute a jury. These people were not only observers of the case held at court but also witnesses that were to be consulted were the case to repeat itself.

Key Words: judicial registers, şühûdü'l-hâl, court, jury

---

* Ankara University, Faculty of Science and Letters, Department of History / ANKARA
hulya_tas@yahoo.com

Как Может Быть Оценен В Османском Суде Кади "Щюхюдил-Хал"?

Др. Хюлья Таш*

Резюме: Протоколы заседаний судов, проведенных в Османском суде Шари завершаются записью, изменяющейся в зависимости от процесса по числу, и состоящей из нескольких названий собранных под одним названием "ЩЮХЮДИЛ-ХАЛ". Личность этих людей и их функции в суде - важная тема, которую исследователи хотели бы объяснить. Спорным являлось а) Эти люди, определяемые как "ЩЮХЮДИЛ-ХАЛ" составляют собрание, которое функционирует в пределах фундаментальных работ в суде или б) имели ли они статус "жюри" как в Западной судебной системе; некоторые исследователи представили "ЩЮХЮДИЛ-ХАЛ" как последнее. В данной статье мы попытались определить функцию и свойство этого собрания и смогли достичь результатов проливающих свет на предыдущие исследования. Один из важных выводов, сделанных в этой статье - то, что "ЩЮХЮДИЛ-ХАЛ" не является жюри. Эти люди были не только наблюдателями процесса, проведенного в суде, но и являлись свидетелями, к которым обращались если процесс требовал повтора.

Ключевые Слова: Протоколы заседаний судов, ЩЮХЮДИЛ-ХАЛ, суд, жюри

---

* Анкарский Университет, Факультет Языкознания, Истории и Географии, Отделение История / АНКРА
hulya_tas@yahoo.com

Türkiye’de Kır Konutları ve Eklentileri Üzerine Bir Araştırma: Alaşehir Örneği

Yrd.Doç.Dr. Mehmet KARAKUYU*

Özet: Bu çalışmanın amacı, Türkiye’nin kırsal kesimindeki konut tipleri ve eklentilerini Alaşehir örneğinde ortaya koymaktır. Gediz ovasının doğusunda bulunan Alaşehir ilçesi, doğal ve beşerî özellikler bakımından çeşitli farklılıklar göstermektedir. İlçenin göstermiş olduğu bu farklı doğal ve beşerî özellikler ilçede farklı konut tiplerinin gelişmesine neden olmuştur. Bundan dolayı ilçedeki konut tipleri Türkiye’deki konut tiplerini, büyük oranda, yansıtmaktadır. Konutların tipi ekonomik faaliyetlere ve kültüre göre değişiklik gösterirken yapı malzemesi de doğal özelliklere ve ekonomik duruma göre farklılaşmaktadır. Konutlar, yatayda, dikeyde ve zaman içerisinde yapı tarzı ve yapı şekli bakımından farklılıklar göstermektedir. Ovada genelde tek katlı kerpiçten ve tuğladan yapılmış konutlar yaygınken, engebenin fazla olduğu yerlerde de çift katlı, taştan veya tuğladan yapılmış konutlar yaygındır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Alaşehir, Kır konutları, Kırsal yerleşme

1. Giriş

XX. yüzyılda, kır konutlarının doğal ve beşerî ortamın etkisiyle şekillenen yapı malzemeleri ve tarzları sosyal, kültürel, ekonomik, teknolojik gelişmelerin etkisi ve bilginin gelişmesiyle değişim sürecine girmiştir. Ancak bu değişim, kendini doğal ortamdan ve beşerî etkilerden tamamen kurtarabilmiş değildir. Nitekim doğal ortam özellikleri, yapı malzemesinde etkili olduğu gibi yapı tarzında ve çevreye uyum sağlamasında etkisini sürdürmektedir. Ancak küreselleşme sürecinde gelişen bilim ve teknolojinin etkisiyle konutların yapı malzemelerindeki, yapı tarzlarındaki ve fonksiyonlarındaki doğal ortamın belirleyiciliği ve sınırlandırıcılığının zamanla değişmeye ve azalmaya başladığı söylenebilir. Bu değişimin oranı ve doğal ortamın konut üzerindeki belirleyici etkisi zamana, mekâna ve kültüre bağlı olarak değişmektedir. Dolayısıyla kır konutlarının ömürleri de mekâna, yapı malzemesine ve kültüre göre değişkenlik göstermektedir. Bu değişkenlik, başlama süreciyle bitiş süreci arasında ortalama 80 ile 100 yıllık bir sürece yayılabilir.

---

*Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü / İSTANBUL
mkarakuyu@fatih.edu.tr

Bu çalışmada, fizikî ve beşerî özgün nitelikleri ile Türkiye'deki kır konut tipleri ve eklentilerine örnek olması bakımından Manisa iline bağlı Alaşehir ilçesi seçilmiş ve ilçenin fizikî ve beşerî özelliklerine göre konut tipleri ve eklentileri değerlendirilmiştir. Alaşehir ilçesindeki kır konutları ve eklentileri yapı malzemesi, yapı tarzı ve fonksiyonları bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilikte hem farklı jeomorfolojik ünitelere sahip olmasının hem de kültürel ve ekonomik çeşitliliğin son derece önemli bir yeri vardır. Bu kapsamda ilçedeki konut tipleri ve eklentileri genel itibarıyla Türkiye'nin kır konutu özelliklerini (bazı orman bölgelerinin ve çok kurak bölgelerin kır konut özellikleri dışında) yansıtmaktadır. Bu çalışmada sadece kır yerleşmelerindeki konut tipleri ve eklentileri araştırılmıştır. Bu kapsamda, ilçedeki kır yerleşmelerinin konut ve eklentileri % 80 örnekleme yoluyla analiz edilmiştir.

Araştırma kapsamında ilk olarak kır yerleşmelerindeki konutlar kullanım sürelerine göre sürekli ve geçici kır yerleşmeleri olarak ikiye ayrılmış, ikinci olarak da sürekli kır yerleşmeleri, kat yüksekliklerine ve yapı malzemelerine göre iki alt kategoride incelenmiştir. Kat yüksekliklerine göre tek ve çift katlı olmak üzere iki kategoride incelenen kır konutları, yapı malzemelerine göre kerpiç, taş, ahşap, tuğla ve briket ve betonarme olmak üzere 5 kategoride ele alınmıştır. Çalışmada özellikle konutun çevresindeki fizikî ve beşerî ortam ile konutun ilişkisini rahatça ortaya koyabilmek için konut plânlarına yer verilmiş ve konut tiplerinin ilçedeki mekânsal dağılımı yükselti basamakları haritası üzerinde gösterilmiştir (Şekil 2).

2. Temel Kavramlar

Kır Yerleşmeleri

İnsan yerleşmeleri kır ve şehir yerleşmeleri olmak üzere temelde iki grupta toplanmaktadır. Bu araştırmanın konusu olan konut ve eklentilerinden meydana gelen kır yerleşmeleri, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin beraber yapıldığı veya birinin diğerine göre ön plana çıktığı sanayi ve ticaret faaliyetlerinin gelişmediği ve nüfus yoğunluğunun az olduğu yerleşmeler olarak tanımlanabilir (Atalay 1994; Tunçdilek 1980). Özellikle tarla kültürlerinin kır uğraşısının sınırları içine girmesinden itibaren, tarlaların ekime hazırlanması, ekilmesi, işlenmesi, hasat edilmesi ve depolanması işleri, Türkiye'de kırsal alanlarda yerleşik yaşamı yansıtan bir yerleşim biçiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreçte, aile gruplarından oluşan yerleşik yaşam biçimi, kıyın en önemli yerleşim ünitesi olan "köyleri" meydana getirmiştir (Tunçdilek 1980). Bu çalışmanın önemli bir bölümünü oluşturan sürekli konutlarda genellikle kır yerleşmesinin en önemli ünitesi olan köylerde bulunmaktadır.

Konut ve Eklentileri

Kırsal kesimdeki hayatın en karakteristik görünümü olan kır yerleşmelerini, konutlar ve eklentileri meydana getirmektedir. Konutu kısaca içinde yaşanan, oturlan, dinlenen ve neslin çoğaldığı, dış faktörlere karşı korunulan ve barınılan mekân olarak tanımlayabiliriz (Doğanay 1994). İnsanların içinde yaşadığı ve dış faktörlere karşı korunduğu konutlar zaman içerisinde hem yapı malzemesi ve yapı tarzı bakımından hem de şekil ve fonksiyonellik bakımından farklılaşmıştır. Kır yerleşmelerinde konutların yanında ekonomik faaliyete bağlı olarak serende, samanlık, ahır, depo gibi “eklenti” adı verilen yapı grupları da bulunmaktadır. Konutun yanında hangi eklentilerin bulunacağı konut sahibinin yapmış olduğu ekonomik faaliyetle doğrudan ilişkilidir. Örneğin konut sahibinin hayvancılıkla uğraştığı yerlerde konutun yanında ahır, tezeklik, danalık, ambar ve samanlık gibi eklentiler bulunurken tarımla geçimini sağlayan yerlerde ambar, tarım malzemeleri deposu, serende, tütün damı gibi eklentiler bulunmaktadır (Tunç 1997).

Konut Tipleri

Kır konutları, kullanım sürelerine, kat durumlarına, yapı malzemelerine ve fizyonomik görünüm veya peyzaj özelliklerine göre farklı tiplere ayrılabilir (Doğanay 1994). Türkiye’deki kır konutları kat yüksekliklerine göre genellikle tek katlı ve çift katlı konutlar olmak üzere iki kategoride incelenmektedir (Tunçdilek 1956; Tunçdilek 1960; İnandık 1956). Konutların tek katlı veya çift katlı yapılmasında yapı malzemesi, sürdürülen ekonomik faaliyet, alanın coğrafi özellikleri (topografya, iklim, vb.), konut sahibinin ekonomik durumu ve yapı tekniği etkilidir (Tunçdilek 1960).

Kır konutları yapı malzemelerine göre ahşap (ağaç), toprak (kerpiç) ve taş konutlar olmak üzere genellikle 3 kategoride incelenmektedir (Tunçdilek 1956; Doğanay 1994). Ancak, son zamanlarda kır konutlarının yapımında tuğla, briket ve çimento gibi yapı malzemeleri de kullanılmaktadır. Böylece ahşap, toprak ve taş evlere tuğla ve briket ve betonarme konutlarda eklenmiştir.

Ağaç gövdelerinin tahta, hartama, mertek, kalas gibi değişik şekillerde, çok yüksek oranda kullanılmış olduğu, tamamen bu yapı malzemesinden yapılmış konuta “ahşap konut” adı verilirken çok yüksek oranda toprak veya kerpiç yapı malzemesinden yapılmış konuta “kerpiç (toprak) konut” ve yüksek oranda taş kullanılarak yapılan konuta da “taş konut” adı verilmektedir. Bu tip konutlar Türkiye’de çok yaygın olmakla beraber yapı malzemesi olarak taş tek başına çok az kullanılmaktadır. Konutların çevre bileşenleri bu malzemeyle örülürken, en ilkel evlerde dahi çamur harcı veya kireç harcı kullanılmakta ve hatta bunlardan biriyle duvarlar içten ve dıştan sıvanmaktadır (Doğanay 1994).

3. Alaşehir İlçesinin Konumu ve Coğrafi Özellikleri

Alaşehir ilçesi, Türkiye'nin batısında Ege bölgesi içerisinde Gediz grabeninin (çöküntü ovası) doğusunda jeomorfoloji, iklim şartları ve ekonomik faaliyetler bakımından bir geçiş zonu üzerinde bulunmaktadır (Şekil). İlçenin güneyi ve kuzeyi ortalama yükseltisi oldukça fazla olan Bozdağlar ve Uysal dağları ile sınırlandırılırken, orta kesiminde ise güneydoğu- kuzeybatı yönünde uzanan Gediz grabeninin de bir uzantısı olan, genişliği yer yer 10 km'yi bulan, Alaşehir ovası bulunmaktadır (Şekil ; Atalay vd. 2001).

Alaşehir ilçesinin kuzeyindeki Uysal dağlarına göre daha yüksek olan ve sıradağ özelliği gösteren Bozdağlar'ın kuzey-güney yönündeki ortalama uzunluğu 20-25 km kadardır. Bozdağlar, bu kesiminde yaklaşık % 40 - 50 eğimle Alaşehir ovasına inmektedirler. Bozdağlar, Uysal dağları ve Alaşehir ovasından başka ilçenin diğer önemli jeomorfolojik ünitelerini az engebeli plato sahaları ve tepelik alanlar oluşturmaktadır (Koçman 1989; Atalay vd. 2001).

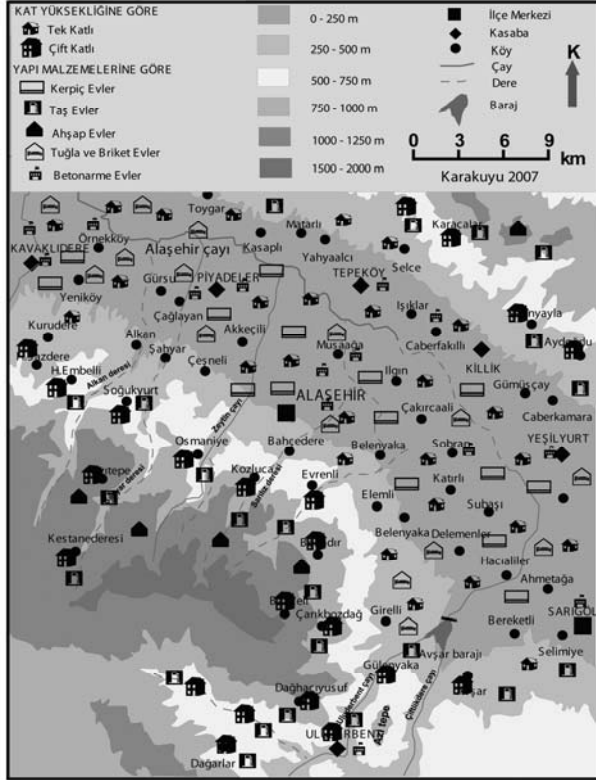
Alaşehir ilçesinin toprak özelliklerine bakılırsa, ova alanının tamamen kuvaterner alüvyonlarından oluştuğu söylenebilir. Alaşehir ovasının alüvyonlarla kaplı olması geçim kaynaklarına da etkilemiş; bu nedenle yerleşmelerin % 38'i bu alanda yoğunlaşmıştır (Atalay vd. 2001). İlbaharın kısa, yaz ve sonbahar mevsimlerinin oldukça uzun yaşandığı ilçede, Akdeniz ikliminin geçiş rejimi görülmektedir. Kış aylarında genellikle kuzey rüzgarları, yaz aylarında ise doğu ve güneydoğudan gelen samyeli ve öğleden sonraları batıdan serin esen imbat rüzgarları hakim olmaktadır. Ege bölgesinin en az yağış alan yerlerinden biri olan ilçeye yılda ortalama 500 mm yağış düşmektedir. İlçeye düşen yağış miktarı, ovanın iki tarafındaki Uysal dağlarının ve Bozdağların yüksek kesimlerine doğru artmaktadır (Atalay vd. 2001).

İlçe arazisinin ova ve platolar kuşağı dışındaki alanlarında engebenin fazla olması, ilçe insanına hem yerleşim yeri temininde hem de ekonomik faaliyetlerde önemli zorluklar getirmiştir. Doğal ortam şartları ile yerleşmenin bileşkesi olan konutların yatay ve dikey dağılımları topografyaya, iklim şartlarına, ekonomik faaliyetlere ve kültüre göre değişiklik göstermektedir. Engebeli alanlarda yerleşim alanının darlığı, konutların çok yerde çift katlı olarak yapılmasını zorunlu kılmıştır.

Şekil 1: Alaşehir ilçesinin Türkiye içerisindeki konumu.

Şekil 2: Alaşehir ilçesinde kıv konut tiplerinin mekânsal dağılımı.

4. Konut Tipolojileri

Burada konut tipolojileri başlığı altında; Sürekli konutlar ve Geçici ya da Mevsimlik konutlar, kat yüksekliği ve yapı malzemeleri açısından irdelenecektir.

4.1. Sürekli Konutlar

4.1.1. Kat Yüksekliklerine Göre Konutlar: İlçedeki konutları çok fazla çeşitlilik gösterdiği için sınıflandırmak oldukça zordur. Özellikle çalışma alanımız olan kırsal kesimde, tabii unsurlar (özellikle jeomorfoloji) hakimdir. Eğimli alanlarda kurulan konutların tamamına yakını çift katlı ve genellikle yapı malzemesi taş iken daha az eğimli alanlarda konutlar tek katlıdır ve yapı malzemesi de kerpiçtir. Ancak son zamanlarda teknoloji ve ekonominin gelişmesi ve modernleşme ve küreselleşmenin etkisiyle konutların yapı tarzlarında, fonksiyonlarında ve yapı malzemelerinde değişiklikler meydana gelmiş; kerpiç ve taş konutların yerini çok katlı, sadece oturmaya yönelik, estetiğin ve kültürün daha az etkili olduğu beton veya tuğladan yapılmış konutlar almıştır.

4.1.1.1. Tek Katlı Konutlar: Ovada ve eğimin az olduğu yerlerde bulunan tek katlı konutlar genellikle bahçelidir ve bahçenin etrafı fazla yüksek olmayan (2-2,5 m) kerpiç veya taş duvarlarla çevrilmiştir. Bu bahçeye yörede bazen “avlu” adı da verilmektedir. Bahçesiz konutların parsel büyüklüğü ortalama 150 m² iken bahçeli olanların büyüklüğü ise 200 ile 500 m² arasında değişmektedir. Ailenin oturduğu konut ve eklentilerinden meydana gelen bahçeye, ana giriş olarak adlandırılan bahçe kapısından girilmektedir. Bu kapı genellikle iki kanatlı olup günümüzdeki modern kapılara göre oldukça büyüktür ve ahşaptan yapılmıştır. Bahçe içerisinde oturan konut, tuvalet, tarım malzemeleri deposu, ahır, kiler ve ambar olarak kullanılan odalar bulunmaktadır (Şekil 3, 4). Tuvaletler, genellikle konutun dışında bahçe içerisinde yer almaktadır. Bahçede (eskiden) fırın, tulumba ve kuyu bulunmakta iken günümüzde sadece çeşme bulunmaktadır. Konut sakinleri bahçede sebze yetiştirebilmekte ve ayrıca bahçe garaj olarak da kullanılabilir (Şekil 3, 4, 5).

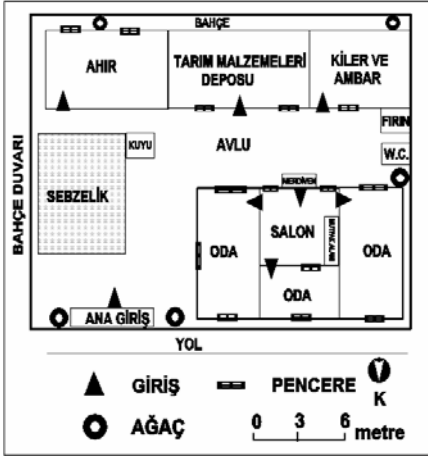
Konutlar genellikle iki odalı olmakla beraber üç veya dört odalı olanları da tanımlanmıştır (Şekil, 4). Tek katlı- bahçeli evlerde başlıca iki yapı tarzı vardır: Buna göre; girişi yola bakmayan caddeye yakın evler “A tipi” (Şekil 3), ana girişin hemen karşısına caddeden biraz daha uzak iç kısımda bulunan evler “B tipi” (Şekil 4) olarak tanımlanmıştır.

“A tipi” tek katlı konutların hemen karşısında, sıralaması değişmekle beraber, ambar ve kilerden meydana gelen bir oda, tarım malzemeleri deposu ve ahır bulunmaktadır. “A tipi” konutlar, Gürsu köyünde olduğu gibi, göçmen köylerinde daha çok yaygındır. “B tipi” konutlarda ise konutlar bahçe girişinin karşısındaki duvara sıralanmıştır. Bu tarzda kiler ve ambar sıralanmış bu odalardan birini oluştururken tarım malzemeleri deposu ve ahır ana girişin sol vey sağ tarafındaki duvara (Ana girişin konumuna göre) sıralanmış durumdadır (Şekil 4).

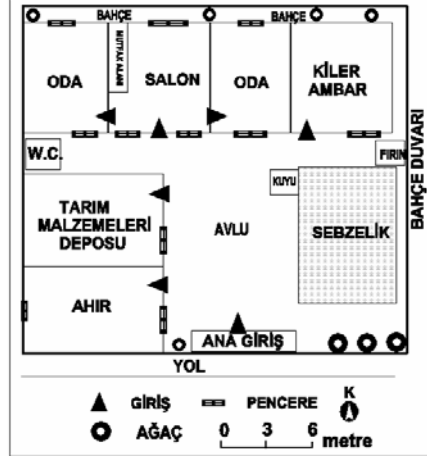
Daha çok ovada yaygın olan B tipi bu evlere, 3–4 basamaklı bir merdivenle girilir ve girişte büyük bir salon bulunmaktadır (Şekil 5). Bu salonun arka tarafında kapıları salona açılan, sayısı genelde üçü geçmeyen odalar bulunmaktadır. Konutların çoğunda ayrı bir mutfak bulunmaz. Bunun yerine salonun bir köşesinde küçük bir alan mutfak olarak kullanılmaktadır (Şekil 3, 4; Karakuyu 1998; Salciođlu 1979). Bir köydeki veya yerleşim yerindeki konutlar genellikle birbirine benzemektedir. Bunun nedeni; köydeki konutların tamamına yakınının bir veya iki kişi tarafından yapılmış olmasıdır.

Eski konutların üzeri toprakla örtülmüştür. Duvarlar belirli bir seviyeye ulaştığında, duvarlar arasında “döver” adı verilen ağaç gövdeleri uzatılmış ve döverlerin araları tahta, kargı veya ağaç dallarıyla örtülmüştür. Bu dalların veya tahtaların üstüne önceleri toprak dökülürken, sonraları beton dökülmeye başlanmıştır. Üzeri toprakla örtülmüş evlerde toprağın üzeri yağmur sularının içeri sızmasını önlemek amacıyla cilalanmakta ve sıkıştırılmaktadır. Toprak örtünün sıkıştırılması için “loğ” adı verilen silindir biçiminde bir taş kullanılmaktadır. Bu taş, sürekli çatıda bulunmakta ve sıkıştırma, cilalama ve süpürme işlemleri yılda birkaç kez yapılmaktadır (Karakuyu 1998; Salciođlu 1979).

Üzeri toprak veya beton ile örtülü konutlar genellikle geçimi tarıma dayalı sahalarda yoğunluk kazanmaktadır. İlçe merkezinde düz damlı konutlar yok denecek kadar az bulunmaktadır. Bunun aksine, konutlar genelde kiremit çatılıdır. Düz damlı konutların köylerde yoğunluk kazanmasının sebebi; konut damlarının, bazı tarım ürünlerinin veya yiyeceklerin (tarhana, salça, vb.) kurutulmasında kullanılmasıdır.

Şekil 3: A tipi tek katlı konut planı (Gürsu köyü).

Şekil 4: B tipi tek katlı konut planı (Sobran köyü).

Şekil 5: Tek katlı bahçeli bir konuttan genel bir görünüşü.

4.1.1.2. Çift Katlı Konutlar: Alaşehir ilçesindeki çift katlı konutlar, genellikle engebeli arazilerde bulunmaktadır. Konut olarak kurulacak alanın etrafında ahır veya depo yapılacak düz alanın bulunmaması ve güvenlik kaygısı, çift katlı konutların sayısını arttıran önemli nedenlerden biridir. Bunun dışında yeterli düz alan bulunan bazı yerlerde de gelenek halini aldığı için çift katlı konutlar yapılabilmektedir. Çift katlı konutların parsel büyüklükleri 100–200 m² arasında değişmektedir. Genellikle yapı malzemesi olarak taş ya da taban kesiminde taş, üst kesimlerde ahşap veya kerpiç kullanılan bu konutların

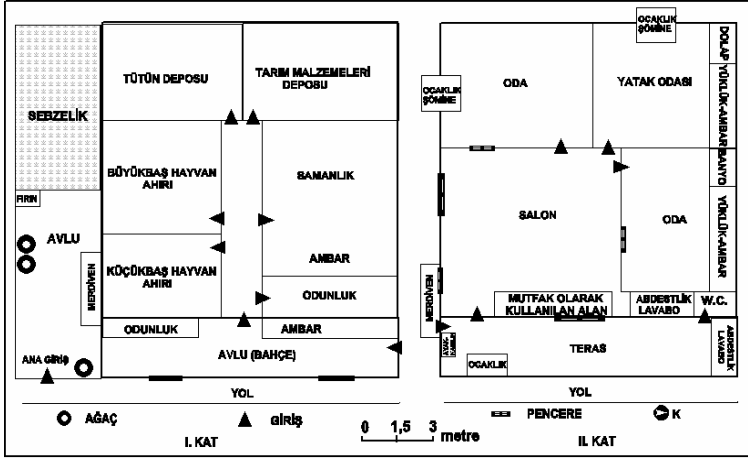
çatıları beşik çatıdır ve genellikle kiremitle örtülüdür (Şekil 7). İki katlı bu konutların ilk katlarında yiyeceklerin bulunduğu ambar, tarım araçlarının bulunduğu depo ve hayvancılıkla uğraşan ailelerin hayvanlarının bulunduğu ahır bulunmaktadır (Şekil 6). Hayvanların ya da tarım ürünlerinin alt katta bulunması güvenlik açısından çiftçinin huzursuz olmasını engellemektedir. Ayrıca alt katta hayvanların, üst katta insanların bulunması kışın ısı tasarrufu da sağlamaktadır. Ancak bu durumun hayvan hastalıklarının insanlara geçmesi gibi bazı olumsuz tarafları da vardır.

İki katlı evlerde ikinci kata yani asıl yaşam alanına, büyük bir salondan girilmekte; buradan diğer odalara geçilmektedir (Şekil 6). Girişteki bu salona genellikle ilçede “hayat” adı verilmektedir. Kırsal kesimdeki geleneksel evlerde genellikle ayrıca bir mutfak yoktur. Salonun bir kısmı mutfak olarak kullanılmakta ve yemekler salonda yenilmektedir. Bunun dışında gıdalar genellikle odalarda bulunan ambarlarda veya kilerde saklanmaktadır. Salonun ayrıca mutfak olarak kullanılan alanın yakınındaki köşede *abdestlik* adı verilen lavabo bulunmaktadır (Şekil 6). Alaşehir ilçesinin kır konutlarında lavabo hem bulaşık hem de el ve ayak yıkamak için kullanılmaktadır. Yani, evde bulaşık yıkamak için ayrıca bir lavabo yoktur.

Salon haricindeki diğer odaların sayısı üçü geçmez ve genellikle yatak odası da bulunmamaktadır. Odaların içerisinde zeminden yaklaşık bir metre yüksekliğine kadar “ambar” ve bundan sonra tavana kadar “yüklük” adı verilen ahşap depolar bulunmaktadır. Ambar ve yükçük estetik bir şekilde tasarlanmıştır ve üzerlerinde motifler bulunmaktadır. Ambar kısmı kiler ve depo olarak kullanılırken, yükçük adı verilen kısma yatak ve yorganlar konulmaktadır. Eskiden bu evlerde yatak odası yaygın olmadığı için yataklar gece odalarda yere serilmekte, gündüz de yükçüklerde istif edilmekteydi. Ayrıca ambar ve yükçüklerin yanında yine ahşaptan yapılmış, içerisinde akar çeşmesi olmayan, gusülhane (banyolar) bulunmaktadır. Eskiden her evde su tesisatı bulunmadığından ve su gereksinimleri köyün çeşitli yerlerinde bulunan ortak çeşmelerden sağlandığı için gerek banyoya gerekse abdestliğe çeşme yapılmamıştır. Bunun yanında soba kullanımı yaygın olmadığından evlerdeki ısınma ve yemek hazırlanması ocaklık adı verilen şöminelerden sağlanmaktadır (Şekil 6). Ancak son zamanlarda “maşinga” adı verilen ekmek pişirme ünitesi de olan sobaların kullanımı yaygınlaştığı için ocaklıklar fonksiyonelliklerini yitirmişler ve evlerde bir süs olarak kalmaya başlamışlardır.

Çift katlı konutların ikinci katında, asıl konutun ön kısmında, vadiye ya da ovaya bakan, genellikle üstü ve yanları açık olan ve daha çok yazın kullanılan teras bulunmaktadır. Yaz mevsiminde konut hayatının çoğu genellikle üzüm asmaları tarafından gölgelendirilen bu alanda geçirilmektedir. Yaz mevsiminde yemekler burada yenilmekte, burada oturulmakta ve hatta ba-

zen burada yatılmaktadır. Terasta daha çok yazın kullanılan ocaklık, abdestlik ve ayakkabılık bulunmaktadır (Şekil 6). Tuvaletler genellikle avluda bulunmakla beraber bazen terasın bir köşesinde de bulunabilmektedir.

Şekil 6: İlçe de Uluderbent kasabası civarında yaygın olarak görülen iki katlı konut planı.

Şekil 7: Alaşehir ilçesinde engebeli arazide yaygın olarak bulunan çift katlı konuttan bir görüntü.

4.1.2. Yapı Malzemelerine Göre Konutlar: İlçe genelindeki konutların çoğunluğu kerpiçten ve taştan yapılmıştır. Kerpiç konutlar genellikle ovada ve eğimin az olduğu alanlarda yoğunken taş konutlar engebeli arazilerde daha yoğundur. Bunun sebebi kerpiçin ekonomik olması, kolaylıkla yapıla-

bilmesi ve yalıtımının çok iyi olmasıdır (Doğanay 1994; Karakuyu 1998). Kerpiç malzemesinin fazla bulunmadığı, buna karşılık, taşların çok kolay elde edilebildiği engebeli arazilerde ve akarsu vadilerindeki konutlar genellikle taştan yapılmaktadır. Ancak 1970’li yıllardan sonra tuğla ve briket ve daha sonraları da betonarme konutların sayısı artmaya başlamıştır.

4.1.2.1. Kerpiç Konutlar: Kerpiç Konutlar, killi toprağın samanla karıştırılarak kalıba dökülmesi ve bu kalıpların güneşte kurutularak üst üste yığılmasıyla yapılmaktadır. Kalıba dökülen kerpiçler belirli bir seviyeye kadar yükseltildikten sonra üzerine ahşap direkler konulmakta ve sonra bunların üzerine yine topraktan oluşan çatı örtüsü kaplanmaktadır. Toprakla veya betonla örtülmüş ekonomik veya sosyal amaçlı kullanılan bu tip düz çatılara ilçede genellikle “dambaş” adı verilmektedir. Bunun yanında, arazinin engebeli olduğu alanlarda kerpiç konutlar, ahşap direklerden oluşan iskeletlerin arası kerpiçle doldurularak yapılmaktadır. Kerpiç konutların duvarları dıştan ve içten bolca toprakla sıvanmakta ve böylece kerpicingin, hava ve nemle teması önlenmeye çalışılmaktadır. Zaman zaman kerpiç konutların zeminle ve nemle temasını önlemek için duvarların zeminden itibaren 50–100 santimetresi taş malzemeden yapılmaktadır.

Düz toprak damlı kerpiç konutlar genellikle yıllık yağış miktarının 500 mm’nin altına düştüğü yerlerde ve engebenin az olduğu ova köylerinde yaygındır (Şekil 2). Kerpiç konutların yaygın olduğu alanlarda konutların genellikle tek katlı olduğu görülmektedir. Ayrıca kerpiç konutların içi yazın serin, kışın sıcak olmaktadır. Ovadaki eski konutların % 75’e yakını kerpiç konutlar oluşturmaktadır. Kerpicingin yalıtımının iyi olması, yapımının kolay olması ve çok fazla ustalık gerektirmemesi onu cazip bir yapı malzemesi durumuna getirmiştir. İlçede kerpicingin yaygın bir yapı malzemesi olarak kullanılmasında taş ve tuğladan farklı olarak işgücü ve paraya ihtiyaç duyulmadan konut sahibi tarafından yapılabilmesinin de önemi büyüktür. Diğer taraftan, Gürsu gibi köylerde, yeraltı su seviyesi yüksek olan alanlarda da ekonomik nedenlerden dolayı konut yapımında kerpiç tercih edilmiştir.

Süreç içinde teknolojinin ilerlemesi, halkın refah seviyesinin yükselmesi ve geleneksel halk kültüründen popüler kültüre geçilmesi, kerpiç konutların yapımını azaltmış; bunların yerini beton veya tuğladan yapılmış konutlar almıştır. Kerpiç konutların yapımının azalmasında sosyo-kültürel yaşamdaki değişikliklerin, önceliklerin değişmesinin ve teknolojik gelişmelerin önemli bir etkisi vardır. Ancak özellikle ovada kerpiç konutların kullanımı halen yaygındır.

4.1.2.2. Taş Konutlar: Akarsu yataklarından veya kayalık arazilerden getirilen taşların yan yana konulması ve aralarının çamur veya harç ile doldurulması ile inşa edilen taş konutlar, doğal yapı malzemesi olan taşın çok olduğu vadi yerleşmelerinde ve engebeli arazilerde yaygındır (Şekil 2). Hatta bu yapılarda

bazen çatı dahi kayrak, fazla kalın olmayan, tepsi şeklinde geniş taşlardan yapılmıştır. Son zamanlarda refah seviyesinin yükselmesi sonucunda taşlar arasında yapıştırıcı malzeme olarak harç kullanımı artmıştır. Ancak kapı, pencere ve çatının yapılmasında yine ahşap malzeme kullanılmaktadır. Bu konutlar uzun süre ayakta kalabilmektedir. Taş konutlar genellikle arazinin engebeli olmasının da etkisiyle çift katlıdır. Özellikle vadi içerisinde kurulmuş yerleşmelerde taş konutlar çoğunluktadır. Bu yerleşmelere örnek olarak Sarıpınar, Dağarlar, Dağhacıyusuf ve Karacalar köyleri verilebilir (Şekil 2).

4.1.2.3. Ahşap Konutlar: Ahşap konutlar, taş, tuğla ve kerpiç gibi yapı malzemelerinin bulunmadığı veya az bulunduğu ormanlık alanlarda yaygın olarak görülür. Bu konutlar, ahşap malzemenin üst üste getirilmesi ile yapılmaktadır. Genellikle engebeli arazide, dağınık olan yerleşmelerin konutlarının yapımında kullanılan ahşap malzemenin arası çamurla veya samanla doldurulmaktadır. Böylece soğuşun bu deliklerden içeri girmesi engellenmektedir. Ayrıca yangın ihtimaline karşı konutlar, ahırlar, ambarlar ve samanlıklar birbirinden belirli uzaklıklarda inşa edilmektedir. Genellikle dikdörtgen şeklinde yapılan bu konutlar, Alaşehir ilçesinde çok az bulunmaktadır (Şekil 2).

4.1.2.4. Tuğla ve Briket Konutlar: Kerpiç ve taş ilçede kullanılan en eski yapı malzemeleridir. Ekonomik ve kültürel gelişmelere bağlı olarak evlerde yapı malzemesi olarak tuğla ve briket kullanımı oldukça artmıştır. Tuğla ve briket de sertleştirilmiş, belirli bir şekil verilmiş ve yüksek sıcaklıkta pişirilmiş topraktır (kerpiçtir). Başka bir ifadeyle; taş ve kerpiç teknoloji sayesinde birleştirilerek taşlaştırılmış toprak olan tuğla ve briket meydana getirilmiştir. Tuğla ve kiremidin yapı malzemesi olarak evlerde kullanılması, konutların şekillerini de değiştirmiştir. Tuğla ve briket yapı malzemesi olarak ilk olarak şehir merkezinde ve ova yerleşmelerinde kullanılmıştır. Bu değişim, ova yerleşmelerinin ekonomik gücünün diğer yerleşmelere göre daha yüksek olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

4.1.2.5. Betonarme Konutlar: Kırsal kesimde (son zamanlarda) ekonomik ve ticari şartların gelişmesiyle beraber betonarme konutların sayısı hızla artmaktadır. Genelde bahçe içerisinde tek veya çift katlı inşa edilen bu konutlar, modern tarzda yapılmakta ve planlarında da bazı değişikliklere gidilmektedir. Yine bu evlerde de bahçe içerisinde tarım malzemeleri deposu, ahır ve kiler ve ambar gibi birimler bulunmaktadır. Ancak bu yapılarda, konutun içerisi biraz daha geliştirilip yatak odası ve mutfak gibi birimler eklenmiş ve tuvalet de bahçeden konutun içine alınmıştır.

4.2. Geçici (Mevsimlik) Konutlar

Burada “geçici konut” ile kastedilen, yazlık ya da kışlık mevsimlik tercihlere göre yılın belirli bir döneminde ikamet edilen konutlardır. Alaşehir ilçesindeki

en önemli geçici konutların başında bağ evleri gelmektedir. Bunun dışında çiftlik konutları ve çardaklar sayılabilir.

4.2.1. Bağ Evleri: Alaşehir ovasında genellikle her bağın içinde bağ bozumu (hasat) zamanında kalınan, bağ malzemelerinin korunduğu veya yağmurlu veya soğuk günlerde korunmak amacıyla yapılan “bağ evleri” bulunmaktadır. Bunlara ilçede genel itibariyle tek katlı veya çift katlı olmasına bakılmaksızın “kule” adı verilmektedir. Bu konutlarda, yazın üzüm hasadı zamanında on beş gün, bir ay veya üç ay gibi değişik zaman dilimlerinde kalınmaktadır. Bir veya iki kattan oluşan bu konutların genellikle ilk katı depo, ikinci katı ise ikamet amaçlı kullanılmaktadır. Pencerelemi korunaklı, badanalı ve çok az da olsa boyalı olan bu konutların yapı malzemesi eski olanlarında kerpiç ve yeni olanlarında betonarmedir (Şekil 8). Bağ evinin hemen yanında tulumba ve üzüm sergisi bulunmakta ve ana yoldan bağın içindeki bu eve fazla geniş olmayan dar bir yolla ulaşılmaktadır.

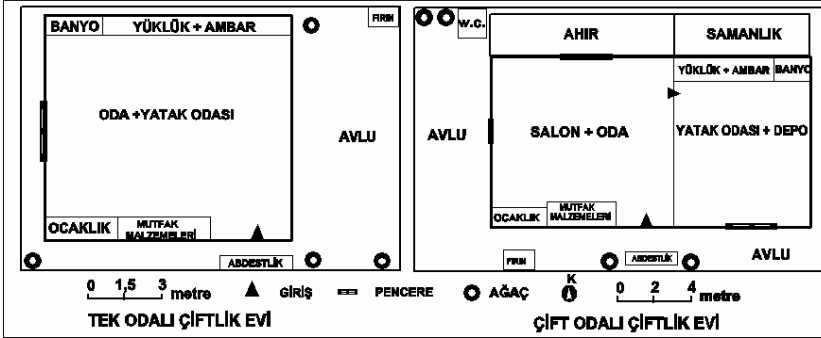
Geçmişte Alaşehir’in kültür hayatında önemli bir yer tutan bağ evleri, ulaşımın kolaylaşmasıyla önemini yitirmiştir. Alaşehir halkı yazın veya bağ bozumu zamanında bu evlere gider, hem şehrin o gürültülü, koşuşturmalı hayatından kurtulur, hem de bağ işlerini yaparlardı. Bağ evi komşulukları ve akşam sohbetleriyle zamanla Alaşehir çevresinde bir “bağ evi kültürü” oluşmuştu. Ancak ulaşımın kolaylaşması nedeniyle insanlar artık bağ evlerine günübirlik gidip gelmeye başlayınca oluşan bağ evi kültürü de ortadan kalkmaya başlamış ve bağ evleri sadece depo olarak kullanılabilir hale gelmiştir.

Şekil 8: Alaşehir ilçesinde benzerine sıkça rastlanan bağ evlerinden biri.

4.2.2. Çiftlik Konutları: Kırsal kesimde sürekli kır yerleşmelerinin uzağındaki çiftliklerde bulunan ve tek katlı olan bu konutların yapı malzemesi genellikle taştır ve çatıları beşik çatıdır. Bu konutlar genellikle tek odalı olmakla

beraber iki odalı olanları da vardır ve konutların büyüklükleri fonksiyonlarına göre değişmektedir (Şekil 9). Çiftlik konutları yaz aylarında kullanıldığı için konutların çift kat yapılmasına ihtiyaç duyulmamış, bu konutların yanına geçici ahırlar yapılmıştır. Bu geçici ahırlar, saz, kamış veya çalıdan yapıldığı için yörede bunlara, özellikle Uluderbent çevresinde, “sazan” adı da verilmektedir.

Şekil 9: Alaşehir ilçesindeki tek ve çift odalı çiftlik konutlarına ait iki örnek plan.

Çiftlik konutları genellikle tek odalıdır. Tek odalı çiftlik konutlarında girişin hemen yanında, mutfak eşyalarının ve gıdaların konulduğu raflar ve hemen yanında ısınma ve yemek yapma amacıyla kullanılan “ocaklık” bulunmaktadır. Tek odalı evlerde tuvalet ve banyo konutun dışında yer alırken abdestlik her ikisinde de konutun dışında bulunmaktadır. Bunun dışında konutun girişine göre karşı duvarda yatak ve yorganların konulduğu yüklük bulunmaktadır. İki odalı evlerde yüklük-ambar ve banyo iç odaya alınmıştır (Şekil 9).

4.2.3. Çardaklar (Çadırlar): Bu geçici konutlar, kurumuş meşe veya çınar dallarının su geçirmeyen naylon veya çadırların üzerine örtülmesiyle meydana getirilmektedir. Çardaklar genellikle tütün tarımı yapanlar ve mevsimlik işçi olarak ilçeye gelenler tarafından kullanılmakta ve zaman zaman bu geçici konutlara “çadır” adı da verilmektedir. Tek odalı bu çadırlarda, tütün hasadı veya bağ bozumu zamanında iki ay kadar kalınmaktadır. Bunun yanında Bozdağlar’ın yüksek kesimlerinde hayvancılıkla uğraşan geçici ağıl yerleşmelerinde yapılmış sil çadırlar da bulunmaktadır.

5. Sonuç

Alaşehir ilçesindeki kır konutlarını ikamet sürelerine, yapı malzemelerine ve kat yüksekliklerine göre sınıflandırdığımızda; öncelikle fizikî ve beşerî coğrafya özelliklerinin, sonra da gelenek ve göreneklerin belirleyici olduğu görülmektedir. Fizikî coğrafya özelliklerinden, özellikle topografya ve iklimin etkisi

büyükken beşeri coğrafya özelliklerinden ekonomik durumun, ekonomik faaliyetlerin ve geleneklerin de önemli etkileri vardır. Alaşehir ovasında tek katlı, bahçeli, kerpiçten yapılmış ve eklentileri olan konutlar yaygınken, ilçenin eğimli kesimlerinde ise çift katlı ve genellikle taştan yapılmış konutlar yaygındır. Tarım malzemeleri deposu ve ahır gibi eklentiler çift katlı bu konutun birinci katında yer aldığı için ayrıca eklentileri yoktur. İlçede yaygınlık gösteren mevsimlik konutların başlıcalarını bağ ve çiftlik konutları ve çadırlar oluşturmaktadır. Özellikle ilçede bağ konutlarının hem ekonomik hayatta hem de kültürel hayatta önemli bir yeri vardır. Ancak, gündelik hayatın ve ulaşım araçlarının gelişmesiyle beraber bağ evleri fonksiyonel özelliklerini kaybetmekte ve sadece tarım malzemelerinin konulduğu depolar haline almaktadır. Böylece hem bağ evi kültürü hem de bağ evi komşulukları ve sohbetleri tarihe karışmaktadır.

Bunun yanında, ilçedeki konutların gelişen teknoloji ve bilim ve artan küreselleşme neticesinde girmiş olduğu değişim süreci, ana güzergâhlardan uzaklığa, ekonomik duruma, yapılan tarım faaliyetine ve kültüre göre farklılaşmaktadır. Şehre veya ana yola yakın köylerde konutlar daha çok betonarme ve tuğladan yapılırken ana yollardan ve merkezlerden uzak köylerdeki evlerde yapı malzemesi taş veya kerpiçtir. Yapı malzemesi taş veya kerpiç olan, modern yapı malzemelerinin kullanılmadığı konutlar ekonomik kaygılar ağır bastığı için kültürel özelliklerini, fonksiyonelliklerini ve doğallıklarını kaybetmişler ve tamamen birer baraka haline gelmişlerdir.

Nitekim ilçede 1980’li yıllarda başlayan bu değişim henüz tam etkisini göstermemiş olmasına rağmen, öz değerler ve kültürel özellikler yok olma sürecine girmiştir. Bu nedenle kırsal kesimdeki konutlardan ancak 30 yaşın üzerindeki evlerin yörenin doğal ve kültürel özelliklerini yansıttığını söyleyebiliriz. Daha genç evlerde öyle veya böyle bu değişimin etkisi vardır. İlçenin kırsal kesimindeki bu değişim İzmir-Denizli ve Alaşehir-Kiraz karayollarının yapılması ve sultani üzümün ekonomik olarak iyi gelir getirmesi sonucunda artmıştır. Halkın gelir seviyesi ve dışarıyla irtibatı artınca yeni yapılan evlerde değişimin oranı da artmıştır.

Sonuç olarak günümüzde topografya ve iklim şartlarına daha uygun, sosyal ve kültürel değişiklikleri göz önünde bulunduran yapı tarzlarının uygulanması gerekmektedir. Ancak alana bakıldığında modern yapı tarzlarının kullanılmasının köy konutlarının yapı tarzlarını, fonksiyonlarını ve planlarını değişikliğe uğrattığı görülmektedir. Bu nedenle ilçedeki yeni konutlar, kullanılan plan ve fonksiyon açısından karışık bir konut kompozisyonu oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Atalay, C., Karakuyu, M., (2001), *Medeniyetler Beşiği Alaşehir*, İzmir: Alaşehir Belediyesi Kültür Yayınları,
- Atalay, İ., (1994), *Türkiye Coğrafyası*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Doğanay, H., (1994), *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara: Gazi Büro Kitabevi.
- İnandık, H. (1956), “Adapazarı Ovası ve Çevresinde Nüfus ve Yerleşme”, *İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 7, s. 66-91.
- Karakuyu, M., (1998), *Alaşehir İlçesinde Yerleşmelerin Geçim Kaynaklarına Göre Sınıflandırılması*, Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi.
- Koçman, A., (1989), *Uygulamalı Fiziki Coğrafya Çalışmaları ve İzmir-Bozdağlar Yöresi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir: Ege Üniv. Ed. Fak. Yayınları No: 49.
- Salcıoğlu, A., (1979), *Alaşehir Ovasında Kır Yerleşmeleri*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi.
- Tunç, M., (1997), “Trabzon’da Kırsal Alanlardaki Daimi Yerleşmelerde Mesken Tipleri ve Eklentileri”, *Türk Coğrafya Kurumu, Türk Coğrafya Dergisi*, S. 32, s. 143-159.
- Tunçdilek, N., (1956), “Eskişehir Bölgesinde Mesken Tiplerine Toplu Bir Bakış” *İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 7, s. 92-99.
- Tunçdilek, N., (1960), “Orta Sakarya Vadisinde Meskenler”, *Türk Coğrafya Kurumu, Türk Coğrafya Dergisi*, S. 20, s. 36-50.
- Tunçdilek, N., (1980), “Türkiye’de Kır Yerleşmesinin Gelişimi ve Evrimi”, *İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 23, s. 1-25.

Research on Houses and Outhouses in the Rural Settlements of Turkey: The Case of the Alaşehir District

Assist Prof.Dr.Mehmet KARAKUYU*

Abstract: The aim of this paper is to look into the kinds of houses and outhouses in the rural settlements of Turkey by taking the Alaşehir District as a representative sample. Alaşehir is located in the east of the Gediz basin and its natural and social environment exhibits a variety of different characteristics. These differences have led to the development of a variety of house types and the use of a variety of construction materials in the district. It is because of this variety that Alaşehir has been chosen as a sample representative of the different house types in Turkey. The houses in Alaşehir exhibit differences depending on culture and economic activities, and similarly, the construction materials change depending on the natural environment and economic conditions. The houses differ in style and form on both a horizontal and vertical basis as well as on a time basis. On the Alaşehir plain single-storey houses made of brick and sun-dried brick are common, while in the mountainous parts of the district double-storey houses made of stone or brick can be found more frequently.

Key Words: Turkey, Alaşehir, Rural houses, Rural settlements

---

* Fatih University, Faculty of Science and Letters, Department of Geography / İSTANBUL
mkarakuyu@fatih.edu.tr

Исследование Сельских Типов Домов И Надворных Построек В Турции: На Примере Алашехира

Пом.Доц.Др. Мехмет Каракую*

Резюме: Цель этого исследования показать сельские типы размещения и надворные постройки в Турции на примере Алашехира. Район Алашехир расположен в восточной части бассейна Гедиз, и имеет как природные так и социальные различия. Это вызвало различия и на типах домов и на их строительных материалах. Эти природные и социальные различия явились причиной развития различных типов построек в районе. В связи с этим типы построек в районе в больших размерах отражают типы построек в Турции. В районе, в связи с экономическим положением в то время как изменяются типы построек изменяются и строительные материалы. Постройки меняются горизонтально, вертикально и во временном пространстве наблюдаются изменение как вида так и формы построек. В равнинной местности распространены постройки из одинарного кирпича и кирпича высушенного на солнце, в гористой части района распространены постройки из камня и двойного кирпича.

Ключевые Слова: Турция, Алашехир, Сельский дом, Сельская местность

---

* Университет Фатих, Факультет Естественных и Литературных Наук, Отделение Географии Бююкчекмедже / СТАНБУЛ
mkarakuyu@fatih.edu.tr

Kinayenin Belâgat Kitaplarındaki Seyri ve Onu Yeniden Anlama ve Sunma Denemesi

Doç.Dr. Menderes COŞKUN*

Özet: Edebî sanatlardan birisi olan kinayenin, belâgat kitaplarında deyimlerle anlatılması, onun değerini düşürmüş ve kimi belâgatçıları, onun için, yanlış örnekler bulmaya sevk etmiştir. Bu çalışmada önce, belâgat kitaplarında kinaye için yapılan tanım ve tasnifler tenkidî olarak kısaca gözden geçirilecek, sonra da bu sanat, klâsik örnekler esas alınarak tekrar tanımlanıp sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Divan edebiyatı, belâgat, edebî sanatlar, kinaye

Edebî sanatlardan birisi olan kinaye için yapılan tanım ve tasniflerde karşılaşılan ifade ve mantık hataları, bizi bu sanatı müstakil olarak ele almaya sevk etmiştir. Bu çalışma aynı belâgatla ilgili eserlerin niteliğine kinaye penceresinden ışık tutacaktır. Kinaye hakkında kendi izahlarımızı yapmadan önce, konunun daha geniş bir perspektiften algılanmasına yardımcı olmak için bazı belâgat kitaplarında kinaye hakkında verilen bilgileri kısaca gözden geçirmek gerekir.

Belâgat Kitaplarında Kinayenin Tanımı

Osmanlı döneminde Türkler, daha çok Sekkâkî, Kazvinî ve Reşidüddin Vatvat'ın eserleri ile belâgat ilmini öğrenmişlerdir. Sekkâkî'nin Miftâhu'l-Ulûm'undaki kinaye tanımı Türkçeye şöyle kazandırılabilir: "Kinaye, zikredilenden terk edilene intikal etmek için, bir şeyi zikrederek onunla gerekli olan şeyi anlatmak için tasrihi terk etmektir."¹ Kazvinî'nin Telhîsu'l-Miftâh'taki kinaye tanımı Türkçeye şöyle çevrilmiştir: "Kinaye, asıl anlamının kastedilmesi caiz olmakla birlikte (asıl) anlamının gereği kastedilen bir sözdür. Böylece, anlamının gereğinin kastedilmesi ile birlikte gerçek anlamının da kastedilmesi yönünden mecazdan farklı olduğu ortaya çıkmıştır." (H. Kazvinî yty: 125).² Kazvinî'yi şerh eden İsmail Ankaravî'nin kinaye tanımı şöyledir: "İstîlâhda kinâyet şol lafzdur ki ol lafzun lâzım-ı ma'nâsı murâd ola; ol ma'nânun murâd olunmasının cevâzıyla bile ol lâzımla ya'nî lâzımı zikr idüp melzûmı murâd eylemekdür." (İ. Ankaravî 1284: 96).

Edebî sanatlarla ilgili Farsça kitapların en önemlilerinden olan ve Türk belâgatının temel kaynaklarından birisi kabul edilen Reşidüddin Vatvat'ın *Hadâyıku's-Sihr fi Dekâyiki's-Şi'r*'inde, her nedense, kinaye gibi bir sanata

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü / ISPARTA
mencoskun@yahoo.com

yer verilmemiştir. Dolayısıyla Vatvat'ın eseri esas alınarak yazılan birçok eserde de bu sanata rastlayamayız. Sürurî'nin *Bahrü'l-Ma'ârif*'inde, Ahmed el-Bardahî'nin *Kitâb-ı Câmi'ü'l-Envâ'i'l-Edebi'l-Fârisî*'sinde, Amasî'nin *Risâlet'ün mine'l-Arûz ve Istilâhî's-Şi'r*'inde ve Müstakimzâde'nin *Istilâhâtü's-Şi'riyye*'sinde kinaye konusu yer almamaktadır (bk. Yetiş 2000, Coşkun 2003, Tolasa 1986). Türkçe edebî sanatlar manzumesi (kaside-i masnu'a veya bediiyye) kaleme alan Bedr-i Dilşad, Sürurî ve Lâmi'î de kinayeye yer vermemişlerdir (Şafak 1991, Ceyhan 1997: 663-674, Şenel 1998: 36). Muallim Naci *Istilâhât-ı Edebiyye*'sinde, Ali Nazif *Zinetü'l-Kelâm*'da kinayeyi anlatmamışlardır (bk. M. Naci 2004, A. Nazif 1306). Ancak Vatvat'ın *Hadâyık*'ının yanı sıra, farklı kaynaklardan faydalanan yazarların eserlerinde kinaye hakkında bilgi bulunabilir. Meselâ Vatvat'ın eserini bazı tasarruflarla Türkçeye aktaran Ahmedî Bedâyî'ü's-Sihr fi Sanâyi'i's-Şi'r'de, beyan ilmi hakkında kısaca bilgi verirken, kinayeden şu sözlerle bahsetmiştir: "Mecazda maksat lâzım, zikir (anma) melzûmdur. Kinayede ise zikr lâzım, maksat melzûmdur. (Meselâ) cesaretlilik kastedildiğinde 'esed=arslan', uzun boy kastedildiğinde 'tavilü'n-nacâd = kayışı uzun', misafirperverlik kastedildiğinde 'cabbânü'l-keleb = köpeği korkak', mahzûlü'l-fasîl = ordusu dağınık' [devesinin yavrusu zayıf], 'kesîrür-remâd = külü çok' (denilmesi) gibi." (Temizel 2002: 61).

Tanzimattan sonra kimi belâgatçılar, Batı retoriğinin etkisiyle kinayeyi ironinin karşılığı olarak sunmuşlardır. Rezaizade Mahmud Ekrem, *Ta'lim-i Edebiyât*'ta, kinayeyi "söylenenin zıddını kastederek söz söylemek veya maksadı, aksini ifade eden kelime ile anlatmak" şeklinde tarif eder (Yetiş 1996: 263). Reşid'in *Nazariyyât-ı Edebiyye*'deki tanımı da Ekrem'inkiyle aynıdır: "Bir fikri doğrudan doğruya söylemek yerine hilâfını ifade edecek yolda tebliğ etmeğe kinaye derler." (Reşid 1328: 239). Mehmed Celâl de Osmanlı Edebiyâtı *Nümûneleri* adlı eserinde kinaye için benzeri bir tanım yapar (M. Celâl 1312: 90).

Kimi araştırmacılar tanımlarında mecazî anlam - hakikî anlam ifadelerini kullanmayı tercih etmişlerdir. Selim Sabit'in *Mi'yâru'l-Kelâm*'ındaki kinaye tanımı şöyledir: "[Kinaye] ma'nâ-yı hakikî ile ma'nâ-yı mecâzî beyninde lâzımiyyet ve melzûmiyyet alâkası bulunandır." (S. Sabit 1287: 19). Süleyman Paşa *Mebâni'l-İnşâ*'da kinayeyi şöyle tanımlar: "Kinâye ve ta'rîz, lâfız cihetini terk ederek ma'nâyı bir tarafa meyle kasr u tahsîs eyleme demektir... Kinâye hakikat ve mecâz beynini câmi' bir vasıf ile hakikate de mecâza da hamli câ'iz olur bir ma'nâya delâlet eden lâfza derler." (Süleyman Paşa II/1289-9: 19).

Bazı araştırmacılar, belâgatla ilgili temel kaynaklardaki tanımları Türkçeye kazandırmaya çalışmışlardır. Ahmed Cevdet, *Belâgat-ı Osmâniyye*'de kina-

yeyi şu şekilde anlatır: “Kinâye, lügat-i Arabiyyede tasrîhin hilâfıdır. Istilâh-ı ilm-i belâgatda ol lâfızdır ki ma'nâsının melzûm ve metbû'unda isti'mâl olunur. Ve bu melzûm olan ma'nâ zihinde ana lâzım olur ve işbu ma'nâ-yı murâda delâlet eder karîne-i mu'ayyene bulunur fakat ma'nâ-yı hakikînin irâdesine mâni olmaz.” (1299: 102). Diyarbekirli Said Paşa'nın *Mizânü'l-Edeb*'deki kinaye tanımı şöyledir: “Kinâye lügatde tasrîhi terk etmeğe derler. Istilâhda ma'nâ-yı aslîsinin irâdesi de câ'iz olmak üzere ma'nâ-yı lâzımı murâd olunan lâfızdır.” (Said Paşa 1305: 347). Mehmed Rifat'ın *Mecami'ü'l-Edeb*'ine göre “Bir lâfzın ma'nâ-yı hakikîsinin de irâdesine karîne-i mâni'a bulunmadığı hâlde ol lâfzın mâ-veda'a-lehinin levâzımından birini murâd etmeğe kinâye derler.” (M. Rifat 1308: 293). Ahmed Hamdî'nin *Belâgat-i Lisân-ı Osmânî*'yesideki tanımı “Kinâye lâfzın ma'nâ-yı hakikîsinin irâdesine karîne-i mâni'a olmaksızın lâzımını murâd etmeğe derler” şeklindedir (A. Hamdî 1293: 92). Belâgatla ilgili önemli klâsik eserleri esas alan Hikmet Akdemir'in tanımı şöyledir: “Aslî manayı kastetme imkânının bulunmasıyla beraber, manasının lâzımı kastedilen lâfızdır.” (Akdemir 1999: 216). Ali Nihat Tarlan'ın tanımı ise şu şekildedir: “Bir maksadı onun lâzımı ile ifadedir. Bu zikrolunan mânâ-yı lâzım dahi kasdolunabilir.” (Tarlan 1981: 181).

Kaya Bilgegil gibi modern araştırmacılar daha anlaşılabilir bir kinaye tanımı geliştirmişlerdir: “Gerçek manayı düşünmeye engel olacak bir karîne bulunmamak şartıyla, bir sözü gerçek mânâsına da gelebilmek üzere onun dışında kullanmak sanattır.” (Bilgegil 1989: 174; bk. Devellioğlu 1986: 623, Bolelli 1993: 123, Dilçin 2000: 416, Saraç 2006: 144, Aktaş 2002: 42). Tahir ül-Mevlevî, M. Orhan Soysal ve Numan Külekçi'nin kinaye tanımları yukarıdakilerden biraz farklıdır: Kinaye “bir sözün hem gerçek hem mecaz anlamını kastederek kullanmadır.” (Mevlevî 1973: 88, Soysal 1992: 58). “Bir maksattan dolayı, sözü hem hakikî hem de mecazî anlamlara uygun olarak kullanmaktır... Sözün gerçek anlamı yanında asıl geçerli olan mecazî anlamdır... Kinaye bir maksadı tersini ifade eden tabir ve kelimelerle anlatmak yoludur.” (Külekçi 1999: 58, 59).

Belâgat Kitaplarında Kinayenin Tasnifi

Sekkâkî, kinayeyi önce dörde ayırır. Bunlar “ta'rîz”, “telvîh”, “remiz”, “îmâ ve işâret”tir. Daha sonra kinayeyi “matlub”una göre üçe ayırır. Bunlar, mev-sufun talep edildiği kinaye, sıfatın talep edildiği kinaye (karîb ve baîd) ve sıfatın mevsufla beraber söylenildiği kinayedir (E. Sekkâkî yty: 190-192).

Kazvinî *Telhîsu'l-Miftâh*'ta kinayeyi üçe ayırır:

1. “Kendisiyle istenen, sıfat ve nispet olmayan (kinaye)” dir.

a) “Bir tek anlamdan ibaret olan (kinaye)”

b) “Birtakım anlamların toplamı olan (kinaye)”

2. “Kendisiyle (cömertlik, cesaret ve uzun boyluluk gibi) bir sıfat istenen (kinaye)”dir”

- a) Kinâye-i karîbe: açık (vâzih), gizli (hafî)
- b) Kinâye-i ba’îde

3. “Kendisiyle bir nispet (bir durumun bir duruma mal edilmesi veya mal edilmemesi) istenen (kinaye)”dir (H. Kazvinî yty: 126-127).

Kazvinî, daha sonra Sekkâkî’nin kinayeyi *tarîz, telvîh, remiz, işâret ve îmâ* adlı çeşitlere ayırdığını söyler ve bunları kısaca tarif eder (H. Kazvinî yty: 127). İsmail Ankaravî (1284: 99) de kinayeden hemen sonra farklı bir başlık altında “*ta’rîz, telvîh, remiz ve işâret*”i anlatmıştır.

Manastırlı Mehmed Rifat’ın tasnifi:

A. Mana Cihetiyle Kinayeler

1. “Ma’nânın medhi müş’ir olmasıdır.”
2. “Ma’nânın dahi müş’ir olmasıdır.”
3. “Kabîhi melîh göstermek için” yapılan kinaye
4. “Lâzım ile melzûm arasında vâsıtaların müte’addid olmasıdır.”
5. “Vâsitanın azlığıyla beraber fi’ilde hafâ olmasıdır ki buna da remiz derler.”
6. “Karînenin az ve lüzûmunda hafâ olmamasıdır ki buna da îmâ derler.”

B. Kasıt Bakımından Kinayeler

1. “Yalnız mevsûf murâd itmektir.”
  - a) Müfred, b) Mürekkeb
2. “Yalnız sıfat kasd itmektir.”
  - a) Kinâye-i ba’îde veyâhûd kinâye-i hafiyye³
  - b) Kinâye-i karîbe veya kinâye-i vâzıha⁴
3. “Sıfatı mevsûfuna isnâddır.” (M. Rifat 1308: 294-295)

Rifat’ın bu tasnifi ve verdiği örnekler, edebî sanatlarla ilgili bazı modern çalışmalarda küçük değişikliklerle kullanılmıştır.

Kaya Bilgegil’in (1989: 175-177) tasnifi:

Manaya Göre Kinaye Çeşitleri

1. Öğücü kinayeler
2. Kabalığı hafifletici, çirkini güzel gösterici kinayeler
3. Ayıplayıcı kinayeler
4. Çok vasıtalı kinayeler (telvîh)
5. Az vasıtalı kinayeler (remiz)
6. Az vasıtalı gizlilikten uzak kinayeler (ima ve işâret)

Kasda Göre Kinaye Çeşitleri

1. Müfred kinayeler
  2. Mürekkebin kinayeler
  3. Meknî-anhî sıfat olan kinayeler
  4. Açık (= vazıh) kinâyeler
  5. Gizli (= hafî) kinâyeler
  6. Niteleyenin (=sıfatın) nitelenene (=mevsûfa) isnâd edildiği kinâyeler
- Numan Külekçi'nin (1999: 60-62) tasnifi:

A. Mana Yönüyle Kinayeler

1. Öğücü kinâyeler
2. Ayıplayıcı kinayeler
3. Çirkini güzel gösteren, kabalığı hafifleten kinayeler
4. Çok vasıtalı kinayeler
5. Az vasıtalı kinayeler
6. Vasıtası ve gizliliği az kinayeler

B. Kasd Yönüyle Kinayeler

1. Müfred kinayeler
2. Mürekkebin kinayeler
3. Gizli kinâyeler (kinâye-i ba'ide veya kinâye-i hafiyeye)
4. Açık kinâyeler (kinâye-i vâzıha veya kinâye-i karîbe)
5. Nispet kastıyla yapılan kinâyeler

Hikmet Akdemir (1999: 217-222), Sekkâkî ve Kazvinî geleneğine tabi olarak kinayeyi şöyle tasnif eder:

A. Meknî-anh İtibariyle Kinaye Çeşitleri

1. Sıfattan kinaye: yakın kinaye, uzak kinaye
2. Mevsûftan kinaye
3. Nispetten kinaye

B. Vasıtalara Göre Kinaye Çeşitleri

1. Ta'riz
2. Telvîh
3. Remiz
4. İmâ ve İşâret

Kinaye Tanımlarının Değerlendirilmesi

Kinaye, Tanzimattan sonra üzerinde en çok çelişkiye düşülen ve tartışılan edebî sanatlardandır. Tanzimat belâgatçıları, genellikle kinaye konusunda temel kaynaklarından uzaklaştıkları ölçüde yanlış düşmüşlerdir. Tanım ve örnekleriyle özgün bir belâgat kitabı oluşturmayı hedefleyen ve bu ilmin gelişimine katkı sağlayan Recaizade Mahmud Ekrem, Mehmed Celâl ve Reşid'in kinaye tanımları gelenekle çelişmektedir. Modern belâgatçıların kaynak olarak kullandığı Mehmed Rifat, klâsik kaynaklara dayanarak kinayeyi anlattıktan sonra "Bugün filân yerde bir ayı gördüm ne güzel oynardı." cümlesini, "ayı" ve "oynamak" kelimeleri birbirleriyle uyumlu olduğu için ve söz konusu ifade gerçek anlamıyla da düşünülebileceği için kinayeye örnek olarak vermiştir. Bu örnek, onun kinaye konusunu tam anlamadan aktardığına işaret etmektedir (M. Rifat 1308: 296). Ahmet Cevdet "Cûş-i eşke dil pür-hûn bir mecrâ idi" mısrasında geçen "mecrâ" kelimesinin kinayeli söylendiğini, bununla kastedilenin "göz" olduğunu iddia eder (A. Cevdet 1299: 152). Günümüzde ise edebî sanatlar konusunda kaynak kitap olarak kullanılan birçok eserde kinaye farklı bir mecraya çekilmiştir.

Kinaye için yapılan tanımların bir kısmı yanlıştır, bir kısmı da karışıktır. Kazvinî'nin kinaye tanımındaki muğlâklık, kimi takipçilerini yanlış çevirilere itmiştir. Meselâ bazıları, kinayede lâzımın kastedilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bilindiği gibi kinayenin iki temel rûknü vardır: *Meknî-bih* ve *meknî-anh*. Kinayede kullanılan lâfza veya lâfzın ilk/temel anlamına *meknî-bih* (kendisiyle gizlenen, kendisiyle kinaye yapılan) veya *lâzım*, lâfızla kastedilen anlama da *meknî-anh* (maksat, maksûd) veya *melzûm* denilmiştir. Tanımında kinayenin iki temel unsuru için "mezkûr" ve "metrûk" ifadelerini tercih eden Sekkâkî, daha sonra "lâzım" ve "melzûm" lâfızlarını kullanmıştır.

Özellikle modern kaynaklardaki kinaye tanımları, ona verilen örneklerin hepsini kapsamamaktadır. Günümüzdeki birçok belâgat kitabında kinaye konusu deyimlerle anlatılmaktadır ve kinaye tanımlarının oluşturulmasında deyimlerin önemli bir tesiri vardır. Meselâ "Ali'nin alnı açıktır" ifadesiyle Ali'nin onurluluğu kastedilmiştir; fakat gerçekten de Ali'nin alnı açık olabilir, şeklinde izahlar yapılmıştır. Bu tür örneklerde mecaz anlam kastedilmekte, temel anlam da gerekirse kinaye tanımının hatırına düşünülmemektedir. Temel anlamı düşünülebildiği için "eli açık" gibi deyimleri kinayeli kabul edip, "burnu büyüdü" veya "dili bağı" gibi ifadeleri reddetmek veya göz ardı etmek doğru değildir.

Günümüzde en çok kabul gören kinaye tanımı şudur: Kinaye; "Gerçek manayı düşünmeye engel olacak bir karîne bulunmamak şartıyla, bir sözü gerçek mânâsına da gelebilmek üzere, onun dışında kullanmak sanattır." (Bilgegil 1989: 174, bk. Bolelli 1993: 123, Devellioğlu 1986: 623). Günümüzde

müzdeki tanımlarda geçen “gerçek manayı düşünmeye engel olacak bir kârîne bulunmamak şartıyla” veya “gerçek anlamın düşünülmesine engel olunmadan” şeklindeki ifade, dikkati çekmektedir. Bu ifade, yine deyim örnekleri göz önünde bulundurularak kinaye tanımına eklenmiş olmalıdır. Hâl-buki temel kitaplardaki kinaye örneklerinde, bu ifadenin ima ettiği anlamın aksine, hakiki anlamla kinayeli anlam arasında, tesadüfi olmayan, mecburî bir ilişki vardır. Meselâ “Onun kılıç bağı uzundur.” cümlesi ile, söz konusu kişinin boyunun uzun olduğu kastedilmektedir. Bu cümlede, kinayeli lâfzın ilk anlamı, kinayenin tanımı hatırına düşünülmez. Aksine, maksat veya mesaj, onun üzerinden verilir. Dolayısıyla, kinayenin tanımı için kullanılan “gerçek anlamın düşünülmesine engel olunmadan” ifadesi yanlış olmasa da yanıltıcıdır. Çünkü kinayeli sözde mesaj yakalanırken, zihin, lâfzın temel anlamından hareketle yola çıkar. Eğer zihin bu yolculuğu yapmıyorsa, ifadenin sanat olma veya zevk verme özelliği kalmamış demektir.

Günümüzde kinaye için yapılan tanımlardan diğeri şöyledir: Kinaye “bir sözün hem gerçek hem mecaz anlamını kastederek kullanmadır.” Bu tanım, muhtemelen, kinayenin tevriye ile karıştırılmasına sebep olmuştur. Ancak kinayenin tevriye ile eskiden beri karıştırıldığına işaret eden bilgiler vardır (bk. Abdünnafi 1290: 148). Meselâ, Kazvinî’nin *Telhîs*’ini şerh eden Ekmeleddin Babertî (ö. 1384) “Tevriyeye kinaye dendiğini söyler.” (Saraç 2002: 142-143).

Kinaye İçin Farklı Bir Arayış

Deyimlerin söz içinde kalıplaşmış mecazî anlamlarıyla kullanılmasını muhtemelen bir sanat olarak kabul etmek istemeyen bazı belâgat araştırmacıları, kinaye için orijinal örnek arayışı içine girmişlerdir. Araştırmacıların bunun için haklı sebepleri vardır. Zira deyimler hazır dil malzemeleridir ve her hazır malzeme gibi orijinallikten uzaktırlar. Sanat ise zihnî faaliyete dayalı bir orijinallik ister. Bir kelime veya deyim mecazî anlamının, onun gerçek anlamına ters düşmemesi veya tesadüfi olarak uygun düşmesi ile, mecazî anlamıyla kullanılan bir sözün temel anlamının nükte maksadıyla özellikle çağrıştırılması arasında fark vardır. Deyimler bu tür çağrışımlar için uygundur. Meselâ, herhangi birisinin söylediği “Avrupa karşısında alnımız açık, başımız dik.” cümlesindeki kinaye ile, Süleyman Demirel gibi başında fazla saç olmayan birisinin, “Bizim alnımız enseimize kadar açık” sözündeki sanat aynı mıdır? “Sınavdan önce tüm sorunları kafanızdan atın” cümlesinde geçen “kafadan atmak” deyiminin kullanımı ile, bir şampuan reklâmında kullanılan “[Bu şampuanı kullanarak] tüm sorunları kafanızdan atın!” ifadesindeki deyim kullanımı arasında fark yok mudur? Elbette ikinciler daha bediîdir. Kinayeye verilen şu örneklerde de deyim oluşturulan kelimelerden en az bir tanesinin temel anlamına çağrışım yapma (tevriye) sanatı göze çarpmaktadır:

Ben toprak oldum yoluna sen aşırı gözedürsin
Şu karşıma göğüs geren taş bağırlu dağlar mısın (Yunus Emre)

Beyitte geçen “taş bağırlı” deyimiyile “acımasızlık” kastedilmektedir. Bu deyim, oluşumu itibariyle kinayeye değil, teşbihe dayanmaktadır ve kinaye örneği olarak verilen “kapısı açık”, “alını açık” gibi sözlerden farklıdır. Beyitte geçen “dağ” kelimesi, “taş” kelimesinin gerçek anlamını çağrıştırmaktadır. Kinayede sözün temel anlamından, maksada (mecazî anlama) ulaşmak esasen, bu örnekte mecazî anlamıyla kullanılan bir sözün temel anlamına çağrışım yapma söz konusudur. Diğer bir örnek:

Ey benim sarı tamburam
Sen ne için inilersin
İçim oyuk derdim büyük
Ben anıncün inilerim (Pir Sultan Abdal)

Bu dörtlükte geçen “içim oyuk” deyimini ile kastedilen onun mecazî anlamıdır. Ancak bu deyimın temel anlamıyla “tambura” arasında bir ilişki vardır. Diğer bir ifadeyle “tambura” kelimesi, “içim oyuk” deyiminin temel anlamını düşündürmektedir. Kinayede ise temel anlamdan hareketle geçici, mecazî bir anlama ulaşmak esastır.

Necâtî'nin şu beyti de kinayenin modern kaynaklardaki klâsik örneklerindedir:

Ayağı yer mi basar zülfüne berdâr olanun
Zevk u şevk ile virür cân u seri döne döne (Necâtî)

Yani “Senin zülfüne asılı olan kişinin ayağı yere basar mı? O zevk ve şevkle döne döne can verir.” Bu beyitte “ayağı yere basmamak” deyimini göze çarpmaktadır. Beyitte mecaz anlamıyla kullanılan bu lâfzın, gerçek anlamını çağrıştıracak kelimeler kullanılmıştır. Zira gerçekten de asılan insanın ayağı yere basmaz. Beyitteki “döne döne” kelimesinde de, kelimenin ilk anlamına çağrışım yapılmıştır. Yani beyitte “döne döne”, “sevine sevine, isteyerek” anlamında kullanılmış, ancak asılan insanının döne döne ölmesi, can vermesi gerçeğine de ima ve işaretle bulunulmuştur.

Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz.

Baş üzre yerin var
Gül goncasısın gûşe-i destâr senindir
Gel ey gül-i ra'nâ (Nedîm)

Yani “Ey gül goncası, sen meclise gelirsin de sana bir yer bulunmaz mı? Başımızın üzerinde yerin var. Sarıklarımızın köşesi sana ayrılmıştır. Ey “gül-i rana”, sen gel (yeter ki)!” Atilla Özkırımlı (1974: 66) bu beyitte geçen “baş üzre yerin var” ifadesinin “hem gerçek hem de mecazî anlam”ının kullanıldığını, dolayısıyla ifadede tevriye sanatının bulunduğunu söyler. Çünkü be-

yitte, söz konusu deyimın gerçek anlamını çağrıştırmak üzere “gûşe-i destâr” yani sarığın köşesi ifadesi kullanılmıştır.

Çağrışım, yalnız deyimlerle değil kelimelerle de yapılır. Meselâ, Ziya Paşa'nın “Feleğin meşreb-i nâ-sâzî dönektir” mısraında “dönek” kelimesinin temel anlamına çağrışım yapılmıştır. Fakat bunları kinaye örneği olarak kabul etmek doğru olmaz. Çünkü bunlarda zihnin dil üzerinde tasarrufu, kinayedekinden farklıdır. Bu örneklerde zihin önce mecazî veya yan anlama ulaşmakta, sonra bir kelime veya kelime grubu vasıtasıyla temel anlama yapılan çağrışımı fark etmektedir. Bu bedîi sanatta, daha çok deyimlerin kullanılması, muhtemelen, onun kinaye ile karıştırılmasına sebep olmuştur.

Kinayenin Batı Retoriğindeki Karşılığı

Kimi belâgat kitaplarında kinayenin Batı retoriğindeki karşılığı olarak *allusion* gösterilmektedir. Bu da kinaye ile ilgili sorgulanmadan devam ettirilen yanlışlardan birisidir. Bu yanlışın sebebi muhtemelen *allusion*un kelime anlamının “ima ve işaret” olması, tarzın de bu anlamları taşımasıdır. Hâlbuki bir terim olarak *allusion*, daha çok “telmih” sanatı için uygun düşmektedir. Nitekim *Talim-i Edebiyat*'ta, tevriye ve telmihın karşılığı olarak *allusion* gösterilmiştir (Yetiş 1996: 267). Batı retoriğinde, kinayenin fonksiyonunu, farklı sanatlar, kısmen üstlenmiştir. Bunlardan birisi *periphrasis*dir. *Periphrasis*, sözlükte gereksiz yere uzun ifade kullanımı şeklinde tanımlanmıştır (Longman 1995: 1051). Edebî terim olarak *periphrasis*, bir isim yerine onu tasvir eden bir kelime veya ifade kullanma veya bir adı onunla ilgili bir özelliği ifade için kullanmaktır. Ünsal Özünlü'nin *periphrasis* ve *antonomasia* (dolaylama) tanımı şöyledir: “Bir betimleyici sözcüğün ya da söz öbeğinin, özel bir isim yerine kullanılması ya da özel bir isimle ilgili bir niteliğın özel isim yerine kullanılması” (Özünlü 2001: 260). Yusuf Çotuksöken (1992: 54) de “dolaylama” terimini şöyle tanımlar: “Bir şeyi, asıl sözcüğünü kullanmadan, imgesel bir yolla açıklayan sözcüklerle betimleme.” L. Sami Akalın (1984: 80), *periphrasis*'i “dolambaçlı anlatım” olarak Türkçeye çevirmiş ve onu şöyle tanımlamıştır: “Bir varlığın adını tek bir sözle değil de, sanki tanımını yapar gibi, birkaç sözle ve dolambaçlı yoldan söylemek.”

Kinaye Tasniflerinin Değerlendirilmesi

Sekkâkî'nin kinaye tasnifi, daha sonraki belâgatçılar tarafından benimsenmiştir. Ancak bazı belâgatçılar, Sekkaki'nin bu tasnifiyle yetinmemişlerdir. Meselâ, Mehmed Rifat gibi yazarlar, klâsik kinaye tasnifini daha da genişletmişlerdir. Rifat, Kazvini'ye veya onun geleneğinden bir esere bağlı kalarak “yalnız mevsûf murad” olunan kinayeleri müfred ve mürekkep olarak ikiye ayırırken, Kaya Bilgegil, müfred ve mürekkep kinayelere müstakil başlıklar

tahsis etmiş; müfret ve mürekkep kinayeleri içine alan ana başlığı ya gözden kaçırmış ya da göz ardı etmiş veya mantıksız bulmuştur.

Burada kinaye tasniflerinde göze çarpan bazı mantık hatalarına dikkat çekmek gerekir. Birinci olarak, bazı tasniflerde aynı grup içinde birbiriyle ilgili olmayan kinaye çeşitleri yer almaktadır. Meselâ aynı başlık altında hem övücü veya yerici kinayelerin hem de vasıtası çok olan kinayelerin (telvîhin) bulunması bir mantık hatasıdır. Hâlbuki, gruplar belirlenirken belli bir bakış açısının tespit edilmesi gerekirdi ve bu bakış açısının ne olduğunun başlıkta ifade veya ima edilmesi icap ederdi.

Eğer kinaye, “meknî-anh” a göre, “sıfat”tan kinaye gibi gruplara ayrılacaksa, diğer gruplar, “isim” ve “fiil” gibi başka kelime türlerinden oluşmalı değil miydi? Meselâ “Abdülaziz, tahta çıktı.” veya “yüzü sarardı” gibi ifadeler, “fiilden kinaye” olarak adlandırılabilir. İsim yerine “mevsûf”un tercih edilmesi, mantıklı görünmüyor; zira bu kelime, bazı örnekleri kapsamamaktadır. Belki de bundan dolayı Kazvinî, kinayenin birinci çeşidini adlandırırken “mevsuf” yerine “kendisiyle istenen, sıfat ve nispet olmayan (kinaye)” diyerek kolaycı ve daha kapsamlı bir grup adı tercih etmiştir. Yani birinci grubu adlandırırken ikinci ve üçüncü gruba girmeyen kinaye demiştir.

İkinci olarak, aynı kinaye çeşidi, farklı gruplar içinde farklı terimlerle ifade edilmiştir. Hata, Sekkâkî’de başlamış, Kazvinî’den itibaren sistemleştirilmiştir. Çünkü bu temel eserlerde, “sıfattan kinaye”, “karîb” ve “ba’îd” olarak ikiye ayrılmıştır. Sekkâkî, bu kısımda, konuyu dil bilimi açısından da düşünerek ayrıca “kinaye-i sâzice” ve “kinâye-i müştemile”den de bahseder. Sekkâkî ve Kazvinî’nin “sıfattan kinaye” içinde ele aldıkları “kinaye-i karîbe” (kinâye-i vâziha ve kinâye-i hafiyeye) ve “kinâye-i baîde” gibi terimlerin örneklerine bakılınca, bunların “remiz” ve “telvih”ten başka bir şey olmadıkları anlaşılır. Bazen aynı örneğin, iki terim için de verilmesine rağmen, bu yanlış, üstatların gözünden kaçmış ve maalesef bir ezber malzemesi olarak daha sonraki eserlerde yerini almıştır. Eğer kinayeyi, “mevsuftan kinaye” veya “sıfattan kinaye” gibi kısımlara ayırmak gerekiyorsa, “kinâye-i baîde” gibi yeni terimler icat etmek yerine, “telvîh”, “remiz”, “îmâ ve işâret”i, “sıfattan kinaye” başlığı altında tekrar etmek icap ederdi. Nispetten kinayeye verilen örneklerde de maksat (*meknî-anh*) bir sıfattır ve bu sıfat, “işâret” yoluyla söylenmiştir. Zaten, kinayeli sözlerin çoğundan bir sifata ulaşmak mümkündür. Meselâ “Bu karlı günde Selâhaddin Olcay, arabasının kapağını akşama kadar açık tuttu.” ifadesiyle, Olcay’ın “her isteyen arabasına aldığı” kastedilmektedir (Bilgegil 1989: 176). İstersek bu cümleden Olcay’la ilgili “iyiliksever” gibi bir mesaja veya sifata da ulaşabiliriz.

Üçüncü olarak, kimi belâgat kitaplarında “îmâ ve işâret” ile “nispetten kinaye” terimleri yanlış anlatılmıştır. Nispetten kinaye Tanzimattan sonra daha

da karıştırılmıştır. “Benzi sararmak” gibi deyimler, yanlış olarak “nispetten kinaye” örneği olarak verilmiştir.

Kanaatimce, kinaye için yapılan tasniflerin bazıları, konunun anlaşılmasına katkı sağlamamaktadır. Tahir-ül Mevlevî, kinayeyi anlatırken şöyle der: “*Kinâyenin daha bir takım enva ve taksimatı varsa da pek ehemmiyet verilecek şeyler olmadığından onların nakline lüzum görmedim.*” (Mevlevî 1973: 88).

Kinayeye Çözümleyici Bir Yaklaşım

Kinaye, bir mana veya mesajı, temel anlamıyla kullanılan bir kelime veya ifade vasıtasıyla *dolaylı* olarak anlatma sanatıdır. Zihin, sözün temel anlamından hareketle başka bir anlama ulaşır. Meselâ, belâgat kitaplarında kinaye için en çok kullanılan örneklerden birisi olan “külü çok” (E. Sekkâkî yty: 191, 194, H. Kazvinî yty: 127, İ. Ankaravî 99, Abdünnafî Efendi 1290: 145, Bolelli 1993: 126) sözüyle, kişinin misafirperver olduğu kastedilmektedir. Kitaplarda anlatıldığı gibi, zihin bu manaya şöyle ulaşır. Külün çok olması, çok odunun yanmasına, çok odunun yanması, çok yemeğin pişirilmesine, çok yemeğin pişirilmesi, yemek yiyenlerin çokluğuna, bu da misafirin çokluğuna, misafirin çokluğu da misafirperverliğe işaret etmektedir.

Kinayede çoğunlukla bir kavramın, kendisiyle doğrudan ilişkili şeylerle somutlaştırılarak veya resmedilerek anlatılması söz konusudur. Yani, herhangi bir fiil, isim veya sıfatın, doğrudan kendisi değil de, onun zihnî veya görsel tasviri söylenir. Meselâ “İstanbul” yerine “yedi tepe”, “şişman” yerine “kemerini uzun”, “ayyaş” yerine “hiç meyhaneden çıkmaz”, “ölenler” yerine “Üzerinde türlü otlar bitenler”, “diğer insanlar rahat içinde, ben ise huzursuzum” yerine “Eller yataкта ben ayaktayım”, “top” yerine “meşin yuvarlak”, “utandı” yerine “yüzü kızardı” demek gibi.

Tasvirli anlatım, teşbihle de yapılır. “Dünya” yerine “deşt-i fenâ” dendiği zaman istiare, “hâkdân-ı fenâ” denildiği zaman kinaye ortaya çıkar.

Bazı kinaye örneklerinde görsel değil, zihnî veya bilgiye dayalı bir tasvir vardır. “İnsan” yerine “ahsen-i takvim”, “kalp” yerine “kinlerin bulunduğu yer”, “Cenab Şehabettin” yerine “Elhân-ı Şitâ şairi” demek gibi. “Öldü” yerine “rahmetli oldu” demek zihnî veya soyut kinaye, “toprağa verildi” demek görsel veya somut kinayedir.

Kavramların birkaç bakımdan tasvir edilebilerek söylenmesi de kinayedir. Bu çeşit kinayelere, belâgat kitaplarında mürekkep kinaye adı verilmiştir. Mürekkep kinayede bir şeyin kendisi doğrudan söylenmez, özellikleri sayılır, muhatabın bu özelliklerden hareketle maksadı anlaması istenir. Meselâ, bir masala göre, atının öldüğünü duymak istemeyen huysuz bir sultana hitaben söylenmiş şu sözde, bu tür bir kinaye vardır. “Atınız öldü.” ifadesinin yerine

şöyle bir tasvir yapılır: “Sultanım, sizin at, kaç gündür, hiçbir şey yemiyor, hareket etmiyor, ayakları havada, devamlı yatıyor.”

Bazı sözlerde, *meknî-bihle meknî-anh* bir arada verilebilir. “Bıyıkları terlememiş bu gençler” ifadesinde olduğu gibi. “Bıyıkları terlememiş” ifadesinin *meknî-anhı* zaten “genç”tir. Necâtî'nin şu beytinin ilk mısraında “peri” tarif edilmektedir:

Âdem olmaz âdeme yakışmaz âdemden kaçar

Ben Necâtî ol perî-ruhsâra n'itdüm n'eyledüm (Gökay 1982: 186)

Yani “İnsan olmaz (değildir), insana yakışmaz (benzemez veya yaklaşmaz), insandan kaçar. Ey Necâtî, ben o perî yanaklıya ne ettim.” “Perî” kelimesinin ikinci mısradaki söylenilmesi, ilk mısradaki kinayeli anlatımı ve onunla verilme istenen bedî zevki ortadan kaldırmaz.

Deyimlerin çoğu, kinayeli olarak ortaya çıkmışlardır. Kinayeli sözler, geçici (mecazî) anlamlarıyla sıkça kullanıldıkları zaman, bu geçici anlamlar, onların yan veya sözlük anlamları hâline gelebilir.⁵ “Gözü açık” ve “koca kafalı” gibi kinayeli ifadeler, mecaz anlamlarıyla özdeşleşmiş ve deyim hâline gelmişlerdir. Bu süreç, birçok kelimedede de yaşanmıştır. Meselâ, “Mecnun” (deli, divane) sıfatı, Leylâ ile Mecnûn hikâyesinin kahramanı Kays'ın adı hâline gelmiştir. Ferhat için kullanılan “kühken” (dağ delen) sıfatı ise hâlâ kinaye özelliğini muhafaza etmektedir. Bu tür kelime ve deyimler, mecazî anlamlarıyla özdeşleştikleri veya mecazî anlam, onların yan veya sözlük anlamı hâline geldiği ölçüde, sanat özelliklerini yitirirler ve ancak adi veya müptezel kinaye olarak kabul edilebilirler.

Birçok deyimde mana veya mesajın tasvir edilerek, görselleştirilerek anlatılması söz konusudur. “Alnı açık”, “burnu büyük”, “içim oyuk” gibi deyimlerde “burun”, “alın” ve “iç”in tercih edilme sebepleri vardır. Gerçekten onurlu veya kibirli insanın başı, alnı veya burnu aşağıya doğru değil, yukarıya doğru olur. Yani, başı dik, alnı açık, burnu havada olur. Ayrıca, “burun” soyut bir kavram olan “kibir”i, “alın” “onur”u, “iç” de “gönül”ü temsil etmektedir.

Kinayeli sözde, tasvirin gerçek olması şart değildir. “Ayağı yere basmıyor”, “burnu büyüdü”, “dili bağlı”, “başımın üstünde yeri var” gibi ifadeleri gerçek anlamlarıyla düşünmek zordur. “Yürekli” kelimesini, gerçek anlamı kastedilebildiği için kinayeye örnek olarak veren bir belâgatçı, “yüreksiz” kelimesini, tanım tabusuyla, düşünmekten korkmamalıdır. “Cebi delik” denilen kişinin, gerçekten cebinin delik olduğunu kimse düşünmez. “Savurgan” gibi soyut bir kavram yerine, anlatıma canlılık, görsellik ve somutluk katmak için kullanılan bu söz, zihni, ifadenin gerçek anlamı üzerinden harekete geçirmektedir. Kinayede lâfzın hakikî anlamının kastedilmesi doğrudur, fakat şart (vacip) de-

ğildir⁶ diyen İsmail Ankaravî (1284: 97), “köpeği korkak’ ve “devesinin yavrusu zayıf” denilen kişinin, kendisine ait bir köpek ve deve yavrusunun olmayabileceğini söyler.

Zihnin Manaya (Meknî-anha) İntikaline Göre Kinayeler

Belâgat kitaplarında kinaye, maksada ulaşmada zihnin sarf ettiği çabanın derecesine göre gruplara ayrılmıştır. Kinayeli sözün çözümlenmesinde, kişinin dil bilgisi ve kültürünün önemli bir yeri vardır. Hangi örneğin remiz, hangisinin telvih olduğu hususu, bazen tartışmalı hâle gelebilir. Meselâ Sekkâkî (yty: 190) “yastığı geniş” sözünün, “kafası kalın”dan kinaye (yani kinayeden kinaye) olduğunu söylemesine rağmen, onu da remiz olarak kabul etmiştir.

Adi, Müptezel veya Hazır Kinayeler

Belâgat kitaplarında müptezel kinaye diye bir adlandırma yoktur. Ancak kinaye örnekleri, bizi böyle bir başlık belirlemeye itmiştir. Bilindiği gibi kinaye bir anlam veya mesajı gerçeğe dayalı bir tasvirin içine gizleme sanatıdır. Zihin bu gizli anlama, yorum yaparak ulaşır ve kinayeli sözden zevk alır. Günümüzde kinayenin, öğrenciler tarafından, güzel bir sanat olarak görülmemesinin veya kinaye için yeni arayışlara girilmesinin sebebi, bu sanatın, müptezel örnekleriyle, yani deyimlerle, anlatılmasıdır. Dolayısıyla, belâgat kitaplarında “remiz”e örnek olarak verilen bazı sözleri, mecazî anlamlarıyla özdeşleştikleri için, burada, hazır, adi, müptezel kinaye örneği olarak sunuyoruz.

“Arîzu’l-kafâ”, “Kalın kafalı”, “Filân adamın kafası kalındır.” “koca kafalı” (E. Sekkâkî yty: 194, H. Kazvinî yty: 126, İ. Ankaravî 100, M. Rifat 1308: 293, A. Hamdî 1293: 93, A. Cevdet 1299: 154)

“Düşük zekalı”dan kinayedir. Eski belâgat kitaplarının değişmez örneklerinden birisidir. Bugün ancak müptezel kinaye örneği olarak kabul edilebilecek olan “kafası kalın”, veya “koca kafalı” ifadelerindeki kinayeli mana, herhalde eskiden, az da olsa, zihnî bir gayretle anlaşılmaktaydı. Bu söz, Kazvinî’de “kendisiyle bir sıfat istenen kinaye” içinde yer alan *karîb* kinayenin *gizli* olmasına; Sekkâkî, Ankaravî ve Rifat’te ise *remze* örnek olarak verilmiştir.

“Filân kimse pâk dâmendir” (A. Hamdî 1293: 93; bk. M. Rifat 1308: 293, Bilgegil 1989: 176)

“Pâk dâmen” (eteği temiz) ifadesiyle söz konusu kişinin iffetli ve namuslu olduğu kastedilmektedir. Rifat “ma’nânın medhi müş’ir” olduğu için bu sözün “mana cihetiyle kinayeler” grubunun birincisine örnek olarak vermiştir. Ahmed Hamdî ise bu örneği, kendisiyle “nispet murâd olunan” kinaye için kullanmıştır.

“Falan kimsenin kapısı açıktır.” (A. Hamdî 1293: 92)

“Kapısı açık, sofrası meydanda.” (A. Cevdet 1299: 153)

“Hekimbaşı ailesinin kapısı açıktır.” (Bilgegil 1989: 177)

“Cömertlik”ten “misafirperverlik”ten kinayedir. Ahmed Hamdî, bu sözü “Sıfat-ı matlûbeye vâsita ile intikâl” olduğu için “kinâye-i ba’ide”ye örnek olarak vermiştir.

Sarardı benzi hasedden benimle yâri görüp

Rakîb-i rû-siyehle bir garîb renk oldu (A. Cevdet 1299: 153, M. Rifat 1308: 295, Külekçi 1999: 62)

“Turgut’a hatasını söyleyince yüzü kıpkırmızı oldu.” (Bilgegil 1989: 177)

“Benzin sararması” “üzülmek”ten, “yüzün kıpkırmızı olması” da “utanmak”tan kinayedir. Bu örneği Rifat, nispetten kinayeye örnek olarak vermiştir (M. Rifat 1308: 295). Hâlbuki nispetten kinayenin temel kaynaklardaki örneklerinde farklı bir mantık vardır. Rifat’ın bu yanlışı, daha sonraki belâgatçılar tarafından da devam ettirilmiştir.

“Nakz-ı vuzû” (A. Hamdî 1293: 93)

“Abdest tazelemek” (M. Rifat 1308: 294)

“Ayak yolu, kadem-hâne” (Bilgegil 1989: 175)

“Nakz-ı vuzû” yani “abdest bozmak” veya “abdest tazelemek”, “tuvaletle gitmek”ten veya “bevl itmekten” kinayedir. “Ayak yolu” da “tuvalet”ten kinayedir. Rifat, Hamdî ve Bilgegil bu ifadeleri “kabîhi melîh göstermek” yani çirkinini güzel göstermek için yapılan kinaye çeşidine örnek olarak sunmuşlardır.

Remiz

Lâfzın temel anlamıyla maksadı arasındaki vasıtaların az olduğu, yani maksadın az bir zihnî çabayla anlaşılabilirdiği kinayelere *remiz* adı verilir. Ankaravî’nin tanımı şöyledir: “Eğer maksûd olan kelâmıla gayr-ı maksûd olan kelâmın miyânında vesâ’it, lüzûmda hafâ ile bile, kalîl olursa ana remz dirler.” (İ. Ankaravî 1284: 100).

“Yastığı geniş (Arîzu’l-visâde)” (E. Sekkâkî yty: 190, İ. Ankaravî 1284: 100, Bolelli 1993: 125)

“Yastığı geniş” sözünden “kafası kalın” anlamına ulaşılır. “Kafanın yassılığı veya büyüklüğü”nden de “ahmak” anlamına intikal edilir (İ. Ankaravî 1284: 100). Sekkâkî ve Ankaravî bu sözü de “kafası kalın” ibaresi gibi remze örnek olarak vermiş.

“Kılıcının bağı uzundur.” (H. Kazvinî yty: 126, 207; bk. İ. Ankaravî 1284: 96, Bolelli 1993: 123, A. Hamdî 1293: 93)

Bu ifadelerle söz konusu kişinin “uzun boylu” olduğu kastedilmektedir. Bu ifade Kazvinî’de “Kendisiyle (cömertlik, cesaret ve uzun boyluluk gibi) bir

sıfat istenen kinaye” içinde yer alan “karîb” kinayenin “açık” (vâzih) olanına örnek olarak verilmiştir. Çünkü zihin manaya hemen ulaşabilmektedir.

“Falanca, sopayı omzundan indirmiyor.” (Bolelli 1993: 124)

Söz konusu kişinin devamlı yolculuk yaptığı anlatılmak istenmiştir. İnsan eskiden daima elinde “sopa” ile yolculuk yaptığı için, “sopa” yolculuğun sembol unsurlarından birisi hâline gelmiştir.

“Biz kinlerin toplandığı yeri paramparça edenleriz” (H. Kazvinî yty: 126)

“Mahall-i haset”, “haset yeri” “haset olan yer” (M. Rifat 1308: 295, A. Cevdet 1299: 152, Bilgegil 1989: 176, Saraç 2006: 145)

“Kinlerin toplandığı yer”, “mahall-i haset” veya “haset olan yer” ile kastedilen “kalp”tir. Görsel değil zihni bir tasvir yapılmıştır. Zihin az bir gayretle lâfzın maksadına ulaşabilir. Eski belâgatçılar bu tür kinayeleri, “mevsuf”un kastedildiği kinayeler içinde “müfret kinaye”ye örnek olarak verirler. Bu ifade Kazvinî’de de “kendisiyle istenen sıfat veya nispet olmayan kinaye” çeşidi içinde “bir tek anlamdan ibaret olan kinaye”ye örnek olarak verilmiş (H. Kazvinî yty: 126).

“Boyu düzgün, tırnakları geniş bir canlıdır.” (E. Sekkâkî yty: 190, H. Kazvinî yty: 126)

“Doğru yürür, iki ayak üzre yürür, tüysüz hayvan” (M. Rifat 1308: 295, Külekçi 1999: 62)

“Doğru boylu, tırnağı enlü hayvân” (A. Hamdî 1293: 92)

“İki ayağı üzerinde yürür, tırnakları geniş bir hayvan” A. Cevdet 1299: 152)

“Çölde yürür, dört ayaklı, hörgüçlü, yük taşır, hamur yer” (Bilgegil 1989: 176)

Bu ifadelerin ilk dördünde “insan”, sonuncusunda “deve” tarif edilmektedir. Bu sözler, genellikle mevsuftan kinaye içinde mürekkep kinayeye örnek olarak verilmiştir.

Telvih

Lâfzın temel anlamı ile kinayeli anlamının arasındaki vasıtalar çok ise, yani sözün maksadını anlamak için *remze* göre daha fazla zihni çaba gerekiyorsa, bu tür kinayelere *telvih* veya *kinaye-i baide* adı verilmiştir (E. Sekkâkî yty: 191, 194, H. Kazvinî yty: 126-127, İ. Ankaravî 99, M. Rifat 1308: 294). “Uzaktan işaret etmek” anlamına gelen telvihi Ankaravî (1284: 99) şöyle tanımlamaktadır: “Eğer gayr-i maksûd olan kelâm ile maksûd olan kelâm miyânında ya’nî lâzım ile melzûm mâ-beyninde vesâ’it çok olursa ana telvîh dirler.” Meselâ, Orhan Şaik’in değerli bir araştırmacıya yönelik olarak söylediği “Allah’a bin şükür, furunlarımız hepimize yetecek kadar ekmek çıkarılmaktadır.” (Gökay 1982: 292) şeklindeki ince eleştirisinde telvîhî kinaye

vardır. Bu cümlede zihin manaya şöyle ulaşır: Eğer fırınlar ekmek ürettiyse, insan kolayca ekmeğe ulaşabilir, insan aldığı ekmeği yerse büyür, büyüyünce de derin konuları konuşabilir. Belâgat kitaplarında telvihe verilen örneklerden birisi “külü çok” sözüdür ki yukarıda açıklanmıştır. Diğer örnekler arasında şunlar vardır:

“Köpeği korkak” (E. Sekkâkî yty: 191, Bolelli 1993: 126).

Cömertlik ve misafirperverlikten kinayedir. Evine fazla ziyaretçi gelmeyen insanın köpeği, eve her gelen yabancıya ürer. Fakat ev sahibi, misafirperver birisi ise, eve birçok yabancı geldiği ve ev sahibi bu gelenleri köpekten koruduğu için köpek saldırganlık özelliğini kaybeder, korkaklaşır.

“Falan kadın kuşluk vakti uyur.” (E. Sekkâkî yty: 190, Akdemir 1999: 216-218).

Zihin bu sözün maksadına, yine sözün temel anlamından hareketle şöyle ulaşır: Eğer bir kadın, kuşluk vakti uyuyorsa ev işlerini yapacak bir hizmetçisi vardır ve zengindir. Kinayeli sözler, söyleyenin niyetine ve yetiştiği kültüre göre farklı anlamlar kazanabilir.

İma ve İşaret (Nispetten Kinaye)

Maksadın dolaylı olarak söylendiği kinayelere *ima ve işaret* denilmiştir. Belâgat kitaplarında *imaya* aynı veya benzer örnekler verilmiştir:

“Eyâ mecd ü keremi sen görmedün mi ki âl-i Talha'nun katında ol, rahtını⁷ ilgâ eyledi. Andan sonra ol yerden bir âhir yire gitmedi ve tahavvül itmedi.” (İ. Ankaravî 1284: 101, bk. M. Rifat 294, Bolelli 1993: 127).

Aslı Arapça olan bu beyitte Al-i Talha'nın büyüklük ve cömertliği anlatılmıştır (İ. Ankaravî 1284: 102). Maksat “dolaylı” bir şekilde anlatılmıştır. Cömertlik ve büyüklük gibi nitelikler kişileştirilmiş ve bunların Al-i Talha'nın yanına yerleştikleri söylenmiş. Okuyucu veya muhatap, az bir düşünceyle neyin kastedildiğini anlar. Al-i Talha ve onun vasfı olan cömertlik ve büyüklük doğrudan ifade edildiği için, bu kinayeli söz, ima ve işaret örneği kabul edilmiştir. “Vâsıta vardur lâkin anda hafâ yokdur.” diyen Ankaravî (1284: 101) ima ve işareti şöyle tarif eder: “Eğer vesâit kalîl olup mülâzemetde hafâ olmazsa ana îma ve işâret ta'bir iderler.” Rifat'ın ‘ima’ açıklaması Ankaravî'yle aynıdır: “Karînenin az ve lüzûmunda hafâ olmamasıdır.” (M. Rifat 1308: 294).

“Şüphesiz cömertlik, kişilik ve çok bahşiş verme, İbnü'l-Haşrec'in üzerine kurulmuş olan kubbenin içindedir.” (E. Sekkâkî yty: 192, H. Kazvinî yty: 127).

Cömertlik (meknî-anh) İbnü'l-Haşrec'in doğrudan kendisine değil de ona ait bir şeye (kubbeye) nispet edilmiş. Kubbenin içinde olan İbnü'l-Haşrec'ten

başkası değildir. Kazvinî bu örneği “kendisiyle bir nispet (bir durumun bir duruma mal edilmesi veya mal edilmemesi) istenen (kinaye)” için vermiştir (H. Kazvinî yty: 127).

“Onur, onun elbisesinin içinde, cömertlik ise iki cübbesinin arasındadır.” (H. Kazvinî yty: 127).

“Lütuf ve kerem filanın/anun hanesindedir.” (M. Rifat 1308: 294, A. Cevdet 154).

Söz konusu kişinin cömert olduğu ifade edilmiştir.

Kinayeye Dahil Edilen Hüneler ve Kinaye - Tariz İlişkisi

Yukarıda anlatılan kinaye örneklerinde tasvire dayalı bir anlatım dikkati çekmektedir. Belâgat kitaplarında, ayrıca, bir mesajın, atasözleri, vecizeler, tanım ve hüküm cümleleri vasıtasıyla imalı olarak verilmesi de kinaye sanatına dahil edilmiştir. Tariz olarak adlandırılan bu sanat, kinayenin bir çeşidi olarak, remiz ve telvih yanında zikredilmiştir. Ancak tariz, dil mantığı itibarıyla, yukarıda anlatılan kinayeden biraz farklıdır ve dolayısıyla bazı belâgatçılar tarafından farklı bir sanat olarak kabul edilmiştir.

Belâgat kitaplarına göre insanlara kötülük yapan, zarar veren bir kişinin yanında, “Müslüman, elinden ve dilinden diğer Müslümanların emin olduğu kişidir.” demek, tarizdir (bk. Kazvinî yty: 127, İ. Ankaravî 1284: 103, Akdemir 1999: 220). *Belâgatü'l-Vâzıha*'da da tarize, benzer bir örnek verilmiştir: İnsanlara kötülük eden birisinin yanında “İnsanların en hayırlısı, insanlara en faydalı olan kimsedir.” denilerek, söz konusu kişinin hayırlı bir insan olmadığı ima edilir (Bolelli 1993: 127). Bu örnek, Tanzimat ve sonrasında tariz için tekrarlanmıştır. Meselâ Rifat şöyle der: “*Şuna buna bed [kötü] muamele eden bir şahsın yanında 'İnsân-ı kâmil ancak nâsa [insanlara] hüsn-i mu'amele eden kimsedir.'* denir de '*Sen insân-ı kâmil değilsin.'* ma'nâsı kastolunur.” (M. Rifat 1308: 296; bk. A. Cevdet 1299: 103, Bolelli 1993: 127, Bilgegil 1989: 178). Kaya Bilgegil, hazır mesaj içeren bu tür veciz sözleri tariz için sıralamıştır: “Edîb olur kişi sermâye-i hayâsı kadar”, “Hâtırandan çıkmasın dünyâya uryân geldiğin”, “Merd olan hiç kerem etmekle tefâhür mü eder” gibi (Bilgegil 1989: 178).

Tariz günümüzde taşlama, gizli alay veya ince eleştiri anlamıyla bilinmektedir. Hiciv, alay veya iğnelemeyi, kinaye ile sınırlamanın doğru olup olmayacağı tartışılmalıdır. Bize göre, ince eleştiri anlamındaki tarizi, kinayenin diğer çeşitlerinden, hatta diğer sanatlardan ayırmak doğru değildir. Çünkü hem diğer sanatlarla hem de kinayenin telvih, remiz, ima gibi diğer çeşitleriyle, eleştiri içerikli sözler söylenilebilir. Meselâ, “Cömertlik, Sultan Osman'ın sarayından kovuldu, başka hiçbir sultanın da onu misafir etme gücü yoktur.” cümlesinde Sultan Osman'ın cömertlik vasfını kaybettiği hususu, ince ve

nazik bir üslûpla anlatılırken, Sultan Osman, bu hususta diğer sultanlardan üstün tutulmakta, gizli bir şekilde övülmektedir. Nitekim Bilgegil (1989: 179), tarizin yalnızca kinayeye bağlı olmadığını, “mecaz, telmih, tevriye” sanatlarıyla da tariz yapıldığını söyler ve ekler: “*Korkak bir adamdan arslan diye bahsetmemiz, mürekkep mecaz yoluyla yapılan bir tarizdir.*” Bilgegil, tarizin birkaç sanatı ilgilendirdiğini fark etmesine rağmen, tarizi kinayeye bağlı bir sanat olarak sunmuştur. Ayrıca, bir eleştiri sanatı olarak tarizi, daha önce kinaye için yaptığı tasnifler içinde yer alan “kabalığı hafifletici” ve “ayıplayıcı” kinayelerin yanında “ince alay içeren kinayeler” gibi bir başlık ekleyerek incelememiştir. Çünkü Bilgegil, tarizle kinaye arasına, Süleyman Paşa gibi, bir çizgi çekmiştir. Tarizi kinaye içinde ele alan Hikmet Akdemir (1999: 220-221) muhtemelen Bilgegil’i esas alarak, tarizin “bazen mecâz, telmih veya tevriyeli bir ifade tarzında” olabileceğini söyler.

Ayrıca takdirlerin de imalı bir şekilde söylenilebileceği unutulmamalıdır. Meselâ, tariz için en çok kullanılan örnek olan “*Müslüman, elinden ve dilinden diğer Müslümanların emin olduğu kişidir.*” sözü, bir kişiyi övme, onun gerçek Müslüman olduğunu ima etme maksadıyla da kullanılabilir.

Ta’rîz’in⁸ sözlük anlamı şöyledir: “kinâye tarikiyle idâre-i kelâm, kinâye tarikiyle ifhâm-ı merâm”, (Naci 1995: 455), “genişletmek”, “karşı gelmek”, “ima etmek”, (Steingass 1970: 308) “dolayısıyla dokunacak söz söyleme, açıktan olmayarak dokunma” (Ş. Sami 1987: 415), “dokundurma, dokunaklı söz söyleme, taş atma, taşlama” (Devellioğlu 1986: 1237), “sataşma, karşı söylemek, itiraz etmek, takriz” (A. Vefik 2000: 839). “ima, işaret” (Wehr-Cowan 1976: 604). Kazvinî şöyle der: “(Kinayenin) *Urduyye (olması bir kimseyi kast ederek gönderme yapma) için uygun olan, tarizdir.*” (H. Kazvinî ty: 127).

Edebî bir terim olarak tariz şöyle tanımlanmıştır: “*Bir maksûd olmayan şeyi zikr eylemekdir ki anun ile mütekellimün maksûdına istidlâl olına. Ve ta’rîze anunçün ta’rîz didiler ki mütekellim kelâmı bir urza ya’nî bir cânibe imâle idüp ve murâdı ol cânib olmayup cânib-i âheri murâd eyler. Ve anunçün ta’rîz didiler ki bir şey arz olinup maksûd şey’-i aher ola.*” (İ. Ankaravî 1284: 99). “*İbâre-i kinâyede eğer sıfatın mevsûfu mezkûr yâ mukadder olmaz ise ta’rîz kabîlinden olur. Ta’rîz bir ciheti gösterip de diğer ciheti kastetmektir.*” (A. Cevdet 1299: 103). “*Sözü delalet ettiği manadan başka bir manaya çevirmektir.*” (Akdemir 1999: 220), “*İfadeyi zarîf bir tarzda, maharetle medlûlünden başka bir yöne çevirmeğe tariz denir.*” (Bilgegil 1989: 177), “*Tariz, söylenen sözü maharetle manasından başka bir yöne çevirmektir.*” (Bolelli 1993: 127).

Sekkâkî-Kazvinî geleneğine bağlı olan belâgatçılar, tarizi kinayenin bir çeşidi olarak göstermişlerdir. Ancak iki temel eserde kinaye ile tariz arasındaki ilişkinin yeterince açıklanmamış olması, belâgatçıları, konuyu tekrar mütalaa

etmeye sevk etmiştir. Bazı belâgatçılar, iki sanatı eserlerinin farklı bölümlerinde (birisini beyan bölümünde, diğerini anlamla ilgili sanatlar bölümünde) anlatmıştır. Bazıları da, tarizi, remiz ve telvih gibi kinayenin bir alt türü olarak kabul etmemiş, onu kinayeden ayrı fakat onunla ilgili bir sanat olarak sunmuştur. Ankaravî eserinde önce kinayeyi anlatır, sonra ayrı bir başlık altında tariz, telvih, remiz, ima ve işaretini anlatmaya başlar. Ankaravî (1284: 99) kinaye ile tarizi birbiriyle ilgili sanatlar olarak sunmuş ve Sekkâkî'nin kinaye ile tarizi aynı sanatlar olarak kabul ettiğini söylemiştir.

“Ta’rîz ve zikrolunan emsali aksâm-ı kinâyeden olmayup belki kinayeden e’amdır.” diyen Abdünnafi Efendi, kinaye-tariz ilişkisi bağlamında Zemahşerî ve İbn Esîr’in görüşlerine yer verir: “Sâhib-i Keşşâf dimişdür ki kinâyeye bir şey’i lafz-ı mevzû’un-lehinin gayrıyla zikr itmekdür ve ta’rîz mezkûr olmayan bir şey üzre kendüsiyle delâlet olunan bir şey’i zikrelemekdür.” İbni Esîr’e göre “Kinâyeye hakikatle mecâz beyninde olan vâf-ı câmi’ sebebiyle bunlardan iki cânibe hamli câ’iz olan ma’nâ üzre delâlet iden lafz olup müfred ve mürekkebe cereyân ider ve ta’rîz cihet-i vaz’-ı hakikî vü mecâziden olmayup belki cihet-i telvih u îşâretden olan ma’nâ üzre delâlet iden lafzdur; bu sûrette ta’rîz lafz-ı mürekkebe muhtas olur.” (Abdünnafi Efendi 1290: 147, 148).

Kinaye - tariz ilişkisinin ne olduğu hususu, Tanzimattan sonra da düşünülmeye devam etmiştir. Rezaizade Mahmud Ekrem, kinayeyi ironinin karşılığı olarak göstermiştir. “Kinâyeye ve tariz gaye ve mahiyetleri itibarıyla ayrı birer sanat” olduğunu söyleyen Ali Nihat Tarlan (1981: 35), Ekrem’in bu iki sanatı birbirine karıştırdığını söyler. Beyan âlimlerinin tarizle kinayeyi ayırt edemediklerini iddia eden Süleyman Paşa, iki sanat arasındaki farkı şöyle tayin eder: “Kinâyeye lâfz-ı müfred üzerine de ityân olunur, lâfz-ı mürekkebe üzerine de. Fakat ta’rîz lafz-ı mürekkebe muhtasdır.” “Ta’rîz vaz’-ı hakikî veya mecâzî tarikiyle olmayarak mefhûm cihetiyle bir şey üzerine delâlet eden lâfza dirlir.” “Kinâyenin delâleti min-ciheti’l-mecâz vaz’-ı lâfzîdir ve ta’rîzin delâleti min-ciheti’l-mefhûmdur.” (Süleyman Paşa 1289: II/20-22). Kaya Bilgegil (1989: 179) de “Kinâyenin delâleti lâfızla, ta’rîzin delâleti mefhûmladır. Kinâyeye müfred lâfızla yapılabildiği hâlde ta’rîz ancak mürekkebe lâfızlarla yapılabılır.” der.

Bize göre, dokundurma, iğneleme, taşlama vs. ancak ayrı ve genel bir sanatın adı olabilir. Çünkü, eleştiri, yalnız kinayeye bağlı bir sanat değildir. Tevriye, istiare, telmih, teşbih, tevcih ve istidrak gibi birçok sanat, dokundurma veya eleştiri için vasıta olarak kullanılabilir. Adaletli olmayan birisine “Sizin ne kadar âdil bir insan olduğunuzu herkes bilir.” demek veya lüzumsuz sorular soran bir öğrenciye “Bugün derse katkınız, mükemmel!” demek gibi.

Nef'î'ye atfedilen "İ'tikâdumca kelb tahirdür" sözüyle 'benim inancıma göre köpek, Tahir'dir' mesajı verilirken tevriye ve tevcihten yararlanılmıştır.

Mesellerle Mesaj Verme

Bazı modern belâgatçılar tarizin kapsamını yeni örneklerle biraz daha genişletmişlerdir. Bu örneklerde mesaj, temsillerle *farklı varlıklar* üzerinden verilmiştir. Zihin, kıyas yaparak mesaja ulaşmaktadır. Meselâ, aşağıdaki beyitte şöyle denilmektedir: "Eğer kara taşı kırmızı kanla renklendirirsen, bu taşın rengi değişir fakat taş, Bedehşan *la'li* olmaz.":

Ger kara taşı kızıl kan ile rengin itsen

Rengi tağyîr bolur la'l-i Bedahşân olmaz (Fuzûlî, Külekçi 1999: 63)

Bu beyitteki bütün kelimeler temel anlamlarıyla kullanılmışlardır. Beyitte mesaj, bir tabiat olayının yorumu üzerinden verilmektedir. Sözün maksadı, atasözlerinde olduğu gibi, kullanıldığı yere göre değişir. Şu sözler de kinayeye örnek olarak verilmiştir:

Her İbrâhîm izzet Ka'besinde

Halîlullâh yâhûd Edhem olmaz (Necâfî, Soysal 1992: 60, Saraç 2006: 149)

Değirmeni döndürmek zor

Tek başına (Behçet Necatigil, Saraç 2006: 146)

Eğer yukarıdaki sözler, kinayeli olarak kabul edilirse, mesellerin ve kimi mürekkep istiare örneklerinin aynı zamanda kinayeli kabul edilmesi icap eder. Çünkü "Güneş balçık ile sıvanmaz", "Ağır kazan geç kaynar", "Sakla samanı gelir zamanı", "Ne de olsa kışın sonu bahardır" gibi sözlerde mesaj, cümlenin temel anlamı üzerinden fakat kıyas yoluyla verilmektedir. Nasreddin Hoca'ya ait olan "Parayı veren düdüğü çalar" sözü, ilk söylenildiği zaman, *para, düdüğü, çalma* gibi kelimeler, temel anlamlarını güçlü bir şekilde taşımaktaydılar. Ancak daha sonra bu kelimeler, şablon benzetme unsurları hâline geldiler. Atasözlerindeki bu tür unsurlar, kullanıldıkları yere göre farklı kavram ve varlıkları temsil ederler. Meselâ, "Sakla samanı gelir zamanı" atasözünde geçen "saman" kavramı, hâlihazırda işe yaramayan fakat bir gün kendisine ihtiyaç duyulabilecek olan, *kendisi de dahil*, her şeyi temsil eder. Bunlar arasında çizme, değersiz birisinin dostluğu, kırık şemsiye, poşet, gazete kağıdı vs. sayılabilir.

Belâgatçılar, atasözleri ve mesellerin kinaye olup olmadığı hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. "Ayağını yorganına göre uzat" atasözünü Süleyman Paşa ve Ali Nihat Tarlan, kinaye örneği olarak kullanmışlardır (Yeşilçiçek 1996: 133, Tarlan 1981: 181). Diğer yandan Ahmed Hamdî *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*'de "Falan adam saman altından su yürütür." sözünü, Ahmed Cevdet de "Ayağını yorganına göre uzat" atasözünü temsilî istiareye örnek olarak vermiştir

(A. Hamdî 1293: 92, A. Cevdet 1299: 150). *Nazariyyât-ı Edebiyye*'nin yazarı Reşîd de *irsal-i mesel* için bir çeşit “teşbih-i mürekkep”tir demektedir (Reşîd 1328: 227). Ahmed Hamdî ve Ahmed Cevdet, “temsili istiare”nin bulunduğu ifadeler, yaygın bir şekilde kullanılırsa atasözü hâline gelir, derler. Yukarıda ortaya atılan bazı fikirlere, Kazvinî’de de rastlarız: “*Mürekkep mecaza gelince, o, mübalâğa için temsili benzetme biçiminde asıl manasına benzetilen manada kullanılan lâfızdır. Bir işte tereddüt edene söylenen ‘İnnî erâke tükaddimü riclen ve tü’ehhîrû ührâ’= ‘Seni, bir adım ileri, bir adım geri atarken görüyorum’ sözü gibi. Bu, istiare yoluyla temsil, bazen de mutlak temsil diye adlandırılır. (Mürekkep mecazın) istiare yoluyla temsil şeklinde kullanılışı yaygınlaştığında mesel adı verilmiştir. Bu nedenle meseller değiştirilmez.*” (H. Kazvinî yty: 120-121).” Bize göre mesellerdeki anahtar kavramların neleri temsil ettikleri söylenmişse mürekkep teşbih, ima edilmişse mürekkep istiare sanatı ortaya çıkar.

Sonuç

Sonuç olarak kinaye bir kavram veya mesajın, hakikate uygun ifadelerin içine gizlenerek dolaylı olarak anlatılması sanatıdır. Kinayedeki mesaj, gerçeğe uygun bir betimlemenin içine gizlenir ve zihin, sözün temel anlamından hareketle mesajı ulaştır. Meselâ, “yastığı geniş” ifadesiyle, kişinin düşük zekâlı olduğu kastedilir. Zihnin manaya şöyle ulaşır: Eğer kişinin yastığı genişse, kafası da büyüktür, eğer kafası büyükse (yani koca kafalıysa) ahmaktır. Çünkü “koca kafalı”nın halk arasındaki anlamı budur. Lâfız, geçici manasıyla sıkça kullanılırsa, bu geçici anlam, onun daimî/sözlük anlamı hâline gelebilir. Kelime ve deyimlerin birçoğu kinayeli olarak meydana gelmiştir. “Ağzı açık kaldı”, “yüzü kızardı” gibi bir ifadenin kinayeli kullanımı ve anlatımı şöyle olmalıdır. Kişinin ağzı açık kalmışsa, şaşırmıştır, çünkü şaşırın insanın ağzı açılır; yüzü kızarmışsa utanmıştır; çünkü utanan insanın yüzü kızarır. Günümüzde ise deyimler söylenildiği zaman, akla gelen ilk anlam, onların mecazî anlamlarıdır. Kimse, onların temel anlamlarını düşünerek mecazî anlama intikal etmez. Bundan dolayı, deyim kullanımının bir sanat olmadığına hükmeden kimi belâgatçılar, söz içinde mecaz anlamıyla (*meknî-anhla*) kullanılan bir deyimın temel anlamına (*meknî-bihe*) çağrışım yapıldığı zaman kinaye sanatının ortaya çıktığına inanmışlardır. Hâlbuki kinayedeki *meknî-bihten meknî-anha* ulaşılır.

Belâgat kitaplarındaki kinaye tasniflerinde bazı hatalar vardır. Bunların en dikkati çeken Sekkâkî tarafından yapılan yanlıştır. Sekkâkî ve Kazvinî, sıfatın kinayeyi *kinaye-i karibe* ve *kinaye-i baide* gibi alt gruplara ayırmışlardır. Hâlbuki bu gruplara verilen örneklerin *remiz* ve *telvihten* farkı yoktur. Yani, aynı örnek için farklı terimler bulunmuştur. Sekkâkî’nin muhtemelen sehven yaptığı bu yanlış, kendisinden sonra sorgulanmadan kurallaştırılmıştır.

Açıklamalar

1. “El-kinâyetü, hiye, terkü't-tasrîhi bi-zikri'ş-şey'i ilâ zikri mâ-yülzemehü li-yentekile mine'l-mezkûri ila'l-metrûk” (E. Sekkâkî yty: 189).
2. “El-Kinâyetü lâfzun ürîde bihî lâzimü ma'nâhü me'a cevâzi irâdetihî me'ahû. Fe-zahere enneâ tühâlifü'l-mecâze min ciheti irâdeti'l-ma'nâ me'a irâdeti lâzimühû.” (H. Kazvinî yty: 207)
3. “Sıfat-ı matlûbeye intikâlde tefekkür ve te'ammuka muhtâc olursa ana kinâye-i ba'ide veyâhüd kinâye-i hafîye” denir
4. “Eğer tefekkür ve te'ammuka muhtâc olmaz ise ana da kinâye-i karîbe yâhud kinâye-i vâziha dirler”
5. Bilindiği gibi başlangıçta istiareli ve kinayeli olarak isimlendirilen bazı kavramlar; daha sonra istiare ve kinaye özelliklerini değişen oranlarda yitirmişlerdir.
6. *Tercemetü't-Telhîs ve'l-Mutavvel*'de de aynı ifadeler geçmektedir (Bilgegil 1989: 174).
7. Raht “at takımı, yol levazımı”, rahl ise “semer”, “palan” anlamındadır (Devellioğlu 1986: 1047).
8. Ta'rîz kelimesinin kökü, onun farklı anlamlarda kullanılmasına izin vermektedir. Ta'rîzin kök harflerinden olan 'arz: “sunmak”, “göstermek”, “genişlik, tûl mukâbili”; 'araz: “zâfî ve fitrî olmayan”, sonradan olan, “has-talık”, “işaret, âlâmet, kaza”; 'ırz: namus, onur; 'urz: bir taraf, yan, bir şeyin yanı, tarafı; orta, bir dağın dibi, ortası, sınır, gözün kenarı (Steingass 1970: 843, Wehr 1976: 604, Ş. Sami 1987: 932-933, M. Naci 1995: 535, Redhouse 1987: 1294, Devellioğlu 1986: 46).

Kaynakça

- ABDÜNNAFİ EFENDİ (1290), *En-Nef'u'l-Mu'avvel Tercemetü't-Telhîs ve'l-Mutavvel*, İstanbul: Matba'a-i Âmire.
- Ahmed CEVDET (1299), *Belâgat-ı Osmâniye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Ahmed HAMDÎ (1293), *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ahmet VEFİK Paşa (2000), *Lehce-i Osmânî*, (haz. Recep Toparlı), Ankara: TDK.
- AKALIN, L. Sami (1984), *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Varlık.
- AKDEMİR, Hikmet (1999), *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, İzmir: Nil.
- AKTAŞ, Hasan (2002), *Edebî Sanatlar*, Konya: Çizgi.
- Ali NAZİF (1306), *Zinetü'l-Kelâm*, İstanbul: Mahmud Beğ Matbaası.
- BİLGEGİL, Kaya (1989), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, İstanbul: Enderun.
- BOLELLİ, Nusrettin (1993), *Belâgat: Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri*, İstanbul: MÜ İlahiyat Fak. Yay.

- CEYHAN, Âdem (1997), *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâmesi*, 1-2, İstanbul: MEB.
- COŞKUN, Menderes (2003), "Edebî Terimler ve Aruzla İlgili Bir Eser: Alî b. Hüseyin Hüsâmeddîn Amâsî'nin Risâletün Mine'l-Arûz ve Istîlâhî'ş-Şi'r'i, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 8, 97-130.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1992), *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1986), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, İstanbul: Aydın Kitabevi.
- DİLÇİN, Cem (2000), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: TDK.
- Ebû Ya'kûb Sirâceddîn Yûsuf b. Ebû Bekr b. Muhammed SEKKÂKÎ (yty), *Miftâhu'l-Ulûm*, Beyrut: El-Mektebetü'l-İlmiyye.
- GÖKYAY, Orhan (1982), *Destursuz Bağa Girenler*, İstanbul: Dergah.
- Hatib el-KAZVİNÎ (yty), *Kur'ân'ın Eşsiz Belâgatı: Telhis ve Tercümesi*, haz. Nevzat H. Yanık, Mustafa Kılıçlı, M. Sadi Çöğenli, İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım Pazarlama.
- İsmail Hakkı ANKARAVÎ (1284), *Miftâhu'l-Belâga ve Misbâhu'l-Fesâha*, İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Matba'ası.
- KOCAKAPLAN, İsa (1992), *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, İstanbul: MEB.
- KÜLEKÇİ, Numan (1999), *Edebî Sanatlar*, Ankara: Akçağ.
- LONGMAN (1995), *Dictionary of Contemporary English*, England Essex: Longman.
- Mehmed Rifat (1308), *Mecâmî'ü'l-Edeb*, İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmed Celâl (1312), *Osmanlı Edebiyatı Nümûneleri*, İstanbul: Şems Kütüphanesi
- Muallim NACÎ (1995), *Lügat-ı Nâcî*, İstanbul: Çağrı Yay.
- _____ (2004), *Edebiyat Terimleri: Istîlâhât-ı Edebiye*, (haz. M. A. Yekta Saraç), İstanbul: Gökkuşbu.
- ÖZKIRIMLI, Atilla (1974), *Nedim*, İstanbul: Toker Yayınları.
- ÖZÜNLÜ, Ünsal (2001), *Edebiyatta Dil Kullanımları*, İstanbul: Multilingual.
- REDHOUSE, James W. (1987), *Turkish and English Lexicon*, Beirut: Librairie Du Liban.
- REŞİD (1328), *Nazariyyât-ı Edebiyye*, I-II, İstanbul.
- Reşidüddin Muhammed VATVAT, (1362), *Kitâb-ı Hadâyıku's-Sihr fi Dekâyıku's-Şi'r*, (haz. Abbas İkbâl), Tahran: Matba'a-i Meclis.
- SAİD PAŞA (1305), *Mîzânü'l-Edeb*, İstanbul: A. Maviyan Şirket-i Mürettebiyye Matbaası.
- SARAÇ, Yekta (2006), *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul: Gökkuşbu.
- _____ (2002), "Tevriyedeki İham", *İlmî Araştırmalar*, 13, 134-149.
- Selim SABÎT (1287), *Mi'yâru'l-Kelâm*, İstanbul.
- SOYSAL, M. Orhan (1992), *Edebî San'atlar ve Tanınması*, Ankara: MEB.

- STEİNGASS, F. (1970), *A Comprehensive Persian - English Dictionary*, Beirut: Librairie Du Liban.
- SÜLEYMAN PAŞA (Miralay Süleyman Beğ) (1289), *Mebâni'l-İnşâ*, 2, İstanbul: Harbiye-i Hazret-i Şâhâne Matbaası.
- ŞAFAK, Yakup (1991), "Sürûri'nin Bahrü'l-Ma'ârif'i ve Enisü'l-'Uşşâk ile Mukayese-si", basılmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, SBE, Erzurum.
- Şemseddin SAMÎ (1987) *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yay.
- ŞENEL, Abit (1998), "Lâmi'î Çelebi, Hüsn ü Dil: İnceleme-Metin", basılmamış yüksek lisans tezi, Uludağ Üniv., SBE, İslâm Tarihi ve Sanatları ABD, Bursa.
- Tahir-ül MEVLEVÎ (1973), *Edebiyat Lügati*, (haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu), İstanbul: Enderun.
- TARLAN, Ali Nihat (1981), *Edebiyat Meseleleri*, İstanbul: Ötügen.
- TEMİZEL, Ali (2002), "Ahmedî'nin Farsça Eserleri: Tenkitli Metin-İnceleme-Tercüme ve İndeks", basılmamış doktora tezi, Ankara Üniv. SBE, Doğu Dilleri ve Edeb. Anabilim Dalı.
- TOLASA, Harun (1986), "18. yy.'da Yazılmış Bir Divan Edebiyatı Terimleri Sözlüğü - Müstakimzâde'nin İstilâhâtü's-Şi'riyye'si-II, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV, 263-379.
- WEHR, Hans (1976), *Arabic-English Dictionary*, (ed. J Milton Cowan, Ithaca), Nev York: Spoken Language Services.
- YEŞİLÇİÇEK, Vedat (1996), "Bazı Edebî Sanatların Belâgat Kitaplarına Göre Tanım ve Tasnifi", basılmamış yüksek lisans tezi, SBE, Gazi Üniversitesi.
- YETİŞ, Kâzım (1996), *Talîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Ankara: AKM.
- _____ (2000), "XVI. Yüzyıl Başında Yazılmış Bir Kavâid-i Şiiriyye Risalesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIX, İstanbul, 285-343.

The Journey of *Kinaye* in Books of Rhetoric and an Attempt to Re-Perceive and Re-Present It

Assoc.Prof.Dr. Menderes COŞKUN*

Abstract: *Kinaye* is one of the major figures of speech in classical rhetoric. However, it is not presented in modern works in accordance with the principles set by classical examples. In books of rhetoric the term has been explained through idioms. This has not only diminished its value but also led some researchers to provide incorrect or misleading examples for it. This study first makes a critical evaluation of the way *kinaye* has been defined and classified in books of rhetoric. The study then re-defines and re-presents this figure of speech based on classical examples.

Key Words: classical Turkish literature, rhetoric, figures of speech, *Kinaye*, periphrasis

---

* Süleyman Demirel University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / ISPARTA
mencoskun@yahoo.com

Течение Метафор В Книгах По Риторике И Попытка Заново Представить И Понять Их.

Доцент Др. Мендерес Джошкун *

Резюме: Метафора- одно из главных литературных искусств в классической риторике. Однако в книгах по риторике метафора объясняется посредством идиомы, что уменьшает ее ценность, и в связи с этим некоторые исследователи приводят неверные примеры. Данное исследование кратко и критически рассматривает оценку и определение метафоры в книгах по риторике и это искусство заново пересматривается и характеризуется на классических примерах.

Ключевые Слова: классическая турецкая литература, риторика, литературное искусство, метафора

---

* Университет Сулеймана Демиреля, Факультет Естественных и Литературных Наук, Отделение Турецкого Языка и Литературы / СПАРТА
mencoskun@yahoo.com

Türkçede Kalıp Sözcükler¹

Yrd.Doç.Dr. Hürriyet GÖKDAYI*

Özet: Bu yazı, Türkçedeki kalıp sözcükler üzerine yapılmış bir araştırmayı ve sonuçlarını kapsamaktadır. Türkçenin sözcük varlığının bir bölümü, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözcükleri içine alan kalıplaşmış dil birimlerinden oluşmaktadır. Bu birimlerden atasözleri, deyimler ve ikilemeler üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunurken, kalıp sözcüklerle ilgili ayrıntılı çalışmalar yapılmamış, yalnızca bazı kaynaklarda bu sözcüklerden kısaca bahsedilmiştir. Bu nedenle, kalıp sözcüklerin diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırt edilmesinde karışıklıklar yaşanmaktadır. Halbuki, insanların sıkça kullandığı ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde önemli bir yeri bulunan bu öğelerin de ayrıntılı biçimde betimlenmesi, tanımlanması ve diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırt edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, yazıda çeşitli kaynaklarda verilen kalıp sözcük tanımları incelenmiş, bu sözcükleri tanımlayabilmek ve tanıyabilmek için yapısal, işlevsel, anlamsal ve bağlamsal özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından, bu özelliklere dayanılarak, kalıp sözcüklerin kapsamlı bir tanımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, sözcük varlığı, kalıplaşmış dil birimleri, kalıp sözcükler

1. Giriş

Başka dillerle karşılaştırıldığı zaman, Türkçenin sözcük varlığında daha çok kalıplaşmış dil birimi yani atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözcük bulunmaktadır (Tannen vd. 1981: 48-53; Aksan 1996: 190-191, 2002: 191-193; Kula 1996.46; Zeyrek 1996: 40; Toklu 2003: 110). Bu özellik, dilin sözcük varlığını zenginleştirdiği gibi, dil kullanıcılarına sözlü ve yazılı iletişimde çok çeşitli anlatım yolları sunmakta ve Türkçenin yabancılarla öğretiminde belirgin bir rol oynamaktadır. Bu özelliklere sahip olan kalıplaşmış birimlerden/öğelerden atasözleri, deyimler ve ikilemeler üzerine epeyce çalışma yapılmış olmasına rağmen, Türkçedeki kalıp sözcükler başlı başına bir araştırma konusu olarak ele alınmamış, bazı kaynaklarda, diğer kalıplaşmış birimlerle karıştırılmaması için bu sözcüklerden kısaca bahsedilmiştir (Aksoy 1988: 53-55; Aksan 1996: 1910-194, 2002: 163-169; Çotuksöken 1994: 8; Özdemir 2000: 173-175; Yüceol-Özezen 2001: 876-877; Toklu 2003: 109-110). Bundan dolayı da kalıp sözcüklerin tanımlanması ve sınıflandırılmasında karışıklıklar görülmektedir. Halbu-

* Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü / MERSİN
hgokdayi@mersin.edu.tr

ki, Türkçenin söz varlığında yer alan bu öğeler, belirgin ölçütlere dayanılarak tanımlanır ve onların sınırları çizilirse; dille ilgili biçimsel ve anlamsal çalışmalar daha sağlıklı yapılabilir ve Türkçe yabancılara daha kolay öğretilir. Bu yazıda, kalıp sözlerle ilgili çeşitli tanımlardan ve açıklamalardan yola çıkılarak bu sözlerin kapsamlı bir tanımının yapılması amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak, öncelikle bazı kalıp söz tanımları aktarılıp bu sözlerin araştırmacılar tarafından nasıl algılandığı tespit edilecektir. Ardından, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözlerin yapısal, işlevsel, anlamsal ve bağlamsal özellikleri betimlenecek, kalıp sözlerle diğer kalıplaşmış öğeler karşılaştırılacaktır.² Bunun sonucunda, kalıp sözler atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt edilerek tanımlanmaya çalışılacaktır.

2. Kalıplaşmış Dil Birimleri ve Kalıp Sözler

Bir dilin söz varlığı, çeşitli öğelerden oluşur. Bu öğelerin bir kısmı, konuşan kişinin her kullanımında özgürce seçebildiği, bağımlı ve bağımsız kullanılabilen, sözlüklerde madde başı olan sözcüklere (elma, uzay, cam, söz, ile, gibi, koş-(mak), ara-(mak), vb.). Bunların yanında bir başka grup da, her zaman belirli bir biçimde kullanılan atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözlerden oluşan kalıplaşmış öğeleri içerir. Türkçenin söz varlığının bir bölümünü oluşturan bu öğelerin, sözlü ve yazılı iletişim sırasında sıklıkla tercih edildiği görülmektedir (Aksan 2002: 191; Toklu 2003: 109).

Kalıplaşmış dil birimlerinin yaygın bir şekilde kullanımının bir nedeni olmalıdır. Bu yaygınlık, kalıplaşmış öğelerin sözlü ve yazılı iletişim sırasında çok fazla çaba gerektirmeden, kısa zamanda söylenip anlaşılabilmesinden kaynaklanmaktadır (Wray 2002: 18). Özellikle konuşma eylemi yapılırken, daha önceden bir bütün haline getirilip hafızada öylece saklanan kalıplaşmış birimler, konuşanlarca kolaylıkla hatırlanıp hemen kullanılabilirdiği gibi, dinleyici(ler) tarafından da çabucak algılanabilmektedir. Kalıplaşmış bir öğenin söylenip anlaşılması için gereken zaman ve enerji, her durumda yeni bir söz öbeğinin veya tümcenin meydana getirilip ağızdan çıkması ve algılanmasından daha azdır (Wray 2002: 15-18). Aynı şekilde, yazılı iletişimde de metnin üretimi ve algılanması sürecinde benzer bir çabukluk ve tasarruftan söz edilebilir. Bu nedenle kalıplaşmış öğeler, sözlü ve yazılı iletişimde konuşanlar/yazanlar ve dinleyenler/okuyanlar için, söz varlığının kullanımı kolay ve cazip birimleri olmaktadır.

Atasözleri, deyimler ve ikilemelerle birlikte kalıplaşmış dil birimlerini oluşturan kalıp sözler, araştırmacılar tarafından çeşitli adlarla ve farklı ölçütlere dayanılarak tanımlanmış, *ilişki sözleri* ve *kültür birim* olarak da adlandırılmıştır. İlişki sözleri terimini tercih eden Aksan'a (1996: 35) göre bu sözler, "bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması adet olan birtakım sözlerdir." Belli durumlarda söylenmesi gelenek halini almış olan bu sözler, Türk kültürü-

nün ayrılmaz bir parçası olarak algılanmaktadır. Kalıp söz yerine yeğlenen başka bir terim olan *kültür birim* ise dilin kültürelliğinin belirginleştiği adlandırılmırlardan biri olarak açıklanmıştır (Kula 1996: 46). Bir başka deyişle, kültür birimler, Türkçenin Türk kültürünü ne derece yansıttığının bir göstergesidir. Örneğin, başsağığı dileme, doğum, ayrılık vb. durumlarda söylenen kültür birimler (kalıp sözler), Türkçe konuşanların birbirleriyle kurdukları ilişkiler konusunda, dolayısıyla da onların kültürü hakkında bize bir fikir verir. Söz konusu birimleri *kalıp söz* olarak adlandıran Özdemir (2000: 173) ise, bu sözlerin “ölüm, doğum, evlenme gibi özel durumlarda duygularımızı açıklamak, belirtmek için” kullanıldığını söylemektedir. Bu tanımlamalarda temel ölçüt olarak bağlam ve kültürün alındığı dikkati çekmektedir.

Kalıp sözler, dilbilgisel yapı ve kullanım sıklığına göre de tanımlanmıştır. Bu ölçütlere dayanılarak, kalıp sözlerin sayı ve kişi öğeleri dışında değişmeyen ve kullanımları çok sınırlı olan birimler olduğu belirtilmiştir (Tannen vd. 1981: 38). Kalıp sözlerin bu tanımda belirtilen ilk özelliğı, şöyle bir örnekle açıklanabilir: Yola çıkan birisine söylenen *Güle güle [git, gidin]*³ kalıp sözünü **Gülerek gülererek [git, gidin]*⁴ şeklinde söylersek, bunu kalıp söz olmaktan çıkarmış, emir kipinde çekimlenmiş “git-” eyleminin nasıl yapılması gerektiğini belirten ve ikilemeden oluşan bir zarf öbeğı haline getirmiş oluruz. Kalıp sözlerin ikinci özelliğini göstermek için de şöyle bir örnek verilebilir: *Güle güle büyütün* kalıp sözü sadece bebeğı olan kişilere söylenebilir. Aynı sözün küçük bir evcil hayvanı büyüten ya da bir çiçek yetiştiren kişilere söylenmesi uygun düşmez.

Bu sözler ayrıca, işlevlerine ve sözcüklerin anlamlarına dayanılarak da açıklanmıştır. Çotuksöken (1994: 8), kalıp sözleri “en az iki sözcükten oluşan, içindeki sözcükleri temel (düz) anlamlarını yitirmeden yeni bir kavramı, durumu, eylemi karşılayan söz öbekleri” olarak tanımlamıştır. Bu tanımdan kalıp sözlerin yan anlam kazanmış sözcük öbekleri olduğu anlaşılmaktadır. Benzer bir başka açıklamada, kalıp sözlerin “mecazsız ve herkesçe büyük bir sıklıkla kullanıla kullanıla artık tek kavramın karşılığı olan birliktelikler” olduğu belirtilmiştir (Yüceol-Özezen 2001: 877). Bu tanımlar da, anlam ve işlev özelliklerine dayanılarak yapılmıştır.

Bu açıklamalar incelendiğinde, kalıp sözlerin toplumsal, kültürel, işlevsel, yapısal, anlamsal ve bağlamsal özelliklerine göre tanımlandıkları görülmektedir. Bunların yanında, zihinsel üretim ve yapıyı temel alan bir başka tanıma göre ise kalıp sözler, *önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanan, söyleneceğı sırada yeniden üretilmeden veya dilbilgisel olarak ayrıştırılmadan olduğu gibi hatırlanarak kullanılan, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşan dizidir* (Wray 2002: 9).⁵ Diğer tanımlara göre daha kapsamlı görünen bu açıklama, sadece kalıp sözler değil bütün kalıplaşmış dil birimleri için geçerli olabilir. Fakat, kalıp sözleri, diğer kalıplaşmış öğelerden yani atasözü,

deyim ve ikilemelerden ayırmanın bazı yolları olmalıdır. Bu sözlerden bahseden kaynaklarda verilen kalıp söz örnekleri incelendiğinde, gerçekten de kalıp sözleri öteki kalıplaşmış dil birimlerinden ayıran yapı, işlev, anlam ve bağlam özellikleri olduğu görülmüştür. Adı geçen özellikler betimlenebilirse, kalıp sözler ile atasözleri, deyimler ve ikilemelerin ortak ve farklı yönleri ortaya çıkacak, böylece de bu sözlerin diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırt edilmesi kolaylaşacaktır. Bu amaçla, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözlerin yapı, işlev, anlam ve bağlam özellikleri betimlenecek, ardından da kalıp sözler diğer birimlerle karşılaştırılacaktır.

3. Kalıplaşmış Dil Birimlerinin Belirgin Özellikleri

3.1.Yapı: Herhangi bir dil birimini betimlemek isterken yapılacak ilk iş, o birimin yapısını ortaya koymaktır. Genel anlamda yapı, “bir bütünün kurucu parçaları ya da öğelerinin bütünü özel doğasını tanımlayacak biçimde karşılıklı bağıntıları” şeklinde tanımlanabilir (Williams 2005: 366). Dil açısından bakıldığında yapının, dilsel öğeler tarafından oluşturulan, iç bağıntılara ve öğelerin işlevlerine dayanan özerk nitelikli dizge, bütün olduğu söylenebilir (Vardar 1998: 226). Bu bütünü oluşturan öğeler, çeşitli dizimsel ilişkiler ve anlamsal bağlarla bir araya gelir, bütün halinde bir biçime girerler.⁶ Ayrıca, bu birimlerin işlevleri de bütünü oluşumuna katkıda bulunur.

Kalıplaşmış dil birimlerinin belli başlı yapısal özellikleri, (1) kalıplaşmış olarak bulunma, (2) çoğunlukla tümce veya sözcük öbeği dizilişiyle görünme, (3) belirli tümce ve sözcük öbeği türlerinde yer alma ve (4) az sayıda sözcükten oluşma şeklinde sıralanabilir. Bu özellikler, kalıplaşmış dil birimlerini hem kendi içinde sınıflandırmak hem de kalıp sözleri atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt etmek için kullanılabilir. Bu amaçla, kalıplaşmış öğelerin yapısal nitelikleri belirtilmeli ve (varsa) kalıp sözleri diğerlerinden ayıran hususlar belirginleştirilmelidir.

3.1.1. Kalıplaşmış olma: Bu birimlerin en belirgin yapısal özelliği, belirli bir biçimde kalıplaşmış olmalarıdır (Tannen vd. 1981: 38; Aksoy 1988: 15; Çotuksöken 1994: 8; Yüceol-Özeken 2001: 874-877). Yani, dilbilgisi kurallarına göre daha önceden bir araya gelen dil birimleri belirli bir bütün oluşturmuş, bu bütün değişmeyen bir biçime bürünmüş ve dilin söz varlığında öylece yer almıştır. Yalnız, bazı kalıplaşmış birimlerin yapıları tamamen donmuş ve hiçbir şekilde değiştirilemeyecekken, bazılarında konuşana, zamana ve dinleyene bağlı olarak ekleme ve değiştirmelere izin verildiği görülmektedir. Bütünüyle donmuş bir yapıya sahip olan ve tümce halinde kalıplaşan atasözlerinin söz diziminde değişiklik yapmak mümkün değildir. Başka bir deyişle, Türkçede dilbilgisel olarak doğru kabul edilen herhangi bir tümce gibi esnek bir sıralamaya sahip olmayıp her zaman aynı kalan belirli bir diziliş göstermektedirler. Dolayısıyla, atasözlerinde bir tümce olarak sıralanan sözcükler ve onların yeri hiçbir zaman değiştirilemez. Örneğin, *Ayağını yorganına göre uzat* atasözünün

**Ayağını battaniyene göre uzat* veya **Uzat yorganına göre ayağını* biçimlerine dönüştürülmesi Türkçe konuşanlar için kabul edilemez değişikliklerdir.

Atasözlerine benzer bir şekilde, deyimlerin bir kısmı da (*Geçti Bor'un pazarı sür eşeği Niğde'ye, Dam üstünde saksığan vur beline kazmayı, vb.*) hiç değişmeyen bir yapıya sahipken, büyük bir kısmı ad çekim, kip ve kişi ekleri gibi çeşitli çekim eklerini alabilmekte, konuşan ve dinleyene göre yeni biçimlere girebilmektedir (Aksoy 1988: 38; Çotuksöken 1994: 9-10; Yüceol-Özezen 2001: 874). Örneğin, üçüncü tekil kişi için söylenen *açtı ağzını yumdu gözünü* deyimi, birinci tekil kişi için *açtım ağzımı yumdum gözümü* yapısına dönüşerek kişi eklerini değiştirebilmektedir. Bir başka örnek daha vermek gerekirse, *abayı yakmak* deyimi *abayı yakmış, abayı yakmışsın, abayı yaktı* gibi farklı biçimlerde karşımıza çıkabilir. Ayrıca deyimlerde, bütünü oluşturan sözcüklerin arasına başka sözcükler getirilebilmektedir. Söz gelimi, *abayı yakmak* deyimi *abayı fena yakmış* biçiminde kullanılabilir. Bu durumda, deyimi oluşturan iki sözcük arasına yeni bir sözcük girmiş olmaktadır.

Kalıplaşmış bir yapıya sahip olmak, ikilemelerin de genel bir özelliğidir (Hatiboğlu 1981: 15). Yalnız, bu kalıplaşma biçimi bütün ikilemelerde aynı değildir. Yinelemelerden oluşmayan ikilemelerin büyük bir kısmında (*belli başlı, girintili çıkıntılı, aşağı yukarı, zarar ziyan, vb.*) sözcüklerin sırası kesinlikle değiştirilemez.⁷ Bazı ikilemelerde de (*çoluk çocuk, yamru yumru, eski püskü, tek tük, ıtır zıtır, allak bullak, vb.*) sözcüklerin birisi veya her ikisi de tek başına kullanılamaz. Bazen, ikilemeleri oluşturan sözcüklerin, tümcedeki diğer birimlerle olan dizimsel ve anlamsal ilişkileri nedeniyle, ad çekim eklerini alabildikleri görülmektedir. Söz gelimi, *dost düşman* ikilemesi, *Bu işteki kararlılığımızı dosta düşmana gösterelim* gibi bir tümcede, göster- eyleminin yönelme durumu eki almış tümlece ihtiyaç duymasından dolayı *dosta düşmana* biçimine girmiştir. Yine de, ikilemelerin hep aynı kalan veya çekirdek olarak değişmeyen, iki ögeli bir yapıya sahip olması, bu birimlerin kolaylıkla tanınmasına yardımcı olmaktadır.

Kalıp sözler de, atasözleri, deyimler ve ikilemeler gibi kalıplaşmış dil birimleridir. Bunlardan bir kısmı, atasözleri ve bazı deyimler gibi tamamen donmuş, değiştirilemeyecek, ekleme veya çıkarma yapılamayacak bir yapıya sahiptir. Örneğin, *Allah rahmet eylesin* kalıp sözü **Rahmet Allah eylesin* veya **Allah rahmet kılsın* biçimlerine dönüştürülemez. Bir kısım kalıp sözler de, çoğu deyim ve bazı ikilemeler gibi ad çekim, kip ve kişi ekleri alabilmekte, konuşan ve dinleyen kişilere göre yeni dilbilgisel yapılarla bürünebilmektedir. Bu tür sözlerle, *Hoşça kal* gibi bir örnek verilebilir. İkinci tekil kişi için söylenen bu söz, ikinci çoğul kişi için veya nezaketen *Hoşça kalın* biçimine girebilmektedir.

3.1.2. Öğelerin dizilişi: Kalıplaşmış dil birimlerinin başka bir yapı özelliği, bir bütün olarak bu birimleri oluşturan öğelerin diziliş biçimleridir (Aksoy

1988: 16; Çotuksöken 1994: 8; Yüceol-Özezen 2001: 874-876). Atasözlerinin tamamı eksiltili de olsa birer tümce (*Acele işe şeytan kaşır, Dil ebsem [olsa] baş esen[-dir], vb.*); deyimler ise, tümce (*Yorgan gitti kavgaya bitti, vb.*) ve sözcük öbeği (*canlı cenaze, abayı yakmak, el vermek, ağız dalaşı, vb.*) yapısındadır. İkillemeler de, çoğunlukla sözcük öbeği (*gacıır gucur, ipsiz sapsız, vb.*) biçiminde bulunmaktadır.

Kalıp sözlere gelince, bunların bir kısmı tümce (*Her işte bir hayır vardır; Güle güle [git, gidin]*) bir kısmı da sözcük öbeği (*Allah için, şekil 1-A'da görüldüğü gibi, Allah aşkına, Tövbe tövbe, vb.*) olarak kalıplaşmıştır. Bu dizimsel özellikler, atasözleri, deyimler ve ikilemelerle ortak yönlerden birisidir. Bunun yanında, *Şerefe, Bravo, Günaydın, Aferin, Estağfurullah* gibi bazı kalıp sözler tek bir sözcükten oluştuğundan, onların herhangi bir diziliş özelliği göstermesi söz konusu değildir. Ayrıca, tek sözcükten oluşan bir atasözü, deyim veya ikilemenin bulunmadığını da eklemek gerekir.

3.1.3. Sözdizimsel türler: Kalıplaşmış dil birimlerinin sözdizimsel yapıları, kendi içinde belirli alt türlerde yoğunlaşmaktadır. Tümce halinde bulunan atasözleri, basit (*Et tırnaktan ayrılmaz*), bileşik (*Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar*), sıralı (*Alma mazlumun âhını çıkar âheste âheste*) veya eksiltili (*Keski sirke küpüne zarar[verir]*) yapıdadır. Bu tümceler, çoğunlukla geniş zamanda çekimlenmiş yüklemle sahip bir bildirme tümcesi (*Ak akçe kara gün içindir, Ağaç yaşken eğilir, Son pişmanlık fayda etmez*) veya emir tümcesidir (*Ayağını yorganına göre uzat*). Bunun yanında, belirli ve belirsiz geçmiş zamanlı bildirme tümceleri (*Buldum bilemedim bildim bulamadım, Yalancının evi yanmış kimse inanmamış*) ile gereklilik (*Ne oldum dememeli ne olacağım demeli*) ve istek (*Say beni sayayım seni*) tümcelerine de rastlanır. Bu tümceler, genellikle olumlu (*Hamama giren terler*) veya olumsuz (*Kendi düşen ağlamaz*) olabilirken, bazen de soru tümcesi (*El mi yaman bey mi yaman?*) görünümündedir.

Tümce biçimindeki deyimler de, atasözleri gibi, basit (*Yerinde su mu çıktı?*), bileşik (*Giden agram, gelen paşam*), sıralı (*Herkes gider Mersin'e biz gideriz tersine*) veya eksiltili (*Hem nalına hem mihına [vuruyor]*) olarak görünmektedir. Bir yargı bildiren bu tür deyimlerin büyük bir kısmı, geniş zamanda çekimlenmiş yüklemli bir bildirme tümcesi (*Halep oradaysa arşın burada, Körlerle sağırklar birbirini açırklar*) veya emir tümcesidir (*Ayıkla pirincin taşını*). Ayrıca, belirli ve belirsiz geçmiş zamanlı, şimdiki zamanlı bildirme tümceleri (*Atı alan Üsküdar'ı geçti, Hih (hık) demiş burnundan düşmüş, Değirmen sele gitmiş, şakşakasını arıyor*) ile istek tümcelerinden (*Deli bir değil ki bağlayasın, ölü bir değil ki ağlayasın*) oluşan deyimler de bulunur. Tümce halindeki deyimler de olumlu ve olumsuz olabilir, soru biçiminde de bulunabilir. Sözcük öbeği yapısında olan deyimler ise, bileşik eylem (*fırsat kollamak*), ad ve sıfat tamlaması (*püf noktası, acemi çaylak*), ilgeç öbeği (*damdan düşer gibi*), iki-

leme (*sıkı fıkı*) ve sonu masterla biten sözcük grupları (*ağzından çıkanı kulağı iştmemek*) gibi çeşitli biçimlerde görülmektedir.

Art arda sıralanan iki birimden oluşan ikilemeler, çoğunlukla sözcük öbeği biçimindedir.⁸ Bu kalıplaşmış birimler, yinelemelerden (*yavaş yavaş*), eksiz sözcüklerin bir araya gelmesinden (*köşe bucak*), çeşitli ekler almış sözcüklerden (*kucak kucağa, eninde sonunda, oflayıp puflamak*) ve ad tamlamalarından (*suyunun suyu*) oluşmaktadır. Dolayısıyla, ikilemeler sözcük öbeği yapısındadır.

Kalıp sözler incelendiğinde, bunların tümce halinde olanlarının, atasözleri ve bazı deyimler gibi basit (*Ağzını hayra aç*), bileşik (*Allah tuttuğunu altın etsin*), sıralı (*Bugün git yarın gel*) veya eksiltili tümce (*Canımız feda [olsun], Allah'ına kurban [olayım]*) dizilişine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yargılı bir tümce halindeki kalıp sözler de, çoğunlukla geniş zamanlı bir bildirme tümcesi (*Bundan iyisi can sağlığı, Teşekkür ederim*) ve emir tümcesi (*Afiyet olsun, Ağzını hayra aç*) görünümündedir.⁹ Bununla birlikte, belirli ve belirsiz geçmiş zamanlı bildirme tümcelerine (*Sözünü(zü) kestim, Verilmiş sadakamız varmış*) de rastlanır. Sözcük öbeği olan kalıp sözler ise, ad tamlaması (*Allah aşkına*) ve ilgeç öbeği (*Allah için*) yapısındadırlar. Fakat, deyimlerin büyük bölümünü oluşturan ve sonu masterla biten sözcük öbekleri gibi kalıp sözler görülmez. Tek sözcükten oluşan veya öbek biçiminde bulunan bazı sözler, “de-, söyle-” gibi eylemlerle genişletilip bir tümce haline getirilebilir. Söz gelimi, *Allah aşkına* kalıp sözü, *Allah aşkınamak biçimine dönüştürülemeyip sadece *Allah aşkına dedi* biçiminde tamamlanarak bir tümceye çevrilebilir.

3.1.4. Sözcük sayısı: Kalıplaşmış dil birimlerini oluşturan sözcük sayısı, onların yapılarını belirleyen bir diğer husustur. Bu birimlerde bulunan sözcüklerin sayısı, oldukça azdır. Bunun nedeni de, az sayıda sözcükten oluşan birimleri hafızada saklayıp kullanmanın, çok sözcüklü yapılardan daha kolay olmasıdır (Wray 2002: 18). Atasözleri, genellikle kısa olan bir veya iki tümceden oluşmaktadır (*Ağaç yaşken eğilir; Büyük lokma ye, büyük konuşma, vb.*). Daha uzun olanları oldukça azdır. Deyimlerin de kısa olduğu görülmektedir (*el koymak, göz boyamak, ölçüyü kaçırmak, vb.*). Bu birimlerde en az iki (*gözünü açmak*) en fazla on beş (*Bizim tavuk bir yumurta yumurtlar, yedi mahalle duyar, elin kısrağı küheylan doğurur [hiç] sesi çıkmaz*) sözcüğün bulunduğu belirtilmiştir (Çotuksöken 1994: 8). Böyle örneklere rağmen, deyimlerin büyük bir kısmı iki sözcüklüdür. İkilemelerin kısalığı çok daha belirgindir. Bunlar, adı üzerinde çoğunlukla sözcük veya sözcük öbeği (*aç susuz, saç saça baş başa*) olan iki birimden oluşan bir yapıya sahiptir. Kalıp sözler de benzer biçimde az sözcüklü birimlerdir. Bu sözler, bir sözcükten (*Elveda, Bravo, Şerefe, Hayret, vb.*) oluşabileceği gibi, daha fazla sözcükten (*X belediyesinin bana verdiği yetkiye dayanarak siz(ler)i karı koca ilan ediyorum, vb.*) meydana gelenlere de rastlanır. Bunun yanında, kalıp sözleri oluş-

turan sözcük sayısının elden geldiğince az olduğunu, (*Güle güle, Allah razı olsun, Çok yaşa, vb.*) söylemek, pek de yanlış olmaz.¹⁰

Kalıplaşmış dil birimlerinin yapıları dikkate alındığında, hepsinin bütün veya çekirdek halinde kalıplaştıkları; atasözleri ile bazı deyim ve kalıp sözlerin tümce, deyimlerin çoğunun, ikilemelerin tümünün ve kalıp sözlerin bir kısmının sözcük öbeği dizilişinde bir yapıya sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Tümce halinde olanların türlerinin ve sözcük öbeği olanların öbek yapılarının benzerlikler gösterdiği ve sözcük sayısı yönünden bu birimlerin çoğunluğunun az sözcüklü olduğu anlaşılmaktadır. Bu özellikler dikkate alındığında, kalıp sözleri diğer kalıplaşmış birimlerden ayıran bir özellik olarak, bazı kalıp sözlerin tek sözcükten oluşması görülmektedir. Tabii ki, kalıp sözlerin hepsi için geçerli olmayan bu durum, bu sözleri öteki kalıplaşmış birimlerden ayırmak için yeterli değildir. Bundan dolayı, kalıp sözleri atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırmak için yapısal niteliklerinin yanında, başka ölçütler de aranmalıdır.

3.2. İşlev: Kalıplaşmış dil birimlerinin işlevlerinin betimlenmesi, bu birimlerin kendi aralarında sınıflandırılmalarında ve kalıp sözlerin öteki birimlerden ayrılmasında kullanılabilecek bir ölçüt olabilir. Eğer varsa, böyle bir ölçütün tespit edilebilmesi amacıyla, atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözlerin işlevleri üzerinde durulmalı, diğer birimlerin işlevleri kalıp sözlerin işlevleriyle karşılaştırılmalıdır.

Bir dil biriminin işlevi denilince, o birimin konuşan bireyler, dış dünya, vb. açısından üstlendiği ve belli bir bağlam içinde yerine getirdiği iş anlaşılmaktadır (Vardar 1998: 128). Kısaca, “dil kullanımı” olarak da tanımlanmıştır (Kılıç 2002: 31). Dil biriminin kullanılma amacı onun işlevini oluşturur. Dil birimleri ancak kullanıldıklarında bir işlev yerine getirebilirler. Söz gelimi, telefonla konuşan kişiler, ses kesildiğinde söyledikleri *alo* sözcüğüyle, iletişimin devam edip etmediğini kontrol etmektedirler. Yani, *alo* sözcüğü, böyle bir bağlamda iletişimin kesilip kesilmediğini ortaya koymaya çalışır, bu işlevi yerine getirir. Genel olarak, kalıplaşmış dil birimlerinin ortak bir işlevinden söz edilebilir. Bu işlev, iletişim durumu ve bağlamdan hareketle, dili kullanan kişilere hazır birimler sunulurken dilsel üretim ve anlamlandırma süreçlerinin kolaylaştırılması ve hızlandırılmasıdır (Wray 2002: 16-17). Yine de, böyle bir işlevin yerine getirilmesi, dil kullanıcılarının kalıplaşmış dil birimlerine karşı tutumlarına bağlıdır.

Kalıplaşmış dil birimlerinin bu ortak işlevinin yanı sıra, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözlerin kendilerine özgü işlevleri de vardır. Atasözleri genellikle bir olaydan, bir durumdan ders çıkarma, ahlaki bir öğüt verme, yol gösterme ya da ibret alma için kullanılır (Aksoy 1988: 41). Söz varlığının bu birimleri üzerine etnografik bir araştırma yapan Gökhan (1992: 58-61), Türk kültüründe atasözleri kullanımının başlıca altı işlevi olduğunu tespit etmiştir. Bu işlevler, birisinin davranışını eleştirme (*Tembele iş buyur sana akıl öğretsin*), bir başkası hakkın-

da yargıda bulunma (*Tarlada izi olmayanın harmanda yüzü olmaz*), bir durumu veya olayı özetleme (*Bülbülü altın kafese koymuşlar "ah vatanım" demiş*), öğüt verme (*Sabreden derviş muradına ermiş*), birisini teselli etme (*Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar*), konuşan kişinin kendisinin daha önce yaptığı bir şeyle ilgili bir durumu yansıtmadır (Ağlamayan çocuğa meme vermezler). Ayrıca, atasözlerinin “bir toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan” kalıplaşmış birimler oldukları da belirtilmiştir (Aksan 1996: 33). Bu işlevleri dolayısıyla, atasözlerinden sıklıkla yararlanılmakta, hemen her yerde karşımıza çıkmaktadır.

Deyimlere gelince, yazarlar, bu birimleri üslup kaygısıyla ve bir dilin inceliklerini, zevk alınacak yönlerini okurlara tattırmak amacıyla kullanırken, konuşurlar da "deyimin büyüğü, süslü, albenili havasından yararlanarak kişinin kendisini daha iyi dinletmesi, duygu ve düşüncelerini daha iyi aktarması" amacıyla kullanmaktadır (Çotuksöken 1994: 15). Deyimler, bireylerin duygu ve düşüncelerini ifade etmekteki gücünü ve başarısını, benzetmeli, aktarmalı, nükteli anlatıma olan eğilimlerini gösterir (Aksan 1996: 31, 172). Sözlü iletişimde deyimlere yer verilmesi, "Konuşmaya canlılık, kıvraklık kazandırdığı gibi, kavram arayışı içinde bulunan dil kullanıcısı için kısa bir yoldur" (Yüceol-Özezen 2001: 879). Yine, deyimlerin kullanılmasıyla, "Dile getirilmesi güç durumların, tanımlanması, açıklanması zor nice duyguların deyimlerin somutlama yönüyle kestirmeden, çarpıcı bir biçimde anlatıldığını görebiliriz" (Özdemir 2000: 152). Örneğin, Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla deyimini kullanan kişinin amacı, düşüncelerini konuştuğu kişinin değil de doğrudan doğruya kendisine söylemeyi uygun bulmadığı kişinin anlamasıdır. Çünkü söylenenleri her iki kişi de dinlemektedir. Bu işlevleriyle deyimler, konuşan ve yazarların her zaman tercih ettikleri birimler olmuştur.

İkilemelerin de belirli işlevlerinin olduğu görülmektedir. Bu birimler, "anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek" amacıyla kullanılmaktadır (Hatiboğlu 1981: 9). İkilemeler, bu işlevlerini, uygun ve benzer seslere sahip sözcüklerin yan yana kullanılması ve sözcüklerin tekrarıyla yerine getirmektedir. Söz gelimi, varlıkların, kavramların ve davranışların niteliklerini belirtmek için kullanılacak *eciş bücüş*, *buruş buruş*, *yalan yanlış*, *gizli kapaklı* gibi ikilemeler, söylenmek istenileni pekiştirmekte, anlamı daha da belirginleştirmektedir. Anlatımı güçlendiren ve renklendiren ikilemelerin ayrıca, anlamı abarttığı da belirtilmektedir (Özdemir 2000: 142-146). Bu işlevleriyle ikilemeler, Türkçe konuşan/yazarların, çeşitlilik sağlayarak anlatımlarını daha da güçlendirmek için başvurdukları söz varlığı öğelerindedir.

Atasözleri, deyimler ve ikilemeler gibi kalıp sözler de günlük konuşmada birçok işlevi yerine getirmektedir (Zeyrek 1996: 40-41; Aksan 1996: 190-191; Özdemir 2000: 173-175). Bu sözler, özellikle doğum, ölüm, evlenme

gibi özel durumlarda duyguları açıklamak için kullanılırken, günlük konuşmalarda da konuşmayı süsleyici, duygularımızı yansıtıcı, anlatımımızı güçlendirici bir işlevi yerine getirir (Özdemir 2000: 177). Bazı durumlarda, kalıp sözler dışında bir söz söylemek kültürel olarak uygun olmayabilir. Söz gelimi, hapşırarak birisi kendisine *Çok yaşa* veya *İyi yaşa* denilmesini bekler. Yine, bir yakını ölen kişiye taziyede bulunurken söylenebilecek en uygun söz *Başın(ız) sağ olsun*dur. Bu sözler, bir şey söylemenin zaruret haline geldiği böyle durumlarda, doğru ve yerinde olan sözü söyleme imkanını vererek, konuşanların birbirlerini rahatlıkla anlamalarına ve aralarında uyumlu bir iletişim kurmalarına yardımcı olur (Tannen vd. 1981: 38). Kalıp sözlerin iletişimdeki işlevleriyle ilgili bir araştırmada, bu sözlerin, kültürün bazı yönlerden dil kullanımını nasıl etkilediğini gösterdiği, iletişimde bulunanların arasındaki toplumsal ilişkileri yansıttığı ve iletişim sırasında belirli yerlerde söylenebilecek uygun seçenekler sunduğu da belirlenmiştir (Gökdayı 2003: 44).

Ayrıca, kalıp sözlerin, aynı dili konuşan bir toplumun kültürüne ışık tuttuğu, onun inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve görenekleri yansıttığı bildirilmiştir (Aksan 1996: 190). Bir başka çalışmayla, Türkiye Türkçesinin söz varlığındaki *Allah*, *kader*, *ahret*, *cehennem*, *günah*, *gavur* gibi sözcükleri içeren kalıp sözlerin, dini inançları nasıl yansıttığı ortaya konmuştur (Başkan 1983: 161-162). *Allah* sözcüğü ile kurulmuş kalıp sözler ele alınacak olursa, Türkçe konuşanların birçok durumdan nasıl Tanrı'yı sorumlu tuttukları veya sorunların çözümünü nasıl Tanrı'dan bekledikleri kolaylıkla görülebilir. Söz gelişi, dilenciye para verme işi *Allah versin* denilerek; bir yakınından ayrılan kişinin o yakınına kavuşması *Allah kavuştursun* denilerek; birisinin ölümünü geciktirme işi de *Allah gecinden versin* denilerek Tanrı'ya havale edilmektedir. Bunlar ve benzeri kalıp sözlerden hareketle, Tanrı'nın Türkçe konuşanların inanç dünyasında, birbirleriyle ilişkilerinde ve dünya görüşlerinde kapladığı yer hakkında bir fikir edinilebilir.

Kalıplaşmış dil birimlerinin işlevlerine ayrı ayrı değinilmesinin ardından, kalıp sözlerin tanınması, atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt edilmesinde işlev ölçütünün bir katkısının olabileceği görülmektedir. Özellikle, doğum, ölüm, evlenme gibi durumlarda insanlar arasında en kolay şekilde iletişim kurmayı sağlayan dil birimleri geleneksel olarak kalıp sözlerdir. Buna karşın, toplumsal beklentileri tam anlamıyla karşılayamayacakları için atasözleri, deyimler ve ikilemeler kalıp sözlerin bu işlevini yerine getiremezler. Ayrıca, karşılıklı/ikili olarak kullanılan ve bazı durumlarda söylenmesi kültürel yönden zorunlu olan kalıp sözlerden birisini atasözü, deyim veya ikileme ile değiştirmek, dil kullanımını düzenleyen toplumsal kurallar yönünden kabul edilemez bir davranıştır. Söz gelimi, misafirine *Hoş geldiniz* diyen birisi karşılık olarak *Hoş bulduk/gördük* sözünü bekler. Bunun yerine *Misafir kısmeti ile gelir* gibi

bir atasözü, *evlere şenlik* gibi bir deyim veya *evli barklı* gibi bir ikileme duy-mak, kişiyi hayal kırıklığına uğratar ve iletişim kurma girişimi başarısızlıkla sonuçlanabilir. Böyle bir durumda, uygun olan kalıp söz dışındaki kalıplaşmış dil birimlerini kullanmak, ancak dil kullanımını düzenleyen kuralları bilmeme-kle veya onları ciddiye almamakla açıklanabilir.

Bütün bunlara rağmen, yapısal özelliklerinden sonra kalıp sözlerin işlevleri de, onları diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırabilmek için yeterli bir ölçüt değildir. Çünkü, kalıp sözlerin konuşmayı süsleme, duyguları daha etkili olabilecek şekilde yansıtma, anlatımı güçlendirme gibi işlevleri atasözleri, deyimler ve ikilemeler tarafından da yerine getirilmektedir. Bu nedenle, işle-vin yanı sıra başka ayırıcı ölçütler de araştırılmalıdır.

3.3. Anlam: Yapı ve işlevin yanında, kalıp sözlerin diğer kalıplaşmış birimler-den ayırt edilmesinde yararlanılabilecek ölçütlerden birisi de anlamdır. Atasöz-leri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözler, bir bütün veya çekirdek olarak kalıp-laşmış yapılarının yanında, anlamlarıyla da kalıplaşmış söz varlığı öğeleridir. Bu nedenle anlam, kalıplaşmış dil birimlerinin betimlenmesinde ve sınıflandırılma-sında bir dayanak noktası oluşturabilir. Bununla birlikte, bu araştırmanın amacı olan kalıp sözleri diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırt etmek için, anlamdan yararlanmak pek de kolay görünmemektedir. Çünkü, iletişimde kullanılan her-hangi bir dil biriminin anlamının belirginleşebilmesi için, sadece o birimin ken-disi değil, birlikte bulunduğu diğer birimlerle yapısal ilişkisi ve iletişim durumu-nu etkileyen dil dışı unsurlar da dikkate alınmalıdır.

Anlam, dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşün-ce; içerik olarak algılanmaktadır (Vardar 1998: 20; Altınörs 2000: 17). Genel-likle sözcük düzeyinde ele alınan bir olgu olmasına rağmen, bir sözcüğün tek başınayken hatırlattığı gerçek anlamı, o sözcük tümcede kullanıldığında anla-şılması için yeterli olmayabilir. Söz gelimi, *Odun kırarken baltayı taşa vurdum* tümcesinde *baltayı taşa vurmak* gerçek anlamıyla kullanılmışken, aynı öbek *Arkadaşım-la konuşurken hiç istemeden baltayı taşa vurdum* tümcesinde gerçek anlamıyla düşünülemez. Artık, bir deyim haline gelen sözcük öbeğinin istenilen şekilde anlaşılabilmesi için, değişmece anlamı ve bağlam gibi başka unsurlar da dikkate alınmalıdır. Bu özelliği nedeniyle anlam, sözdizimsel yapı, bağlam ve durumun bir arada düşünülmesiyle belirginlik kazanır. Anlam üzerinde duru-lurken hem yapı hem de işlevin göz önünde bulundurulması gerektiği belirtil-miştir (Van Dijk 1985: 105). Bu hususlardan hareketle, kalıplaşmış dil birimle-rinin anlamları üzerinde durulabilir.

Bu birimlerden olan atasözlerinin, uzun gözlem ve deneyimler sonunda ortaya çıktıkları ve çok eskiden beri kullanıldıkları için, açıkça görülebilen anlamsal boyutları vardır (Aksoy 1988: 17-19; Özdemir 2000: 170-172). Bu boyutlar, kavram bölükleri şeklinde belirginleşmektedir. Atasözleri, genel bir kural, bir

düstur bildirir (*Öfkeyle kalkan zararlar oturur*). Sosyal olayların (*Minareyi çalan kılıfını hazırlar*) ve doğa olaylarının (*Mart kapıdan baktırır kazma kürek yaktırır*) nasıl olageldiğini az sayıda özlü sözle anlatır. Birtakım gerçekleri ve bilgece düşünceleri bildirir (*Taşıma suyla değirmen dönmez*). Bunun yanında töre ve gelenekler (*Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var, Kız beşikte çeyiz sandıkta*) ile kimi inanışları (*Akacak kan damarda durmaz*) da iletir. Bu tür anlamsal özellikleri, atasözlerinin kolayca tanınmasına yardımcı olmaktadır.

Atasözlerinin aksine deyimler, genel bir kural bildirmeyen kalıplaşmış dil birimleridir (Aksoy 1988: 40; Çotuksöken 1994: 8). Deyimi oluşturan sözcükler çoğunlukla gerçek anlamlarıyla değil, değişmece (mecaz) anlamlarıyla kullanılmaktadır (Uğur 2003: 189). Deyimlerin büyük bölümü, "kavramları değişmece yoluyla, anlatım güzelliği ve özgünlüğü içinde" belirtirken, gerçek anlamlı olanların da bulunduğu bildirilmektedir (Aksoy 1988: 498). Örneğin, eli açık, can damarına basmak gibi deyimler değişmece, çoğu gitti azı kaldı, ismi var cismi yok gibi deyimler ise gerçek anlamlıdır. Bunun yanı sıra, eti senin kemiği benim, göbeği sokakta kesilmiş, rüyasında görse hayra yormamak gibi bazı deyimler âdetleri, inanışları, gelenekleri yansıtır. Özdemir'e (2000: 153) göre ise "deyimi oluşturan birkaç sözcük içine başlı başına bir düşün ve duygu evreni sığştırılmıştır." Deyimler de çoğunlukla gerçek anlamlarından uzaklaşarak kullanıldıkları için onları diğer kalıplaşmış birimlerden ayırmak güç görünmemektedir.

Anlam, ikilemelerin oluşumunda da temel dayanaklardan birisidir. Hatiboğlu'na (1981: 55) göre "Türkçede ikilemelerin ortaya çıkmasındaki etken anlamdır." Bu birimler, anlamı pekiştirme, güçlendirme, abartma, çoğaltma bildirirler (demet demet [gül], öbek öbek [mantar], söylene söylene [gitmek], kılık kıyafet, ufak tefek, yamru yumru, dünya âlem, vb.). İkilemeleri oluşturan sözcüklerden bazıları tek başlarına herhangi bir anlam bildirmez, ikilemedeki diğer öge yardımıyla anlaşılabilir (*estek köstek*, yırtık *pırtık*, eğri *büğrü*, vb.). Bu tür anlamsal özellikleri, ikilemelerin kalıplaşmış dil birimleri içinde tanınmasını kolaylaştırmaktadır.

Kalıp sözler göz önüne alındığında, onların da her birisinin bir anlamı, bazılarının da birden fazla anlamının olduğu görülmektedir. Zaten, kalıp sözler de bu anlamlarıyla kalıplaşmış dil birimleridir. Bu sözlerin anlamlarını araştırırken, çoğunlukla gerçek anlamlarıyla kullanıldıklarını ve genellikle tek bir kavramı karşıladıklarını gözden uzak tutmamak gerekir (Yüceol-Özzen 2001: 877). Yine, kalıp sözleri atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt etmek amacıyla anlamdan yararlanmaya çalışırken, tek tek her bir birimin anlamını uzun uzadıya irdelemek, bu birimlerin sayısının çokluğu nedeniyle pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle, bu birimlerin dahil oldukları ortak kavram alanlarının belirlenmesi, araştırmanın amacı açısından daha yararlı ola-

bilir. Böylece, belirli genellemelere ve gruplandırmalara ulaşılabilir. Kalıp sözleri, anlamlarına göre kavram alanı temelli alt gruplara ayırma denemesi ve örnekler aşağıda görülebilir.

Hayırdua ve iyi dilek bildirenler: Güle güle oturun, Allah razı olsun, Allah ne muradın varsa versin, Mutlu yıllar, Doğum günün kutlu olsun, İyi bayramlar

Küfür, beddua-ilenç bildirenler: Lanet olsun, Allah cezasını versin, Allah kahretsin, Allah bela(sı)nı versin

Duygusal tepkileri dile getirenler (Korku, sevinç, şaşkınlık, acıma, çağrı, buyruk, yasaklama, vb.): Güler misin ağlar mısın?, Allah aşkına, Aklına şaşayım, Allah çarpsın, Güleriz ağlanacak halimize

Selamlaşma bildirenler: Günaydın, İyi akşamlar, İyi sabahlar, Selamünaleyküm, İyi günler, Merhaba

Ayrılık bildirenler: Hoşça kal, Görüşmek üzere, İyi yolculuklar, Görüşürüz, Allah'a ısmarladık, Elveda

Batıl inançları bildirenler: İyi saatte olsunlar, Şeytan kulağına kurşun, Elemtere fiş kem gözlere şiş, Nazar değmesin

Bir istek bildirenler: Saatiniz var mı?, Ateşiniz var mı?, Sadede gelelim, Bize de buyurun, Gereğini arz ederim, Durakta incek var, Bana müsaade

Konuşanı veya dinleyeni yüceltme bildirenler: Senden (sizden) iyi olmasın, Sözüünü balla kestim, Estağfurullah, Rahatsız ediyorum, Rica ederim

Bir isteği kabul veya reddetme bildirenler: Baş üstüne, Eyvallah, Amenna, Allah derim, Amin, Emredersiniz, Maalesef, Maatteessüf

Dinleyeni eleştirme, uyarma, tehdit etme bildirenler: Ben sana gösteririm, Benden günah gitti, Benden söylemesi, Dikkat, Dikkatli ol, Kendine dikkat et, Ağzına acı biber sürerim, Alacağın olsun, Allah'tan korkmaz kuldan utanmaz

Genel bir davranış veya düşünce bildirenler: Korkunun ecele faydası yoktur, Tarih tekerrürden ibarettir, Tebdil-i mekanda ferahlık vardır, Her şey olacağına varır

Töre, gelenek ve kültürel değerleri yansıtanlar: Elçiye zeval olmaz, Yediğin içtiğin senin olsun gezdiğin gördüğün yerleri anlat, Ölülerin ardından kötü söz söylenmez, Ellerinizden öperim, Küçüklerin gözlerinden öperim, Ayıptır söylemesi

Dini inançları bildirenler: Allah bilir, Günah, Allah kerim, Kadere meydan okunmaz, Allah'tan geldi, Takdir-i ilahi

Soru sorup cevap isteyenler: Eş olarak kabul ediyor musunuz?, Hemşe(h)rim memleket nere?, Merhumu nasıl bilirdiniz?

Özür dileme bildirenler: Pardon, Af edersen, Kusura bakma, Kusura kalma, Özür dilerim

Sembolik olarak ödüllendirme bildirenler: Aferin, Bravo, Berhudar ol, Su gibi aziz ol, El öpenlerin çok olsun

Minnet, teşekkür bildirenler: Teşekkür ederim, Teşekkürler, Sağ ol(un), Elin(iz)e sağlık, Zahmet oldu

Bu kavramsal gruplandırma denemesinin ardından, anlamın da kalıp sözleri diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırmak için yararlı olabileceği, ancak tek başına yeterli olmadığı görülmektedir. Kalıp sözlerin içerdiği anlamlar, atasözleri, deyimler ve ikilemeler tarafından da iletilebilir. Söz gelimi, öğüt, uyarı, eleştiri, gelenek ve dini inançları bildiren birçok atasözü, deyim ve ikileme bulunabilir. Bu nedenle, kalıp sözleri diğer kalıplaşmış birimlerden ayırabilmek için yapı, işlev ve anlamın yanında başka ölçütler de ortaya konmalıdır.

3.4. Bağlam: Kalıp sözleri, atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt edebilmek için yararlanılabilecek bir başka ölçüt de bağlamdır. Dil içi ve dil dışı olarak ikiye ayrılan bağlam, iletişim durumunda mevcut olan dilbilgisel, fiziksel, sosyal ve psikolojik her şey olarak algılanabilir (Briggs 1994: 25; Kılıç 2002: 13). Dil içi bağlam, “bir dil birimini çevreleyen, ondan önce ya da sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler bütünü”dür (Vardar 1998: 34). Bağlamın bu türü, dilbilgisel ve sözdizimsel ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkar. Buna karşılık, dil dışı bağlam ise, bir dil biriminin kullanıldığı “duruma, konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, ekinsel ve ruhsal nitelikli deneyim ve bilgisine ilişki verilerin tümü” şeklinde anlaşılmaktadır (Vardar 1998: 34). Bu bağlam, dilin kendisiyle değil dil dışı etkenlerle ilgilidir. Her iki bağlam da birlikte ve/veya ayrı ayrı dilin kullanılmasını sınırlandırır ve yönlendirir.

Kalıplaşmış dil birimlerinin kullanımı da bir bağlam içinde gerçekleşir. Bu birimlerden, hemen her yerde ve durumda, gerektiği anda veya isteğe bağlı olarak yararlanılabilir. Atasözleri, işlevlerini yerine getirecekleri düşünüldüğünde kullanılabilir. Bir olaydan, bir durumdan ders çıkarmak, ahlaki bir öğüt vermek, yol göstermek, ibret almak, bir olayı veya durumu özetlemek isteyen kişinin, atasözü söylemesinde hiçbir sakınca yoktur. Hayatın her yönü, her durumu atasözü kullanımına izin verebilir. Gökhan (1992: 134-138), Türk kültüründe atasözlerinin kullanımını düzenleyen bazı örtük kuralardan bahsetmektedir. Buna göre, gençler ve küçükler büyüklerle eleştiri veya öğüt verici atasözü söyleyemezler. Fakat, yaşlılar, gençlere ve kendilerinden küçüklere eleştirici (*Üzüm üzüme baka baka kararır*) ve öğüt verici

(Eşeğini sağlam bağla sonra Allah'a ısmarla) atasözleri söyleyebilirler. Birisi atasözleriyle bir başkasını eleştirdiğinde (Kızını dövmeleyen dizini döver oğlunu dövmeleyen cüzdanını döver, Ne ekersen onu biçersen, vb.), o kişi tanıdık, bilinen bir kişidir. Yaşça büyük olanlar, çocuklara bir başkası hakkında yargı bildiren atasözü söylemezler. Ancak, bu tür kurallara bakılarak atasözlerinin belirli durumlarda mutlaka kullanılması zorunluluğundan söz edilemez. Daha çok, iletişim durumuna, konuşma veya yazının akışına bağlı olarak anlamsal bir pekiştirme ve tamamlama amacıyla atasözlerinden yararlanılabilir.

Deyimlerin kullanımı da dil içi bağlamdan çok dil dışı bağlama bağlıdır. Yazılı veya sözlü iletişim sırasında yazan veya konuşan kişinin üslup, kendisini okutma veya dinletme, ilgi çekme kaygısıyla başvurduğu söz varlığı öğeleridir. Bazen duygu ve düşünceleri iletmek için, sözcüklerin gerçek anlamlarının yetmediği düşünüldüğünde, değişmece yoluyla kullanıldıkları ve daha fazla anlamsal çağrışımlar uyandırdıkları için deyimler tercih edilebilir. Dile getirilmesi güç durumlar, tanımlanması, açıklanması zor duygular deyimler aracılığıyla kolayca anlatılabilir. Söz gelimi, birisinin öldüğünü doğrudan söylemek yerine, *eceli gelmiş, vadesi yetmiş, ebediyete intikal etmiş, gözlerini bu dünyaya kapamış, son nefesini vermiş* gibi deyimler kullanılarak ölümü haber vermekten kaynaklanacak üzüntü hafifletilmeye çalışılabilir.

İkilemelerin kullanımı ise hem dil içi hem de dil dışı bağlamla ilişkilendirilebilir. Dizimsel yapılarından dolayı, çoğu ikilemeyi oluşturan sözcükleri ayırarak kullanılmak mümkün değildir. Söz gelimi, *vızır vızır işleyen yol* sözcük öbeğindeki *vızır vızır* ikilemesi, *vızır vızır işlemek* deyiminin bir parçasıdır. Bu yapıdaki *vızır* sözcüklerinden birisi kaldırılırsa, deyim **vızır işlemek* şeklinde kabul edilemez bir biçime girer. Bunun yanında, *Yavaş yürü* tümcesinde “yürü-” eyleminin yapıma biçimini belirten *yavaş* sözcüğü, konuşanın/yazanın isteği doğrultusunda yinelenerek *yavaş yavaş* şekline dönüştürülüp ikileme halinde aynı tümcede kullanılabilir (*Yavaş yavaş yürü*). Bu nedenle, sözlü ve yazılı iletişimde ikilemelere yer verilmesi, iç ve dış bağlamla ilişkilendirilebilir.

Atasözü, deyim ve ikilemelere göre, kalıp sözlerin kullanımı bağlamla, özellikle de dış bağlamla yakın bir ilişki içindedir. Bu ilişkiyi açığa çıkaran husus, kalıp sözlerin kullanım yerlerinin çok sınırlı olmasıdır. Söz gelimi, *Günaydın*, insanların sadece sabahleyin karşılaştıklarında söyledikleri bir kalıp sözdür. Değişmece anlamı kastedilmediği sürece, bu söz, öğleyin veya akşam kesinlikle kullanılmaz. Yine, yeni evlenenlere söylenen *Allah bir yastıkta kocatsın* kalıp sözünün, yeni arkadaş olanlara söylenmesi hiçbir şekilde kabul edilemez.

Kalıp sözler, kullanıldıkları yer ve duruma göre iki gruba ayrılabilir (Tannen vd. 1981: 39). İlk gruptaki sözlerin kullanılabilmesi için kesinlikle belirli bir durumun oluşması, bir olayın meydana gelmesi gerekir. Kullanımını dış bağ-

lamın yönlendirdiği bu gruptaki sözleri de üç alt başlık altında sınıflandırmak mümkündür.

Üzüntü veya strese neden olan olaylarda söylenenler: Bu sözler, tehdit içeren veya baş edilemez görünen durumlar üzerinde teselli edici bir kontrol oluşturma amacını güderler. Bu gruba giren sözler de kendi içinde iki alt grupta düşünülebilir: Sağlık ve kayıp. Sağlıkla ilgili olarak *Helal, Geçmiş olsun* örnekleri verilebilir. Herhangi bir kayıp durumunda söylenen sözler, ayrılık ve ölüm üzerinde yoğunlaşır. Ayrılık sırasında, *Allah kavuştursun, İyi yolculuklar, Sağ salim git, Hoşça kal(ın), Allah'a ısmarladık*, vb. sözler söylenebilir. Buna karşın, *Başın(ız) sağ olsun, Ölenle ölümez, Allah kalanlara sabır versin*, vb., bir yakını ölen kişiye söylenebilecek kalıp sözlerdir.

Mutluluk veren olaylarda söylenenler: Bu gruba giren sözler, kişinin sevincini, talihini, mutluluğunu ortaya koyma ve bu durumun devamını dileme işlevi görür. Bu tür sözler de, yine önemli günlerde ve kazanımlarda söylenenler olmak üzere ikiye ayrılabilir. Önemli günlerde söylenen kalıp sözler, *Doğum günün kutlu olsun, Mutlu yıllar, Bayramınız kutlu olsun, Allah mesut etsin*, vb.dir. Kazanımlar, kavuşma ve yeni mal edinme durumlarında ortaya çıkar. Kavuşma sırasında, *Gözün(üz) aydın, Hoş geldiniz sefalar getirdiniz, Hoş bulduk*, vb. sözler duyulurken, yeni mal edinildiğinde söylenen sözler, *Güle güle giy, Sırtında eskisin, Hayırlı olsun, Güle güle oturun*, vb.dir.

Yakın ilişki kurmak istenilen durumlarda söylenenler: Bu sözlerle, yakınlık kurma ve samimiyeti artırmanın istenildiği durumlarda karşılaşılır. İki alt grupta incelemek mümkündür. İnsanın ya kendi konumunu daha aşağıya çektiği ya da karşısındakini yücelttiği durumlarda söylediği sözlerdir. Her iki durumda da samimi bir ilişki kurmak veya kurulmuş bir ilişkiyi ilerletmek amaçlanmaktadır. Bu amaçla, karşısındakine içten bir ilişki kurmak isteyen kişi, kendisini daha aşağı bir konumda göstermek isteyip, *Buyurun, Efendim, Estağfurullah, Teveccüh gösteriyorsunuz*, vb. sözler söyleyebilir. Aynı amaçla, karşısındaki kişi yüceltilmek istendiğinde *Sizden iyi olmasın, Sözüm meclisten dışarı*, vb. bir söz söylenebilir.

İlk gruptaki kalıp sözlerin söylenmesi için mutlaka bir durumun oluşması, bir olayın meydana gelmesi gerekirken, ikinci grupta toplanabilecek olan sözlerin kullanımı için böyle bir zorunluluk yoktur. Konuşmanın akışı içinde daha önce söylenen bir söze, bir düşünceye karşılık olarak, onun devamı niteliğinde veya daha sonra iletilecek olan sözlerden, düşüncelerden önce kullanılabilirler. Bu tür sözler, çoğunlukla insanlar hakkında olumlu düşünceler içeren, onların iyiliğini isteyen (*Maşallah, Allah muhtaç etmesin, Allah daim etsin, Allah mesut etsin, vb.*), kötülükleri defetmeye çalışan (*Hayrolsun, Allah korusun, Hafazanallah, Allah esirgesin, Allah dert göstermesin, vb.*), ve insanların birçok durum karşısındaki güçsüzlüğünün ve çaresizliğinin doğurabileceği olumsuz sonuçları,

Tanrı'ya ve sözcüklerin gücüne dayanarak değiştirmeyi amaçlayan (*İnşallah, Ağzımı hayra aç, Allah sonunu hayretsin, Allah şifalar versin, Allah elden ayak-tan düşürmesin, vb.*) sözlerdir. Söz gelimi, *Allah muhtaç etmesin*, bir kişinin her zaman kendi kendine yeterli olabilmesini, dolayısıyla o kişinin maddi ve manevi iyiliğini dileyen bir sözdür. Burada, konuşan kişi, söylediği kalıp sözlerle muhtemel bir olumsuzluğun önüne geçmeye çalışmaktadır.

Bunların yanında bir de karşılıklı olarak kullanılan kalıp sözler vardır. Bu ikili sözlerden birisi söylendiğinde, diğerinin söylenmesi de zorunlu hale gelir. Söz gelimi, bir yere yeni gelen kişiye söylenen *Hoş geldin(iz)* sözünden sonra karşılık olarak *Hoş bulduk/gördük* veya cenaze namazında imamın *Merhumu nasıl bilirdiniz?* sözünden sonra *İyi bilirdik* kalıp sözünü kullanmak bir zorunluluktur. Bu zorunluluk, bağlamdan ve dil kullanımını düzenleyen toplumsal kurallardan kaynaklanmaktadır.

Bağlamla ilişkisi değerlendirildiğinde, kalıp sözlerin kullanımının çoğunlukla bağlam tarafından sınırlandırıldığı ve yönlendirildiği görülmektedir. Özellikle dış bağlamın etkisi daha belirgindir. Belirli kalıp sözler, sadece belirli durumlarda kullanılabilir. Söz gelimi, *Saatler (sıhhatler) olsun* yalnızca banyo yapmış veya saç tıraşı olmuş bir kişiye söylenebilir. Kalıp sözlerin bir kısmı da, iletişimde bulunan kişilerin isteğine bağlı olarak kullanılabilir. Bu özelliklerine rağmen, yapı, işlev ve anlamdan sonra bağlam da kalıp sözlerin diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayrılmasında tek başına yeterli olamayacak bir ölçüttür. Çünkü, belirli bir durum gerektirmeyip, iletişimin akışı içinde söylenebilen kalıp sözlerin yerine atasözleri veya deyimler de kullanılabilir. Örneğin, *Allah şifalar versin* kalıp sözü yerine *Allah'tan umut kesilmez* atasözü söylenilebilir. Bu nedenle, kalıp sözlerin kullanımında genel anlamda belirleyici olan bağlam, bu sözleri atasözü, deyim ve ikilemelerden tek başına ayıramaz. Bağlam, ancak yapı, işlev ve anlamla birlikte düşünülürse, kalıp sözlerin ayırt edilmesinde yararlı olabilir.

4. Sonuç

Daha önce aktarılan tanımlar karşılaştırılıp incelendiğinde ve dört başlık altında yapılan kıyaslama göz önüne alındığında, şu husus belirginleşmektedir: Kalıplaşmış dil birimlerinin genel tanımı az çok uyarlamayla kalıp sözler için de geçerli olabilir. Fakat, kalıp sözleri tanımlamaya geçmeden önce, bu sözler ile atasözü, deyim ve ikilemeler arasında, yapı, işlev, anlam ve bağlam ölçütlerine dayanılarak yapılan karşılaştırmayı özetlemek yerinde olacaktır.

Kalıp sözler, yapı açısından incelendiğinde, atasözü, deyim ve ikilemelerden pek farklı değildir. Bu sözlerin çoğunluğu, diğer kalıplaşmış öğeler gibi tümce veya sözcük öbeği yapısındadır. Yalnız, bazı kalıp sözlerin tek sözcükten oluşması, onları diğerlerinden ayırır. Atasözü, deyim ve ikilemelerde görül-

meyen bu özellik, bütün kalıp sözleri kapsamadığından, hepsi için ayrı bir nitelik taşımamaktadır.

İşlevleri açısından değerlendirildiğinde, kalıp sözlerin, özellikle bir şey söylemenin zaruri hale geldiği belirli durumlarda doğru ve yerinde olan, yani dil kullanımını düzenleyen toplumsal kurallara uygun sözü söyleme imkanı verdiği, bu yolla konuşanların birbirlerini rahatlıkla anlamalarına ve aralarında uyumlu bir iletişim kurmalarına yardımcı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, kalıp sözlerin en önemli işlevinin, dil kullanıcılarına iletişim durumu ve bağlama göre kullanıma hazır ifadeler sunarak dilsel üretim ve anlamlandırma işini kolaylaştırmak olduğu söylenebilir. Fakat, bu işlevler sadece kalıp sözlere özgü değildir. Atasözü, deyim ve ikilemeler de bu amaçla kullanılabilir.

Kalıp sözlerin anlamlarına bakıldığında, iletmek istediklerinin belirli kavramsal gruplarda toplanabildiği görülmektedir. Bu gruplar şunlardır: Hayırdüa ve iyi dilek, beddua ve küfür, duygusal tepki, selamlaşma, ayrılık, batıl inanç, istek, konuşan veya dinleyeni yüceltme, istenileni kabul veya ret, eleştiri veya tehdit, genel bir davranış veya düşünce, töre ve gelenek, dini inanç, soru-cevap, özür dileme, ödüllendirme, teşekkür. Yine, bu tür bildirimlerin yalnızca kalıp sözlere ait olmadığı, diğer kalıplaşmış birimlerin de benzer bildirimlerde bulunabildikleri rahatlıkla söylenebilir.

Bağlamın kalıp sözler için önemli bir özellik olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sözlerin büyük bir kısmı ancak belirli bir durumda kullanılabilir. Bunların dışında kalanlara da, (sözlü/yazılı) metnin tutarlılığına uygun düşecek şekilde yer verildiği görülmektedir. Ancak, atasözleri, deyimler ve ikilemelerin de metnin içinde, konuşan/yazan açısından uygun yerde kullanılma özelliği mevcuttur.

Bu özletmenin ardından, kalıp sözlerin şöyle bir tanımı yapılabilir: Bu sözler, önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeyip olduğu gibi hatırlanarak ve eğer gerekiyorsa bazı ekleme ve çıkarmalar yapılarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşabilen, belirli durumlarda toplumun benimsendiği sözleri sunarak iletişimin kurulmasına veya devamına yardım eden ve kullanım yerleri çok sınırlı olan kalıplaşmış dil birimleridir.

Kalıp sözlerin yapısal, işlevsel, anlamsal ve bağlamsal özelliklerini belirleyerek, onların diğer kalıplaşmış dil birimlerinden, yani atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt edilebilmesi ve tanımlanabilmesi için yapılan bu araştırma sonucunda şöyle bir tespit yapılabilir: Kalıp sözlerin tanımlanabilmesi ve tanınabilmesi için, yapı, işlev, anlam ve bağlam özellikleri teker teker yeterli değildir ve kalıplaşmış bir dil birimiyle karşılaşınca, onun kalıp söz olup olmadığını belirlemek, ancak bu özelliklerin bir arada düşünülmesiyle mümkündür. Bu araştırmanın sonuçları, kalıp sözlerin daha geniş çaplı derlenmesi

ve bağlamsal özelliklerinin ayrıntılı bir biçimde belirginleştirilmesine yönelik çalışmalarla desteklenmelidir. Böylece, kalıp sözler hakkındaki bilgilerimiz daha da pekişebilir, söz varlığında bulunan bu birimler bütün yönleriyle tanımlanabilir ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretimine katkıda bulunulabilir.

Açıklamalar

1. Bu yazının daha kısa bir biçimi, Türk Dil Kurumu'nun 20-26 Eylül 2004 tarihleri arasında Ankara'da düzenlediği V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı'nda bildiri olarak sunulmuştur.
2. Kalıp sözlerin özellikleri, hem ilgili kaynaklardaki açıklamaların değerlendirilmesi hem de küçük çaplı bir araştırmayla derlenen 400 civarındaki kalıp sözün incelenmesiyle ortaya konmuştur. Yer darlığı nedeniyle, bu sözler bir liste halinde eklenememiştir.
3. Kalıplaşmış dil birimlerinde tamamlanan kısımlar yazıda köşeli parantez ([ ]) içinde verilmiştir.
4. Yazıda bazı tümcelerin, sözcük öbeklerinin veya sözcüklerin önüne konulan yıldız (*) işareti, o biçimin dilbilgisel veya toplumsal yönden kabul edilemez olduğunu göstermek için kullanılmıştır.
5. Bu açıklama, kaynaktan verilen İngilizce tanımın benim tarafımdan yapılmış çevirisidir. İngilizce tanım şöyledir: "a sequence, continuous or discontinuous, of words or other elements, which is, or appears to be, prefabricated: that is, stored and retrieved whole from memory at the time of use, rather than being subject to generation or analysis by the language grammar" (Wray 2002:9).
6. Bu yazıda *yapı* sözcüğü *biçim* sözcüğünü de çağrıştıracak şekilde kullanılmıştır. Biçim denilince, "dil birimlerinin arasındaki yapısal ilişkilerin oluşturduğu, hem içerik hem anlatım düzlemlerinde ortaya çıkan düzen" anlaşılmaktadır (Vardar 1998:44). Çeşitli yapısal ilişkilerle meydana gelen bütünün kendisinin bir biçime girdiği ve *biçim* sözcüğüyle bütünün dış görünüşünün kastedildiği açıktır. Bu sözcüğün dışsal ve yüzeysel olandan içkin ve belirleyici olana kadar geniş bir anlam yelpazesini kapsadığı belirtilmiştir (Williams 2005:166). Aynı şekilde, *yapı* sözcüğü de hem bir bütünü oluşturan birimler arasındaki ilişkilerin hem de bütünün kendisinin yerine kullanılabilirliği (Williams 2005:366). Yine, dilbilgisi kaynaklarında bu iki sözcük, *biçim bilgisi*—*yapı bilgisi* örneğinde olduğu gibi terim olarak birbirinin yerine kullanılabilir (Eker 2003:36).
7. Yalnızca birkaç ikilemede (küçük – büyük – büyük – küçük, akşam sabah – sabah akşam, vb.) sözcükler yer değiştirebilmektedirler.
8. Hatiboğlu'nun (1981) Türk Dilinde İkilemeler kitabında ikilemeler arasında yer verdiği *al gülüm ver gülüm, yaşı ne başı ne, evli evine köylü köyüne* gibi sınırlı sayıda örnekte, ikilemeyi oluşturan birimlerin birer tümce olduğu görülmektedir. Ancak, ikilemelerin büyük çoğunluğu sözcük öbeği biçimindedir.
9. Emir tümcesi biçimindeki bazı kalıp sözlerin dilek, istek bildirdiği de unutulmamalıdır. Söz gelişi, *Allah mesut etsin* kalıp sözünde emirden çok istek anlamı daha belirgindir.
10. Derlenen kalıp sözler göz önünde bulundurulduğunda, bunların çoğunda bulunan sözcük sayısının beşin altında kaldığı söylenebilir.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (1996), *Türkçenin Sözcük Varlığı*, Ankara: Engin Yayınevi
- _____ (2002), *Anadilimizin Söz Denizinde*, Ankara: Bilgi Yayınevi
- AKSOY, Ö. Asım (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İstanbul: İnkılâp Kitap Evi
- ALTINÖRS, Atakan (2000), *Dil Felsefesi Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları
- BAŞKAN, Özcan. (1983), "Türkçede Dil-içi Dünya Görüşü," *Macit Gökberk Armağanı*, Bedia Akarsu ve Tahsin Yücel (der.) içinde, Ankara: TDK Yayınları, 151-172
- BRIGGS, Charles L. (1994), *Learning how to ask: A sociolinguistic appraisal of the role of the interview in social science research*, New York: Cambridge University Press
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1994), *Deyimlerimiz*, İstanbul: Özgül Yayınları
- EKER, Süer (2003), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları
- GÖKDAYI, Hürriyet (2003), "Sözlü İletişimde Kalıp Sözlerin İşlevleri," *Anadil Dil ve Eğitim Dergisi*, 28: 31-45
- GÖKHAN, Aslı G. (1992), *What Have The Ancestors Said: An Ethnography of Speaking Proverbs in a Turkish Community*, Yayımlanmamış doktora tezi, Philadelphia, ABD: University of Pennsylvania
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981), *Türk Dilinde İkileme*, Ankara: TDK
- KILIÇ, Veysel (2002), *Dilin İşlevleri ve İletişim*, İstanbul: Papatya Yayıncılık
- KULA, Onur Bilge, (1996), "Dilin Kültüreliliği ya da Kültürün Dilselliği," *Bilim ve Ütopya*, 23: 46-47
- ÖZDEMİR, Emin (2000), *Erdemin Başlı Dil*, Ankara: Bilgi Yayınevi
- TANNEN, Deborah ve ÖZTEK, Piyale C. (1981), "Formulaic Expressions in Turkish and Greek," *Conversational Routine*, Florian Coulmas (der.) içinde, The Hague: Mouton, 37-54
- TOKLU, M. Osman (2003), *Dilbilime Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları
- UĞUR, Nizamettin (2003), *Anlambilim Sözcüğün Anlam Açılımı*, Ankara: Doruk Yayıncılık
- VAN DIJK, Teun (1985), "Semantic Discourse Analysis," *Handbook of Discourse Analysis*, 2: 103-136
- VARDAR, Berke (1988), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: ABC
- WILLIAMS, Raymond (2005), *Anahtar Sözcükler Kültür ve Toplumun Söz Varlığı*, (Çev. Savaş Kılıç), İstanbul: İletişim Yayınları
- WRAY, Alison. (2001), *Formulaic Language and the Lexicon*, Cambridge: Cambridge University Press
- YÜCEOL ÖZEZEN, Muna (2001), "Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz," *Türk Dili*, 600: 869-879
- ZEYREK, Deniz. (1996), "Söylem ve Toplum," *Söylem Üzerine*, Ahmet Kocaman (der.) içinde, Ankara: Hitit Yayınevi, 38-66

Formulaic Expressions in Turkish

Assist.Prof.Dr. Hürriyet GÖKDAYI*

Abstract: This paper focuses on formulaic expressions in Turkish. A significant part of the Turkish lexicon is made up by set phrases, including proverbs, idioms, reduplications and formulaic expressions. Contrary to proverbs, idioms and reduplications, it's hard to find spesific studies taking up formulaic expressions in Turkish as a subject. Only, some books and articles briefly discuss them. Consequently, there appears to be a confusion in the differantiation of the formulaic expressions from other phrases. However, people use these ready-made utterances frequently and they are practical tools in teaching Turkish as a foreign language. Therefore, it is necessary to describe these expressions in detail and to define them comprehensively in order to be able to distinguish them from proverbs, idioms and reduplications. Having this goal in mind, related literature have been reviewed to analyze various definitions of formulaic expressions and to determine structural, functional, semantic and contextual features of these phrases. Then, a definition of formulaic expressions is formulated based on the above features.

Key Words: Turkish, lexicon, ready-made lexical units, formulaic expressions

---

* Mersin University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / MERSİN
hgokdayi@mersin.edu.tr

Шаблонные Выражения в турецком языке

Пом.Доц.Др. Хурриет Гёкдаи*

Резюме: Эта статья сосредоточена на результатах исследования шаблонных выражений в турецком языке. Одну часть турецкого словаря составляют пословицы, идиомы, повторы и шаблонные выражения. По сравнению с пословицами, идиомами и повторами в области исследования шаблонных выражений очень трудно найти подробные отчеты, только в некоторых источниках можно найти краткие описания. Поэтому наблюдается путаница в различии шаблонных выражений от других готовых лексических единиц. Эти выражения очень часто употребляются людьми в речи и играют важную роль в обучении иностранцев турецкому языку и поэтому является необходимым очень подробное исследование, определение и отличие этих выражений от других шаблонов в языке. С этой целью в статье рассматриваются структурные, функциональные, семантические и контекстные особенности этих фраз для более точного анализа и определения шаблонных выражений. Вслед за этим опираясь на вышеупомянутые особенности было сформулировано подробное определение шаблонных выражений.

Ключевые Слова: турецкий язык, словарный запас, готовые лексические единицы, шаблонные выражения

---

* Мерсинский Университет Факультет Естествознания и Литературы Отделение Турецкого Языка и Литературы / МЕРСИН
hgokdayi@mersin.edu.tr

Conditional Divorce in Ottoman Society: A Case from Seventeenth-Century Erzurum

Assoc.Prof.Dr. Bilgehan PAMUK*

Abstract: The family, which occupied a significant place within the socio-cultural structures of the Ottoman State, was of great importance to governmental authorities because it played a vital role in preserving social peace. Therefore, the status of the family was determined in accordance with certain laws. The lack of an official and complete family law in the Ottoman State until 1917 is the reason why official documents on the legal position of the family within the society can be found only in the records of the *Divân-ı Hümayun* (Imperial Council) and the *Sharia Sijills*. As the highest court in the state, the *Divân-ı Hümayun* decided most commonly on important state affairs and rarely on other matters. Yet the divorce case examined in this study was handled by the *Divân-ı Hümayun*, which makes this an important case for an evaluation of the place of women within Ottoman society. This study, then, not only illustrates the legal status of the family unit in the seventeenth century as reflected in the records of the *Divân-ı Hümayun* but also exemplifies women's right to go to the court of appeal and to divorce.

Key Words: Family, *Shar'î* Laws, Social Life, Divorce, Erzurum

Introduction**

The family is the social 'building block' of all societies. Established by a male and a female on the basis of mutual rights, the family is an inevitable factor in the arrangement of social life and it plays an important role in the possession of social identity. Governments have always been deeply concerned with the continuity and integrity of the family, since they usually consider that healthy families are necessary for the maintenance of a healthy society. In other words, the operation of the socio-cultural structures of societies is dependent on family. Often welfare is a characteristic of societies with a well arranged and orderly family system, whereas degeneration is the

---

* Atatürk University, Faculty of Science and Letters, Department of History / ERZURUM
bilgehan@atauni.edu.tr – bilgehe@yahoo.com

** I wish to express my grateful thanks to Professor Kamil AYDIN and Professor Mehmet ÖZ and especially Assistant Professor M. Fikret ARARGÜÇ for invaluable comments and critical reading of the manuscript.

characteristic of societies in which the family and family ties are not protected by a well-established system.

The administrations in the Ottoman State usually took the necessary measures to maintain the existence of the family. The status of the Ottoman family was determined on the basis of *shar'î* or Islamic law. However, as some regulations, Ortaylı points out, were not in accordance with Islamic laws, because they were usually prepared in accordance with traditions (Ortaylı 2000: 62-3). To better understand the subject, many researchers have studied the *Sharia sijills* (Religious Court Records), *Mühimme* (Important Affairs), *Ahkâm* and *Shikâyet* (Decisions and Complaint) registers and books of *Fıkıh* (law) which are important in the interpretation of religious matters (Jennings 1975: 53-114; Jennings 1993: 155-67; Gerber 1980: 231-44; Baer 1983: 9-27; Aydın 1982: 1-12; Ortaylı 1980: 33-40; Yüksel 1992: 489-95; Yuvalı 1997: 367-74; Demirel 1990: 945-61; Kurt 1998, Kankal 2000: 31-69; Tucker 1998; Zarine-Shahr 2000: 241-50; Zilfi 1996: 164-297).

1. Family Law:

There are false perceptions of the judicial status of the Ottoman family and women. Today there is a common belief that women were second class citizens in the Ottoman State and they had no rights within family, whereas men could do whatever they wanted. Also it is often argued that women had no say in either marriage or divorce. However, some studies disagree with these ideas (Cin 1976; Aydın 1985; Kazıcı 1996; Cebeci 1993; Aydın 1992: 434-55; Ortaylı 1992: 456-67; Oztürk 1999: 407-11; Doğan 1999: 371-406; Kurt 1999: 434-49; Akyılmaz 2002: 365-74; Jennings 1975: 53-114; Jennings 1993: 155-67; Imber 2000: 81-2). Besides, Ronald Jennings in his study on the status of women within the Ottoman society also points out that western approach towards the Muslim women was often a degrading one which aimed to deny their important status in the Muslim society (Jennings 1975: 53-114; Jennings 1980: 559-582). Jennings also disagrees on the claims that women in Ottoman society were married without their free will and as a result had no right to divorce (Jennings 1975: 53-114; Jennings 1993: 155-67; Gerber 1980: 231-44).

Islam supports marriage to ensure biological reproduction and to prevent illicit sexual tendencies in the society. The Ottoman administration had regulations relating to both marriage and divorce. Marriage would gain validity only after a religious ceremony called *Nikah* (Marriage) (Aydın 1989: 199). Judicial rules or laws played an important role in the realization of these objectives. First of all, the approval of both families was required for a legal marriage, and there were also some marriage conditions which had to

be fulfilled by both parties. Permission for marriage was not granted by the authorities in cases that both parties were reluctant to marry and necessary conditions were not 'qualified' enough for marriage because of the physical, mental or financial situations of both sides (Savas 1992: 514; Dogan 1999: 388; Akyılmaz 2002: 365).

Divorce was also regulated by law. As it was strongly believed that an unhappy and troubled family relationship would also harm the family and society at large, official authorities permitted divorce even if reluctantly (Aydın 1985: 36). Other points to be taken into consideration in making a final decision by officials were the social status of the women and the difficulties she faced.

In Islamic law, the right to divorce rests with the husband, and the wife can obtain a divorce only if there is a *tefrik*¹ (court decision). The end of the marriage on behalf of the wife would be possible if a mutual agreement between the parties was made and the wife renounced some of her rights *khul'*- *muhâlaa*² (Zilfi 2000: 258-61). But if the husband met all essential duties, the *Kâdi* (Judge) would not interfere even if the wife wanted a divorce. However, to prevent the female from being victimized, the decision of the *Kâdi* was needed when woman wanted to be divorced under certain circumstances (Aydın 1985: 43; Imber 2000: 81).

The Ottoman Family Laws based on the *shar'î* laws was officially issued in 1917 in a act entitled *Hukuk-ı Aile Kararnâmesi* (Family Law Decree) (Aydın 1985: 245-81). Until 1917 family laws could only be found in the *Sharia Sijill* registers in courts. Although there were regional differences in the decisions of various cases, these *Sharia sijills* provided important data on Ottoman family structure and law. Similar information can also be founded in other sources such as *Mühimme*, and *Ahkâm* and *Shikâyet* registers written in the *Divân-ı Hümayun*. The *Sultan's Divân* generally discussed administrative and political matters but this institution sometimes took decisions on judicial matters (Mumcu 1994: 431). The absence of the court of appeal in Islamic law required that cases which could not be solved by local authorities had to be taken to the *Divân-ı Hümayun*. If one party was not satisfied with the decision, he or she had the right to apply for the judgment of the *Divân-ı Hümayun*. Indeed, the *Divân* records from the beginning of the seventeenth century give information about the family laws applied at the *Divân* (MM. 76, 78, 79, 80, 81, 82, 84; KKA. 70, 71; A. DVN. MHM. 937, 938, 939, 940; A. DVN. ŞKT. 980).

2. Application of Family Law:

In some contemporary Muslim societies, women are, with differing degrees, forbidden to have social relations with strangers or men without blood ties but this does not mean that women are treated as second class citizens. As for the Ottoman State, there are signs that demonstrate the extent to which women were able to pursue their rights at Sharia courts. However, there were still practices throughout the Ottoman lands in different periods. Although women had the right to divorce their husbands according to the Ottoman law, it was difficult for them to practice it in daily life (Raphael 1963: 107; Ozturk 2002: 375-384). Despite its difficulty, a marriage in the city of Erzurum that ended in divorce provides a good example of the attitudes of both local and central adminis towards family matters and family law. In the seventeenth century, a man nicknamed Bulgarian Ahmed, who was a *Gönüllü Agha* (leader of the voluntary guards) of the Erzurum castle, wanted to marry Raziye, the daughter of *Müteferrika* Ilyas. However, Ilyas was not pleased with Ahmed's proposal because of his unfair behaviours in the city.³ When Ilyas opposed his daughter's marriage with Ahmed, some well-known persons of the city tried to persuade Ilyas to approve this marriage.⁴ In the meantime, Raziye announced that she would marry Ahmed only if he accepted a specific condition before *Kadı* and witnesses. Her condition was: "Ahmed will be not allowed to go to the house of either his *cariyes* (concubines) or *ümm-i veleds* (children from the concubines) or to bring them to his own house".⁵ According to this agreement made in the presence of the *Shayhk al- Islam* and the *Müfti*, the marriage would become invalid if Ahmed violated the condition set by her, whereupon so she would get the right of *talâk-ı selâse*. Here a husband divorces his wife by saying three times, *enti talikun* (you are free). These words have the force to divorce the couple. Even if both parties regret afterwards, it is not possible for them to re-marry until the woman must first marry someone else and is divorced by him. In other words, a marriage is only possible after the woman's marriage with another man, which in known as a practice called *Hulle* (MM. 80: 364, 429; KKA. 71: 526; Bilmen 1950: 107-11, 204-10).

After their wedding, Ahmed violated the contract by bringing his *cariyes* to his house. Raziye did not tolerate this and went to the court with the *fatwâ* which she had obtained from the *Shayhk al- Islam* and *Müfti*. The *Kadı* of Erzurum *Mavlana* Hayreddin, taking the *fatwâ* into consideration, decided that the marriage became invalid.⁶ In addition to the divorce, Ahmed was fined to pay 200.000 *akca* as *mehir*⁷ and 18.000 *akca* as the cost of dowry. Ahmed did not take into consideration this decision. In such cases in which the female party like Raziye was not satisfied with decision, the case could be

taken to the court of appeal (Zarine-Shahr 2000: 241-50). As the final decision was not made in Erzurum and the *Kādî* referred the case to the *Divân-ı Hümayun*, where it was discussed on 19-20 January 1615. After discussing the letter written by the *Kādî* of Erzurum, the *Divan* decided that the decision of the *Kādî* was correct. The *Divân's* judgment that the marriage was already ended and Ahmed, the husband, had to pay the fine was sent to the *Beylerbeyi* (governor) of Erzurum and to the *Kādî*.

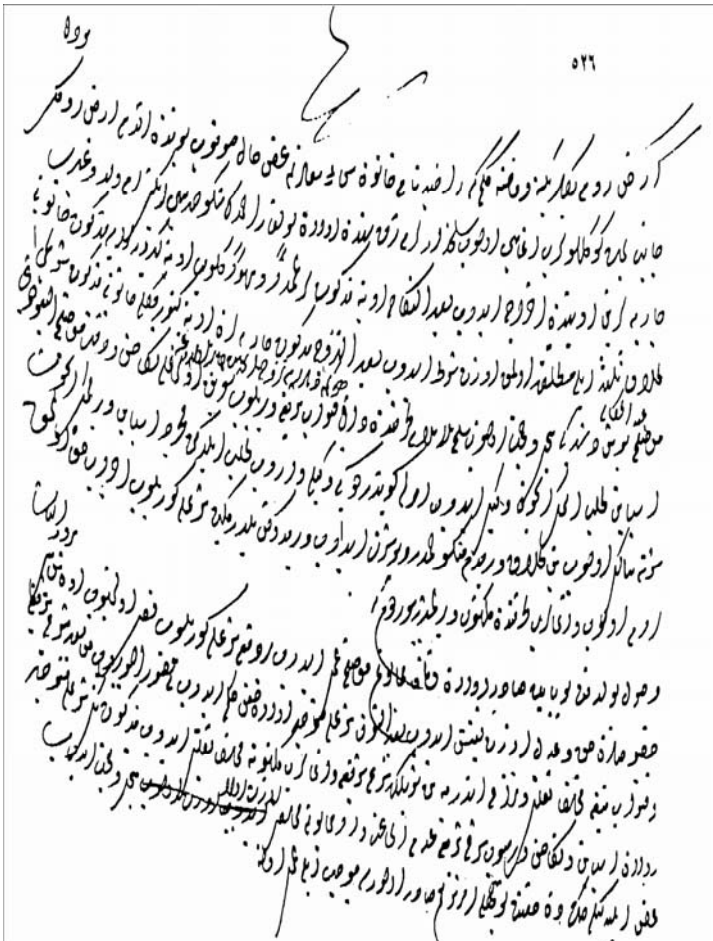
According to the decision taken in 1615, representatives of the Sultan informed *Beylerbeyi* and *Kādî* of Erzurum that Raziye and Ahmed's marriage had come to an end and that Raziye's assets had to be given to her. This decision may indicate that, despite the judicial disadvantages of the female in *shar'î* law; she was granted the right to divorce her husband (Marcus 1989: 203-7). However, the records of the *Divân*, dated 20 April 1615, indicate that the decision was not put into effect. Three months later, Ahmed insisted that he and Raziye were still married and he therefore refused to pay.⁸ Raziye again applied to the *Sultan's Divân* with a letter of complaint because she realised that the issue could not be solved in Erzurum.

The *Divân-ı Hümayun* re-evaluated Raziye's application on April 20, 1615 and decided in favour of Raziye. In accordance with the decision, the authorities in Erzurum were reported by the Sultan to make Ahmed pay the *mehir* and assets of Raziye. Ahmed was also dismissed from his post of *Gönüllü Agha* of Erzurum castle. Besides, some other people also made complaints against Ahmed for some other reasons. For instance, *Müteferrika* Mustafa applied to the *Divân-ı Hümayun* with the complaint that Ahmed had stolen something from his house. In that case the *Divân* decided in Ahmed's favour and found him not guilty.⁹ It is also worth noting that the complaints of Raziye and *Müteferrika* Mustafa against Ahmed were submitted to the *Divân* on the same day, April 20, 1615 (21 Rabiulavval 1024).

Conclusion

There is no statement about conditional divorce in both the *Qur'an* and *Prophet Muhammed's hadithes*. As a result, a conditional divorce can only be executed thanks to the permission of the official and religious authorities. Nevertheless, the *Hanafi* and *Maliki* schools of Islamic law maintain that if some conditions are set before, and these conditions are violated afterwards, divorce is possible (Cin 1976: 45, 58). Most of the people in the Ottoman State believed in the *Hanafi School of Islamic law* and so it was the *Hanafi* doctrine that was applied to Raziye and Ahmed's case. When Raziye's husband violated the agreement, she used the legal and religious right to get divorced from her husband. M. Akif Aydın, in his work entitled *Osmanlı Aile Hukuku*, claims that such a divorce was possible only for the daughters of

Sultans (Aydin 1985: 110-1). He argues that there are no examples of a conditional divorce in the *Sharia sijills*, but this does not mean that there had never been such applications. Jennings who worked on the Kayseri *Sharia sijills* registers of early seventeenth century, notes that there were eleven divorces of that kind in Kayseri. (Jennings: 87-8). Thus, the case of Ahmed and Raziye in Erzurum could hardly be acceptance as an exception and its discussion at the *Divan* underlines the importance and validity of such decisions in the Ottoman State.

Appendix 1: (KKA. 71: 526)

Notes

1. *Tefrik*: Since a woman could not divorce only according to her decision, the decision of a judge was necessary. Due to the fact that divorce was done by a judicial decision, it is termed as *tefrîk*. For the validity of a *tefrîk*, one of these situations must occur: an incurable illness of the husband; the husband is unable to support the living of the family; the husband is not findable for a long time, the husband treats his wife badly, impotence, Li'an and İla (Aydın 1985: 43-8).
2. Due to the fact that divorce by *Khul'* or *Muhâlaa* demanded by a woman: here women abdicated from their *mehir* and *iddet*, even sometimes they dispensed from their children's *nafaka* and *kisve baha* and took on the children's care (Kankal 2000: 59).
3. "... *mezbûr Ahmed zevce-yi sâbıkası Safiye nâm hatunu ve kendü hizmetkârlarını ve nice 'ademleri bi-gayr-i hakk katl eyledikten mâ'adâ silahdârı olan Tanburî Hüseyin nâm sipahînin dahi hâtûnı Zahidenin evin almak isteyüb hizmetkârların gönderüb gece içinde boşdurub ve mukaddemâ Haleb ve Maraş eyâletlerin tahrîre beled ve ta'zib 'inâd eyleyen eşkıya ile gezüb ....*", (MM. 80: 364).
4. "... *fesâd ve ta'addiden hâli olmadığın ma'lûm olmağla mezkûr kızın mezbûr Ahmede virilmekte asârü'l-şekk iken üzerine 'ayân ve eşrâfdan nice kimesneyi havâle itmekle ....*", (MM. 80: 429).
5. "... *Ahmed câriyelerin ve 'ümm-i veledlerin evine getirmemek onlar dahi evine gelmemek ....*", (MM. 80: 364).
6. "... *mezkûr Ahmed ... mûrur itdükden sonra şartına vefâ itmeyüb zikr olınan câriyeleri ve 'ümm-i veledleri evine gelüb ve getirüb mezbûr Ahmed şer'ile görüldükde şart ve yemin üzre mezbûr Raziye talâk-ı selâse ile mutalikesi olduğı bâis ve zâhir olmağla sicill ve hüccet olunub ....*", (MM. 80: 364).
7. *Mehir*: The money that a man has to pay to her wife in Islamic Law. According to the *Shar'î* Law this money belongs to the woman and neither her husband nor someone else can use it, only the woman can spend it however she wants (Bilmen 1950: 115-6).
8. "... *hatûn-ı mezkûre şer' mucibince yemin itmekle boş düştüğü sicill ve hüccet olub şeyhülislâm tarafından dahi fetvâ-yı şerife virülüb ma'rifet olmağla nikâhın ve defter mucibince alıkoyduğı esbâbını talep itmek için vekil idüb evvela gönderdiği vekil varub talep itdükde mücerred esbâbın vermemek için sözine sakit olub ben talâk virmedim menkûhamdadır deyü ....*", (KKA. 71: 526).
9. "... *mezbûr müteferrika Mustafayı ol-vechle mezbûr Bulgar Ahmede rencide ve remide itdürmeyüb men' ve def'eyleyesin*", (KKA. 71: 526).

References

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Asâfi Mühimme (MM.) 937, 938, 939, 940.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Asâfi Şikâyet (A.DVN.ŞKT.) 980.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci Ahkâm (KKA.) 70, 71.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri (A.DVN.MHM.) 76, 78, 79, 80, 81, 82, 84.
- AKYILMAZ, Gül (2002), "Osmanlı Aile Hukukunda Kadın", *Türkler*, vol. X, pp.365-74, Ankara.
- AYDIN, Mehmet Akif (1982), "Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları III*, pp.1-12, İstanbul.
- _____ (1985), *İslâm – Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Marmara Un. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 11.
- _____ (1989), "Aile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi II*, p.199, İstanbul.
- _____ (1992), "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, vol. II, pp.434-55, Ankara.
- BAER, Gabriel (1983), "Women and Wakf, an Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546", *Asian and African Studies*, vol. XVII, 9-27, Haifa.
- BILMEN, Omer Nasuhi (1950), *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, vol. II, İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- CEBEÇİ, Dilaver (1993), *Tanzimat ve Türk Ailesi*, İstanbul: Otügen Yay.
- CIN, Halil (1976), *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara: Ankara Un. Hukuk Fak. Yay. No: 398.
- DEMİREL, Omer (1990), "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Bellekten*, vol. LIV, number 211, pp.945-61, Ankara.
- DOĞAN, İsmail (1999), "Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri", *Osmanlı*, vol. V, pp.371-406, Ankara.
- FAROQHI, Suraiya (1997), "Crime, Women and Wealth in the Eighteenth Century Anatolian Country-side", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, pp. 6-27, Leiden: Brill.
- _____ (2002), "Women as Representatives, Defending the interests of Ottoman Families in the Mid-Eighteenth Century", *Stories of Men and Women*, pp. 179-93, İstanbul.
- GERBER, Haim (1980), "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 12, pp. 231-44, Cambridge University Press.

- IMBER, Colin (2000), "Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Translated by Necmiye Alpay), pp.81-2, İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- INALCIK, Halil (2000), "Adaletnâmeler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, pp.75-190, İstanbul: Eren Yay.
- JENNINGS, Ronald C. (1975), "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records – The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, vol. 18, pp. 53-114, Brill.
- _____ (1980), "The Legal Position of Women in Kayseri, A Large Ottoman City, 1590-1630", *International Journal of Women's Studies*, vol. 3, pp. 559-82.
- _____ (1993), "Divorce in the Ottoman Sharia Court of Cyprus 1580-1640", *Studia Islamica*, vol. 78, pp. 155-67, Paris.
- KANKAL, Ahmed (2000), "17. ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu'da Sosyal Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, number XV, pp.31-69, İzmir.
- KAZICI, Ziya (1996), *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul: Timaş Yay.
- KURT, Abdurrahman (1998), *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa: Uludağ Un. Yay.
- _____ (1999), "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu", *Osmanlı*, vol. V, pp.434-49; Ankara.
- MARCUS, Abraham (1989), *The Middle East on the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press.
- MUMCU, Ahmed (1994), "Divân-ı Hümayun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi IX*, pp. 430-2, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (1980), "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları I*, pp.33-40, İstanbul.
- _____ (1992), "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, vol. II, pp.456-67, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2000), *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan Yay.
- OZTURK Said, (1999), "Osmanlı Toplumunda Çok Eşliliğin Yeri", *Osmanlı*, vol. V, pp. 407-11, Ankara.
- _____ (2002), "Osmanlı'da Çok Evlilik", *Türkler*, vol. X, pp.375-84, Ankara.
- RAPHEAL W. Lewis, (1963), *Osmanlı Türkiyesi'nde Gündelik Hayat (Örf ve Adalet)*, Çev. Mefkure Poroy, İstanbul: Doğan Yay.
- SAVAS, Saim (1992), "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılımı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, vol. II, p.514, Ankara.
- TUCKER, Judith, (1998) *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine*, New York: California University Press.

- YUKSEL Hasan, (1992), “Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, vol. II, pp.489-95, Ankara.
- YUVALI Abdulkadir, (1997), “Kayseri’de XVII. Yüzyıl Sonlarında Kadın’ın Sosyal Statüsü”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, pp.367-74, Kayseri.
- ZARINE-SHAHR Fariba (2000), “Osmanlı Kadınları ve 18. Yüzyılda Adalet Arama Geleneği”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Translated by Necmiye Alpay), pp.241-50, İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- ZILFI, Madeline C. (1996), “Women and Society in Tulip Era”, *Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History*, pp.164-297, Syracuse.
- _____ (2000), “Geçinemiyoruz: 18 Yüzyılda Kadınlar ve Hul”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Translated by Necmiye Alpay), pp.258-61, İstanbul: Tarih Vakfı Yay.

Osmanlı Toplumunda Şartlı Boşanma Hadisesi: XVII. Yüzyıl Erzurum'undan Bir Vaka

Doç.Dr. Bilgehan PAMUK*

Özet: Osmanlıların sosyal-kültürel yapısı içerisinde aile, önemli bir yere sahipti. Kadın ile erkeğin oluşturduğu ve toplumun çekirdeğini teşkil eden aileye dönemin idarecilerince özen gösterilmiştir. Düzenli ailelerin, toplumsal barışın oluşmasındaki rolleri göz önüne alındığında, aile kurumunun işleyişine özellikle dikkat edilmiştir. Bu yaklaşım içerisinde, ailenin statüsü belirli birtakım hukukî kurallar doğrultusunda belirlenmiştir. Ancak, Osmanlılarda 1917 yılına kadar resmi mahiyette bir aile kanunnamesi ve kararnamesi olmadığından, ailenin hukukî durumu dönemin kaynaklarından istifade edilerek ortaya konulabilmiştir. Nitekim XVII. yüzyıl başlarında Divan-ı Hümayun kayıtlarındaki şartlı boşanma hadisesi üzerinde durularak, ailenin statüsü, hukukî durumu ve kadının sahip olduğu haklar belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aile, Şer'î Hukuk, Sosyal Hayat, Boşanma, Erzurum

---

* Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / ERZURUM
bilgehan@atauni.edu.tr – bilgehe@yahoo.com

Условный Развод в Османском Обществе: Случай в Эрзурумe в 17 столетии

Доцент Доктор Бильгехан ПАМУК*

Резюме: Семья занимала существенное место в пределах социокультурных структур Османского государства. Правительство того периода уделяло большое значение семье как ячейке общества. Особенное значение уделялось функциям семейного уклада в связи с тем, что гармоничный семейный уклад играет жизненную роль в сохранении социального мира. Поэтому, статус семьи был определен в соответствии с определенными законами. Однако вследствие того, что в Османском обществе не было законов и актов о семье о правовом положении семьи можно узнать только по источникам того периода. В данном исследовании рассматриваются бракоразводные процессы, статус семьи и права женщины в начале 17 столетия, упоминаемые в источниках диван-и Хюмаюн.

Ключевые Слова: Семья, Законы Шер-и, Социальная Жизнь, Развод, Эрзурум

---

* Университет им. Атаюнка Факультет Естественных Отделение История / ЭРЗУРУМ
bilgehan@atauni.edu.tr – bilgehe@yahoo.com

Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerilerine İlişkin Görüşleri

Yrd.Doç.Dr. Zühal ÇUBUKÇU*
Araş.Gör. Pınar GİRMEN**

Özet: Sınıf yönetimi, genel olarak, belirlenen eğitim amaçlarının gerçekleştirilmesi için planlama, örgütleme, uygulama ve değerlendirme işlevlerine ilişkin ilke, kavram, kuram, model ve tekniklerin sistematik ve bilinçli olarak uygulanması ile ilgili etkinliklerdir. Sınıfta öğrenme ortamının ve yaşantılarının düzenlenmesi ve yönetilmesi, öğretmenlerin sorumluluğu olarak kabul edilmektedir. Eğitim amaçlarının gerçekleştirilebilmesi için sınıf yönetiminin en etkili ögesi öğretmendir. Bu nedenle öğretmenin sınıf yönetimi kapsamında yer alan konulardaki etkinlik düzeyi arttıkça, öğrencilerin eğitsel çabalarını yönetebilme ve onlara liderlik edebilmesinin kolaylaşacağı düşünülmektedir. Bu araştırmanın amacı, öğretmenlerin kendi sınıf yönetimi becerilerine ilişkin görüşlerini belirlemektir. Bu amaca bağlı olarak, sınıf yönetiminin çalışma alanını şu boyutlar oluşturmaktadır: Alan hâkimiyeti, amaçlı davranış, sınıf içi liderlik, planlama, sınıfta iletişim, sınıfta davranış yönetimi, etkinlik yönetimi, zaman yönetimi ve değerlendirme. Araştırmanın çalışma grubunu Eskişehir ilinde görev yapan 305 öğretmen oluşturmuştur. Araştırma bulgularına göre; öğretmenler, sınıf yönetimi becerilerine sahip olma düzeylerine ilişkin en çok “alan hâkimiyeti” en az “planlama” boyutunda yeterli olduklarını düşünmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Sınıf yönetimi, sınıf yönetimi becerileri, sınıf yönetimi boyutları

Giriş

Günümüzde toplumlar, bireylere, belli konularda üst düzey bilgi sahibi olmaları ve bununla birlikte sahip olduğu bilgileri gereksinim duyulduğunda eyleme dönüştürebilen/dönüştürebilecek, bu bilgileri kullanarak yeni bilgiler üreterek karşılaştığı durumlara uyum sağlayabilecek nitelikleri kazandırmayı amaçlamaktadır. Yaşanmakta olan çağ bilgi çağı ve bu çağın toplumları da

---

* Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü / ESKİŞEHİR
zclubukcu@ogu.edu.tr

** Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü / ESKİŞEHİR
pgirmen@ogu.edu.tr

bilgi toplumları olarak adlandırılmaktadır. Bilgi toplumuna ilişkin görüşler şu şekilde ifade edilebilir (Gündüz, 2004):

1. Entelektüel sermaye olarak nitelenen iyi yetişmiş insan gücü, parasal ve fiziksel sermayeye oranla daha kıymetli olacak.
2. İş ya da mesleklere girişte gereken eğitim düzeyi giderek yükselecek.
3. Bilginin çok hızlı üretilmesi, yayılması ve kullanılması kimi meslekleri ortadan kaldıracak, yeni meslekler yaratabilecek ya da mesleklerin niteliğini değiştirebilecektir. Buna bağlı olarak da bireylerin istihdam piyasası, meslek ve iş yapılarındaki değişime uyum sağlayacak biçimde yetiştirilmeleri önem kazanmaktadır.
4. Daha nitelikli ve daha ucuz sağlık hizmeti verilecek.
5. Tempolu bir çalışma hayatı yaşanacak.
6. Yaşam boyu eğitim önem kazanacak.
7. Şeffaf ve katılımcı demokrasi, toplumlara egemen olacak.
8. Toplamların sosyal, ekonomik ve kültürel olarak bütünleşmeleri ve buna bağlı olarak küreselleşme yoğunluk kazanacaktır.

Bu öngörülere bağlı olarak bilgi toplumunun gereksinim duyduğu insan gücü görünüşü şu şekilde ifade edilebilir:

1. Bilgi toplumu çalışanı, üretimin her kademesinde sadece söylenileni yapan değil, inisiyatif kullanan ve etkin olarak üretime katılan bireyler olması gerekmektedir.
2. İşlerin niteliklerinin sürekli değişeceği tahmin edilmekte ve yetişkinlerin sürekli eğitimi önem kazanmaktadır.
3. İş ya da mesleklere girişte gereken eğitim düzeyi giderek yükseleceği için toplumun eğitim düzeyinin de buna paralel olarak artması gerekmektedir.
4. Teknolojik gelişmelere ve bunların yol açtığı değişime uyum sağlayabilmek için sürekli olarak kendini yenileyebilme yeteneği önem kazanmaktadır.
5. İleri teknolojilere aşinalık, özellikle de bilgisayar okur-yazarlığı önem kazanmaktadır.

Bu niteliklere uygun insanın yetiştirilmesi görevi eğitim ve dolayısıyla okullara düşmektedir. Okulların bu yeni duruma uyum sağlayabilmesi bir bütün olarak gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

Sınıf Yönetimi Alanı

Okulun temel üretim birimi olarak davranış değiştirme işleminin gerçekleştiği özel bir çevre olan sınıf, bilişsel, duyuşsal ve devinimsel açıdan farklı bilgi ve beceriye sahip bir grup öğrenciden oluşmaktadır (Celep 2002; Baloğlu

2001). Sınıf, ortak özelliklerinden dolayı bir araya getirilen öğrenci gruplarına, önceden belirlenmiş ortak davranışların kazandırılması için öğretimin yapıldığı dersliktir (Çalık 2003).

Sınıfta öğrenme ortamının ve yaşantılarının düzenlenmesi ve yönetilmesi, öğretmenlerin sorumluluğu olarak kabul edilmektedir. Sınıflardaki süreçlerin ve programın yöneticisi olarak kabul edilen öğretmenlerden, öğretim hedeflerini gerçekleştirebilmek amacıyla bu ortamda bulunan her türlü madde ve insan kaynağını etkili bir şekilde yönlendirilebilmesi ve yönetilebilmesi beklenmektedir (Balcı 1993; Aydın 1998). Beklentilere dayalı olarak gündeme gelen öğretmenin yönetsel rolleri, sınıf yönetimi alanının ortaya çıkmasına yol açmıştır (Baloğlu 2001).

Sınıf yönetimi, genel olarak, belirlenen eğitim amaçlarının gerçekleştirilmesi için planlama, örgütleme, uygulama ve değerlendirme işlevlerine ilişkin ilke, kavram, kuram, model ve tekniklerin sistematik ve bilinçli olarak uygulanması ile ilgili etkinliklerin tümü olarak tanımlanabilir (Erdoğan 2001).

Brophy (1988)'e göre, sınıf yönetimi, öğretmenlerin sadece, sınıf ortamında öğrencilerin olumsuz davranışları karşısında bunları en aza indirmeye çalışmaları, bunun için öğrencileri işbirliği halinde çalışmalara yönlendirmeleri, olumsuz davranışlara etkili bir biçimde müdahale etmeleri şeklinde değil de, aynı zamanda öğrenme-öğretme sürecinde tüm akademik yeteneklere yer verilmesi öğrencilerin etkinliklere maksimum düzeyde katılmalarını sağlayacak şekilde etkinliklerin düzenlenmesidir. Brophy'nin tanımına göre, sınıf yönetimi beş beceriyi kapsamaktadır:

- 1.** Sınıf yönetimi, pozitif öğretmen-öğrenci ilişkisi ve akran ilişkilerini oluşturmaya dayalı olmalıdır.
- 2.** Sınıf yönetimi, öğrencilerin bireysel gereksinimlerini dikkate almalıdır.
- 3.** Etkili bir sınıf yönetimi, grup olarak sınıfın ve bireysel olarak öğrencilerin akademik gereksinimlerine yanıt vererek, üst düzeyde öğrenmeyi kolaylaştıracak öğretim yöntemlerini kullanmayı gerektirir.
- 4.** Sınıf yönetimi, davranış kurallarını oluşturma ve geliştirmede öğrenciyi katmayı, ayrıca, organizasyon ve grup yönetimi ile ilgili teknikleri kullanmayı gerektirir.
- 5.** Sınıf yönetimi, öğrencilerin istenmeyen davranışlarını düzeltme ve değerlendirme (gözden geçirme) kapsamında öğrenciye rehberlik etmeyi gerektirir (Jones and Jones 2004).

Sınıf yönetimi, sınıf yaşamının orkestrasıdır. Öğretimi planlama, strateji-yöntem-teknik ve organize etme, çevreyi düzenleme, öğrenci gelişimini gözleme, potansiyel ortaya çıkabilecek problemleri fark etmedir (Lemlech 1979).

Öğretim süreci ile ilişkilendirilerek tanımlanacak olursa, sınıf yönetimi “Öğretmen ve öğrencilerin çalışma engellerinin en aza indirilmesi, öğretim zamanının uygun kullanılması ve öğrencilerin derse etkin katılımının sağlanması”dır (Başar 2004).

Sınıf yönetiminin çalışma alanını şu boyutlar oluşturmaktadır (Başar 2004):

Sınıfın fiziksel düzenine ilişkin etkinlikler; Plan-program etkinlikleri; İlişki düzenlemelerine yönelik etkinlikler; Davranış düzenine ilişkin etkinlikler; Süre kullanımına ilişkin etkinlikler.

Sınıf yönetimi ile sınıfta öğrenci motivasyonunu artıracak düzenli ve güvenli bir ortam oluşturmak ve öğrencilerde sorumluluk bilincini geliştirerek kendi davranışlarını düzenleyebilmelerini sağlamak amaçlanmaktadır.

Karmaşık bir süreç olan eğitim-öğretim sürecinin gerçekleştiği sınıfın yönetimi şu etmenlerden etkilenmektedir (Ağaoğlu 2003; Celep 2002): Öğrencilerin özellikleri ve gereksinimleri; okulun yönetsel yapısı; öğretmenlerin sahip olduğu kişisel özgeçmiş; öğretmenlerin okul amaçlarına ilişkin inançları; okulca benimsenen kurallar ve öğrencilerin bu kurallara uyma düzeyleri; öğretmenlerin sınıf yönetimi alanındaki hizmet öncesi eğitimleri. Belirtilen etmenler göz önünde bulundurulduğunda, eğitim amaçlarının gerçekleştirilebilmesi için sınıf yönetiminin en etkili ögesi sınıf yönetimi öğretmen olduğu öne sürülebilir. Bu nedenle öğretmenin sınıf yönetimi kapsamında yer alan konulardaki yetkinlik düzeyi arttıkça, öğrencilerin eğitsel çabalarını yönetebilme ve onlara liderlik edebilmesinin kolaylaşacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma kapsamında, sınıf yönetiminin çalışma alanını şu boyutlar oluşturmaktadır:

Alan hâkimiyeti: Bu boyutta, öğretmenin konu alan bilgisine sahip olması ve bu sahip olduğu alan bilgisini, öğrencinin düzeyine inerek öğrenmesini sağlayacak etkinlikler düzenlenmesi ve ayrıca konu alan bilgisi ile öğretim bilgisini destekleyecek genel kültür bilgisine sahip olması yer alır.

Amaçlı davranış: Bu boyut, öğretmenin ders amaçlarının farkında olması, dersin amaçlarının eğitim amaçlarının bir parçası ve önkoşulu olarak görebilmesini ve dersini, dersin amaçlarına uygun olarak sürdürebilmesini, öğrencileri dersin amaçlarının gerçekleşmesine yöneltebilmesini, sınıfın ulaşabileceği öğretim hedeflerini gerçekçi olarak görebilmesini kapsar.

Sınıf içi liderlik: Sınıf liderliği bu boyutta öne çıkan bir kavramdır. Sınıfta olumlu iklimin oluşturulması, eğitim ortamının istenen davranışı sağlayabilir hale getirilmesi, sorunların ortaya çıkmadan önlenmesi ya da ortaya çıkmışsa uygun biçimde çözülmesi bu kapsam içinde düşünülebilir. Öğretmenlerin lider özelliği gösteren davranışları içerisinde, öğrenme-öğretme sürecinde

demokratik davranabilme, öğrencilerin grup veya bireysel olarak karar alabilmelerine fırsat ve olanak sağlayabilme, öğretim sürecinde öğrenci veya öğrenci gruplarıyla ortak kararlar alabilme, öğrencileri bir grubun üyesi olarak çalışmaya sevk edebilme, sınıfta öğrencilerin kendilerini yönetebilecekleri bir sosyal yapı oluşturmalarını sağlayabilme, öğrencilerin güvenini kazanabilme, eğitim ve öğretimde değişik durumların gerektirdiği danışman rehber, arkadaş vb. farklı rolleri uygulayabilmeyi kapsar.

Planlama: Öğretim insanoğlu etkinliklerinin en karmaşık olanıdır. Olumlu öğrenme ortamının oluşturulmasında, planlamanın önemi büyüktür. İyi bir planlama yapılmazsa gerçekleştirilecek etkinliklerin birbirleriyle bağları azalacak ve amaçlardan uzaklaşılacaktır. Yürütülen programın amaçları etkinlik seçiminde önemli bir işleve sahiptir. Programdaki amaçlara ulaşmada hangi kavram ve becerilerin kazanılması gerektiği, bu konuda hangi etkinliklerin öğrencilere yardımcı olacağı belirlenmelidir. Başka bir anlatımla, planlama sayesinde öğretmen yol haritaları oluşturmuş olacaktır. İstenilen öğrenmenin gerçekleşmesi için öğrenciyi merkeze alan bir öğretim anlayışıyla yola çıkmak gerekmektedir (Emer, Evertson ve Worsham 2003).

Sınıfta iletişim: Öğretmen ve öğrenci okulda öğretim sürecinin iki önemli ögesidir. Öğretmenin sınıfta olumlu bir hava yaratması ve öğrenciler ile iyi bir iletişim kurması, öğrencilerin derse etkin bir şekilde katılmasına katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda iyi bir öğrenci-öğretmen etkileşimi öğrencilerin istenmeyen davranışlarını azaltmaktadır. Öğrenciler, daha çok sıcak ve arkadaşça yaklaşım sergileyen öğretmenleri benimsemektedirler. Başka bir deyişle, güçlü öğrenci-öğretmen etkileşimi, öğrencilerin okula ilişkin sorumluluk almalarını kolaylaştırmakta ve onların akademik başarısını artırmaktadır (Jones ve Jones 2004).

Öğretmenin öğrencilerle açık ve etkili bir iletişim kurmak için üç beceriye gereksinimi bulunmaktadır:

- 1. Otoritesiz yapı:** Problemi açık bir biçimde ortaya koyması, açık bir beden dili kullanması, problemin çözümüne ilişkin uygun davranışı açıklamasını kapsamaktadır.
- 2. Empatik sorumluluk:** Öğrencilere onların bakış açılarıyla olaylara bakabildiğini göstermeyi kapsamaktadır.
- 3. Problem çözücülük:** Problem çözme süreci çatışmayı yok etmeyi kapsamaktadır. Öğretmen ve öğrenci arasında gelişen çatışmalar rollerin, gereksinimlerin, ilgilerin, bireysel amaçların farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Çatışmayı ortadan kaldırmaya yönelik problem çözme sürecinde öğretmen şu adımları izleyebilir; problemi tanımlama, farklı çözümleri tartışma ve çözümlerden birini uygulamaya koyma (Emer, Evertson, Worsham 2003).

Sınıfta davranış yönetimi: Öğrencilerin istenmeyen davranışları, olduğu koşullara, şiddetine, algılayan kişiye göre farklılık göstermesine karşın, genellikle sınıfta öğrenme- öğretme sürecini aksatan ya da engelleyen davranışlar olarak düşünülmektedir. William Glasser tarafından, istenmeyen davranışın yönetimine ilişkin geliştirilen stratejiler yedi adımdan oluşmaktadır:

1. Öğrenci ilgilerini dikkate almak: Öğretmenin, öğrencilerin ilgilerini önem-sediğini bu ilgiler doğrultuda etkinlik yapmaya çalıştığını öğrencilerine göstermesi ve bu doğrultuda onların güvenlerini kazanması.
2. Davranışa odaklanma: İstenmeyen bir davranış ortaya çıktığında öğretmenin öğrenciyle davranışına ilişkin görüşme yapıp, davranışın nedenini öğrenmesi.
3. Öğrencinin davranışının sorumluluğunu taşımasını sağlamak: Öğretmenin, öğrencilerin davranışlarının sorumluluğunu üstlenmelerini sağlaması ve bu konuda özür kabul etmemesi.
4. Öğrencinin davranışı değerlendirmesini sağlamak: Öğretmen, öğrencisine davranışlarını değerlendirmede yardımcı olmak için şu sorulardan yararlanabilir. “Bu davranış sana yardımcı oldu mu?/Bu davranış seni incitti mi?”, “Bu davranış başkalarına yardımcı oldu mu?/ Bu davranış başkalarını incitti mi?”
5. Plan geliştirme: Öğretmenin, öğrencisiyle birlikte öğrencisi için gerekli olan yeni davranışları planlaması, planlanan bu davranışların yazılması, öğretmen ve öğrenci arasında oluşturulan bir sözleşmeye dönüştürülmesi.
6. Öğrencinin hazırlanan sözleşmeye ilerleyen zamanlarda da uyması: Öğretmenin sözleşmeden sonra öğrenciye davranışları ile ilgili dönütler vermesi.
7. Planın takip edilmesi: Eğer hazırlanan plan istenilen düzeyde çalışmazsa, öğretmen öğrencisiyle birlikte planı tekrar ele almalıdır (Emmer, Evertson, Worsham 2003).

Etkinlik yönetimi: Öğretmenin etkinlikleri etkili bir biçimde yönetebilmesi için, hazırladığı günlük planların etkinlik organizasyonuna odaklanması gerekmektedir. Öğretim programının amaçlarına ulaşmadaki en önemli noktalardan bir tanesi etkinlik seçimidir. Öğrencilerin bireysel farklılıkları ve dersin içeriği etkinlik seçiminde önemli değişkenlerdendir. Öğrencilerin ilgileri ve gereksinimlerindeki farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda “tek ve uzun” bir etkinlik yerine “kısa iki-üç etkinlik” çok daha etkili görünmektedir (Emmer, Evertson ve Worsham 2003).

Zaman yönetimi: Sınıfta ders süresinin verimli biçimde işlenmesi, öğretmenin en önemli mesleki ve yeterli göstergesidir. Derste zaman kullanımının verimli olabilmesi öğrencilerin önceden planlandığı gibi dersane ve laboratuvarlarda etkin olmaları, ders süresinin iyi değerlendirilmesi konusunda yön-

lendirilmeleri gerekir. Öğretmen ders içinde zamanı iyi planlamalı, başlanan işi mutlaka bitirmeli ve buradan yola çıkarak hayatta da hiçbir işin yarım bırakılmaması gerektiğini vurgulamalıdır (Livatyalı 2004).

Değerlendirme: Çağdaş eğitim anlayışı değerlendirmeyi, öğrencinin bilgisi ile beraber, sınıf içi ve dışı etkinliklerini, derse devam durumunu, ilgisini, ödev yapmasını, genel ve özel yeteneklerini göz önüne almayı böylece öğrencinin tüm gelişimi hakkında genel bir yargıya varmayı vurgular. Başka bir anlatımla, sonuçtan çok sürecin değerlendirilmesi önemlidir. Aynı zamanda, öğrenen bireylerin kendi öğrenme sorumluluklarını taşımaları açısından bireysel değerlendirme formları, öğrenci gelişim ve gözlem formları, öğrenci günlükleri geleneksel anlamdaki değerlendirme araçlarının yerini almaktadır.

Öğretmenlerin sınıf yönetimi becerilerine sahip olma düzeylerine ilişkin çalışmalara alan yazında sıklıkla rastlanmaktadır. Bu çalışmaların içerikleri incelendiğinde bir ya da birkaç boyutun araştırma kapsamına alındığı görülmektedir. Kazu (2002), ilköğretim sınıf öğretmenlerinin sınıf kurallarına ilişkin görüşleri ve uygulamalarını ortaya koyarak bu konuda ne kadar yeterli olduklarını ortaya koymuştur. Ataman (2003), sınıf ortamında karşılaşılan davranış problemlerinin betimlemesini yaparak, bu problemlerin sınıftaki öğretimi etkilememesi için öğretmenin dikkat etmesi gereken özellikleri açıklamış ve pekiştirme tarifleri üzerinde durarak sınıf öğretmenlerine somut öneriler getirmiştir.

Okutan (2001), öğretmenlerin sınıf yönetimine ilişkin tutum ve davranışlarının belirlemeyi amaçlayan çalışmasında; öğretmenlerin tutum ve davranışları genelde demokratikleşmeye uygun bir değişim göstermekle birlikte, bazı geleneksel davranışlar gösterdiklerini ifade etmiştir. Aydın ve Akbaba (2001), öğretmenlerin disiplin sağlama yaklaşımlarını belirlemeyi ve bu yaklaşımlarla örnek disiplin yaklaşımlarını karşılaştırmayı amaçlayan araştırmalarına göre; öğretmenlerin alan yazında yer alan belirli bir disiplin sağlama yaklaşımlarını kullanmadıkları, sınıfta disiplini sağlarken deneyimlerinden yararlandıklarını ortaya koymuşlardır.

Sınıf yönetimi bütün boyutları işe koşulduğunda anlamlı bir bütün oluşturmaktadır. Bu araştırmada, öğretmenlerin sınıf yönetimine ilişkin boyutlara ne derecede sahip oldukları araştırılmıştır. Bu araştırma, öğretmenlerin hizmet öncesi ve sonrasında yetiştirilmesi bağlamında önemli görülebilir.

Bu araştırmanın amacı, Eskişehir İli Milli Eğitim müdürlüğünde görev yapan öğretmenlerin kendi sınıf yönetimi becerilerine ilişkin görüşlerini belirlemektir. Bu amaca bağlı olarak şu sorulara yanıt aranmıştır:

1. Öğretmenlerin, sınıf yönetimi becerilerine sahip olma düzeylerine ilişkin görüşleri nelerdir?

2. Öğretmenlerin ölçeğin ‘Alan Hâkimiyeti’, ‘Amaçlı Davranış’, ‘Sınıf içi Liderlik’, ‘Planlama’, ‘Sınıfta İletişim’, ‘Sınıfta Davranış Yönetimi’, ‘Etkinlik Yönetimi’, ‘Zaman Yönetimi’ ve ‘Değerlendirme’ alt boyutlarına ilişkin görüşleri farklılık göstermekte midir?
3. Öğretmenlerin, sınıf yönetimi becerilerine sahip olma düzeylerine ilişkin görüşleri
  - a. Cinsiyet,
  - b. Öğretim kademesindeki görevleri,
  - c. Meslekteki hizmet süreleri,değişkenlerine göre farklılık göstermekte midir?

Yöntem

Bu bölümde, araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama aracının hazırlanması ve uygulanması, veri toplama aracı yoluyla elde edilen verilerin analizine ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

Bu araştırma, öğretmenlerin sınıf yönetimi becerilerini, Sınıf Yönetimi Becerileri konusunda kendilerini değerlendirebilmelerine olanak sağlayacak şekilde hazırlanmış olan ölçme aracının “Sınıf Yönetimi Becerilerini Değerlendirme Ölçeği” uygulanması sonucu elde edilen bilgilere dayalı olarak saptamaya çalıştığından tarama niteliğinde bir çalışmadır.

Araştırma, Eskişehir İli Milli Eğitim müdürlüğü, İlköğretim okullarında görev yapan toplam 305 öğretmen üzerinde yürütülmüştür. Çalışma grubuna ilişkin bilgilere tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. Çalışma Grubuna İlişkin Kişisel Bilgiler
Personal Characteristic of Sample Group

Değişkenler	N	%
Cinsiyet		
Kadın	169	55.4
Erkek	136	44.6
Görev		
Sınıf öğretmenliği	145	47.5
Branş öğretmeni	160	52.5
Hizmet Süresi		
0-5 yıl	141	46.2
6-10 yıl	93	30.5
11-20 yıl	26	8.5
21-25 yıl	20	6.6
26 ve üstü yıl	2	8.2

Araştırmada veriler, Baloğlu (1998), tarafından geliştirilen “Sınıf Yönetimi Yeterlilikleri” ölçeği temel alınarak Ağaoğlu (2004), tarafından düzenlenen “Sınıf Yönetimi Becerileri Değerlendirme Ölçeği” ile toplanmıştır. İki bölümden oluşan veri toplama aracının kişisel bilgilerle ilgili birinci bölümünde, araştırmaya katılan bireylerin cinsiyetlerini, görevlerini ve öğretmenlik mesleğindeki hizmet sürelerini belirlemeye yönelik üç madde yer almaktadır. “Sınıf Yönetimi Becerilerini Değerlendirme Ölçeği” başlıklı ikinci bölümde ise 9 alt başlıkta toplam 64 maddeye yer verilmiştir. İlgili alan yazına dayalı olarak yapılan sınıflama sonucu alt başlıklar şu şekilde belirlenmiştir: “Alan Hâkimiyeti” (3 madde), “Amaçlı Davranış” (4 madde), “Sınıf İçi Liderlik” (7 madde), “Planlama” (5 madde), “Sınıfta İletişim” (10 madde), “Sınıfta Davranış Yönetimi” (11 madde), “Etkinlik Yönetimi” (15 madde), “Zaman Yönetimi” (3 madde) ve “Değerlendirme” (6 madde). İkinci bölümde yer alan maddeler “Kesinlikle Katılıyorum”, “Katılıyorum”, “Katılmıyorum” ve “Kesinlikle Katılmıyorum” olmak üzere 4’lü likert’e göre ve olumludan olumsuz doğru 4, 3, 2 ve 1 olarak puan verilerek derecelendirilmiştir. Orta seçenekte yığılmaları önlemek amacıyla “Kararsızım” seçeneğine yer verilmemiştir (Bülbül 1996). Veri toplama aracının ikinci bölümünde yer alan maddelerin iç tutarlılık katsayısı .9742 olarak hesaplanmış ve ölçek için elde edilen Cronbach Alpha değerine göre, ölçek yeterli olarak kabul edilmiştir (Cronbach, 1990).

Verilerin analizinde aritmetik ortalama, standart sapma, vb. betimsel istatistik tekniklerinin yanı sıra ikili küme karşılaştırmalarında para metrik istatistik tekniklerinden Varyansları Eşit Bağımsız Gruplar için t-testi, ikiden fazla küme karşılaştırmalarında ise Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) tekniklerinden yararlanılmıştır. Varyans analizi sonucunda, “F testi” istatistiğinin anlamlı olduğu durumlarda, “Tukey HSD” testi uygulanarak farklılığın kaynağı araştırılmıştır. Yapılan istatistiksel çözümlerinin tümünde, anlam düzeyi .05 olarak kabul edilmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde veri toplama aracı yoluyla toplanan verilerin çözümü sonucunda elde edilen bulgulara ve yorumlarına yer verilmiştir. Bulgular, araştırmanın amacıyla ilgili sorular bağlamında üç ana başlık altında yer almaktadır.

1. Öğretmenlerin, Sınıf Yönetimi Becerilerine Sahip Olma Düzeylerine İlişkin Görüşleri

Araştırma kapsamında yer alan öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerilerine ilişkin görüşleri hakkında ortalama bir fikir edinebilmek amacıyla, görüşlere ilişkin aritmetik ortalama ve standart sapma sonuçları alma yoluna gidilmiştir. Bulgular tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerilerine İlişkin Görüşlerinin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapmaları
Classroom Management Skills According To Teachers's Opinions

Alt Boyutlar	N	Ortalama	Standard Sapma	Standart Hata
Alan Hâkimiyeti	305	3.55	.4571	.026
Amaçlı davranış	305	3.34	.4688	.026
Sınıfçı liderlik	305	3.41	.4403	.025
Planlama	305	3.22	.4808	.027
Sınıfta iletişim	305	3.37	.4207	.024
Davranış Yönetimi	305	3.31	.4936	.028
Etkinlik Yönetimi	305	3.24	.5525	.031
Zaman Yönetimi	305	3.27	.6203	.033
Değerlendirme	305	3.30	.5779	.026

Bu bulgu incelendiğinde, araştırma kapsamında yer alan öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerileri açısından farklılıklar sergiledikleri görülmektedir. Tablo 2’de Sınıf Yönetimi Becerilerinin alt boyutları kapsamında, ortalama değerler dikkate alındığında, en yüksek ortalamaya sahip olan boyutun 3.55’lik ortalamaya “Alan Hâkimiyeti” olduğu görülmektedir. Alan Hâkimiyeti boyutunu 3,41’lik ortalama ile “Sınıf İçi Liderlik” boyutu izlemektedir. “Sınıfta İletişim” 3.37 , “Amaçlı Davranış” 3.34, “Sınıfta Davranış Yönetimi” 3.31, “Değerlendirme” 3.30 ortalamaya sahip boyutlardır. Zamanın etkili kullanımına ilişkin boyut olan “Zaman Yönetimi” boyutu 3.27’lik ortalamaya sahiptir. “Etkinlik Yönetimi”nin ortalaması ise 3.27’dir. En düşük ortalamaya sahip olan Sınıf Yönetimi Becerisi ise “Planlama”dır. “Planlama” becerisinin aritmetik ortalaması da 3.22 olarak görülmektedir. Bu bulgulardan yola çıkarak, öğretmenlerin en çok kendilerini “Alan Hakimiyeti” ve “Sınıf içi Liderlik” becerilerinde güçlü gördükleri söylenebilir.

2. Öğretmenlerin, Sınıf Yönetimi Becerileri Alt Boyutlarına İlişkin Dağılımları Arasındaki Farklılık

Araştırmada yanıtı aranan ikinci soru, öğretmenlerin, ölçeğin ‘Alan Hakimiyeti’, ‘Amaçlı Davranış’, ‘Sınıf İçi Liderlik’, ‘Planlama’, ‘Sınıfta İletişim’, ‘Sınıfta Davranış Yönetimi’, ‘Etkinlik Yönetimi’, ‘Zaman Yönetimi’ ve ‘Değerlendirme’ alt boyutlarına ilişkin görüşleri farklılık göstermekte midir?

Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerileri alt boyutlarına ilişkin puanları arasında fark olup olmadığını saptamak üzere varyans analizi yapılması yoluna gidilmiştir. Sınıf Yönetimi Becerilerine ilişkin varyans analizi sonuçları tablo 3’de gösterilmektedir.

Tablo 3. Sınıf Yönetimi Becerileri Alt Boyutlarına İlişkin Varyans Analizi
Analysis of Classroom Management's Dimensions

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	24.362	8	3.045	11.93	.000
Gruplar içi	698.801	2736	.255		
Toplam	723.163	2744			

Tablo 3’de görülebileceği gibi, araştırma kapsamında yer alan öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerileri alt boyutlarına ilişkin puanlarına uygulanan varyans analizi sonucunda $F=11.93$ değeri ($p<0.05$) bulunmuştur. Buna göre Sınıf Yönetimi Becerileri alt boyutları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu söylenebilir. Bu sonuç karşısında, Sınıf Yönetimi Becerileri puanları arasındaki anlamlı farklılığın hangi alt boyut ortalamaları arasında olduğunu belirlemek için Tukey HSD Testi’ne başvurulmuştur. Test sonuçları tablo 4’de gösterilmektedir.

Tablo 4. Sınıf Yönetimi Alt Boyutları Arası Karşılaştırmalara İlişkin Sonuçlar
Comparison of Classroom Management's Dimensions

(I) GRUP	(J) GRUP	Ortalama Farklılık	Standart Hata	p
Alan Hakimiyeti	Amaçlı Davranış	.2105	.040	.000
	Sınıfçı Liderlik	.1427	.040	.015
	Planlama	.3260	.040	.000
	Sınıfta İletişim	.1803	.040	.000
	Davranış Yön.	.2368	.040	.000
	Etkinlik Yön.	.3097	.040	.000
	Zaman Yön.	.2798	.040	.000
	Değerlendirme	.2501	.040	.000
Sınıf içi liderlik	Planlama	.1833	.040	.000
	Etkinlik Yön.	.1670	.040	.002
	Zaman Yön.	.1372	.040	.023
Planlama	Sınıfta İletişim	.1457	.040	.011
Sınıfta iletişim	Etkinlik Yön.	.1293	.040	.042

$\alpha.05$

Sınıf Yönetimi Becerileri ortalamaları arasındaki anlamlı farklılıklara baktığımızda, “Alan Hakimiyeti” alt boyutu ile “Amaçlı Davranış”, “Sınıf içi Liderlik”, “Planlama”, “Sınıfta İletişim”, “Sınıfta Davranış Yönetimi”, “Etkinlik Yönetimi”, “Zaman Yönetimi”, “Değerlendirme” ($p<0.05$) alt boyutları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Burada, öğretmenlerin “Alan Hakimiyeti” alt boyutu becerilerinin daha yüksek olduğunu düşündükleri göz ardı edilmemelidir.

Öğretmenlerin alan hâkimiyetlerinin yüksek olması durumunda, konu alan bilgisine ve onu destekleyecek genel kültür bilgisine sahip oldukları söylenebilir. Bu durum, öğretmenin sahip olduğu alan bilgisini, öğrencinin düzeyine inerek öğrenmesini sağlayacak etkinlikler düzenlemesinde, zamanı iyi kullanmasında, öğrencinin derse katılımını sağlamasında etkili olacaktır. Öğretmenlerin hizmet öncesi eğitimlerinde konu alan bilgisini üst düzey davranışlarda kazanmaları oldukça önemlidir.

Tablo 4'deki bulgular incelendiğinde, "Sınıf İçi Liderlik" alt boyutu ile "Planlama", "Etkinlik Yönetimi", "Zaman Yönetimi" ($p<0.05$) alt boyutları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Burada da yine, öğretmenlerin "Sınıf İçi Liderlik" alt boyutu becerilerinin daha yüksek olduğunu düşündükleri dikkate alınabilir. Öğretmenlerin lider özelliği gösteren davranışları, öğrenme-öğretme sürecinde (öğretmen-öğrenci) karşılıklı kararlılık, sorumluluk, güven ortamını sağlayacağı düşünülebilir

Bunlara ilaveten, Sınıf Yönetimi alt boyutları arası karşılaştırmalara ilişkin bulgular da, "Planlama" alt boyutu ile "Sınıfta İletişim" ($p<0.05$) alt boyutu arasında, "Sınıfta İletişim" alt boyutu ile Etkinlik Yönetimi ($p<0.05$) alt boyutu arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Öğrenme öğretme ortamının oluşturulmasında, planlamanın önemi büyüktür. Planlama, öğretmene yol gösterici olacaktır. İstenilen öğrenmenin gerçekleşmesi için öğrenciyi merkeze alan bir öğretim anlayışıyla yola çıkmak gerekmektedir. Davranışların ve öğrenmenin iyi yönetildiği sınıfta, öğrenciler öğretim amaçlarını gerçekleştirirler. Öğretmenin sınıfta olumlu bir hava yaratması, öğrenciler ile iyi bir iletişim kurması, öğrencilerin derse etkin bir şekilde katılmasına katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda iyi bir öğrenci-öğretmen etkileşimi öğrencilerin istenmeyen davranışlarını azaltmaktadır. Bu tablo, bize göstermektedir ki, öğretmenlerin sınıf yönetimi çerçevesinde, "Planlama", "Alan hakimiyeti", "Sınıf içi liderlik", "sınıfta iletişim" alt boyutlarındaki farklılık oluşturan davranışları öğrenme öğretme sürecine olumlu yönde etki yapmaktadır.

3. Öğretmenlerin Farklı Değişkenlere Göre Sınıf Yönetimi Becerilerine Sahip Olma Düzeylerine İlişkin Görüşleri

Bu çalışma kapsamında, cinsiyet, öğretmenlerin öğretim kademesindeki görevleri (brans), ve meslekteki hizmet süreleri bir değişken olarak alınmıştır. Öğretmenlerin cinsiyetlerine göre Sınıf Yönetimi Becerileri açısından dağılımına ilişkin bulgular tablo 5'de gösterilmektedir.

Tablo 5. Öğretmenlerin Cinsiyetlerine Göre Sınıf Yönetimi Becerileri Açısından Dağılımı

Diffusion of Classroom Management Skills According to Teachers' Gender

Alt Boyutlar	Cinsiyet	N	Ort.	S. Sapma	S.Hata	t	p
Alan Hakimiyeti	Kadın	169	3.55	.449	.034	.144	.359
	Erkek	136	3.54	.467	.040		
Amaçlı Davranış	Kadın	169	3.33	.455	.035	.344	.927
	Erkek	136	3.35	.486	.041		
Sınıf İçi Liderlik	Kadın	169	3.42	.404	.031	.856	.345
	Erkek	136	3.38	.481	.041		
Planlama	Kadın	169	3.25	.414	.031	.931	.008
	Erkek	136	3.19	.552	.047		
Sınıfta İletişim	Kadın	169	3.40	.403	.031	.1.703	.820
	Erkek	136	3.32	.438	.037		
Davranış Yönetimi	Kadın	169	3.35	.466	.035	1.687	.392
	Erkek	136	3.26	.522	.044		
Etkinlik Yönetimi	Kadın	169	3.31	.455	.035	2.365	.111
	Erkek	136	3.16	.645	.055		
Zaman Yönetimi	Kadın	169	3.34	.518	.039	2.214	.137
	Erkek	136	3.18	.719	.061		
Değerlendirme	Kadın	169	3.37	.484	.037	2.531	.271
	Erkek	136	3.21	.666	.057		

Öğretmenlerin cinsiyet değişkenine göre, sınıf yönetimi becerileri incelendiğinde, “Planlama” boyutu dışındaki boyutlarda anlamlı bir farkın olmadığı görülmektedir. Bu da kadın ve erkek öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerileri açısından farklılık göstermedikleri sonucuna götürebilir. Bulgulara göre “Planlama” boyutunda farklılık vardır. Olumlu öğrenme ortamının oluşturulmasında, planlamanın önemi büyüktür. İyi bir planlama yapılmazsa gerçekleştirilecek etkinliklerin birbirleriyle bağları azalacak ve amaçlardan uzaklaşılacaktır. Yürütülen programın amaçları etkinlik seçiminde önemli bir işlev sahiptir. Programdaki amaçlara ulaşmada hangi kavram ve becerilerin kazanılması gerektiği, bu konuda hangi etkinliklerin öğrencilere yardımcı olacağı belirlenmelidir. Araştırma bulgularına göre, kadın öğretmenlerin, Sınıf yönetiminde öğretim sürecini planlamaya daha fazla dikkat ettiklerini söylenebilir. Daha sistemli bir çalışma eğilimi gösterdikleri söylenebilir.

Öğretmenlerin öğretim kademesindeki görevlerine (brans) göre, Sınıf Yönetimi Becerileri açısından dağılımına ilişkin bulgular tablo 6’de gösterilmektedir.

Tablo 6. Öğretmenlerin Görevlerine Göre Sınıf Yönetimi Becerileri Açısından Dağılımı
Diffusion of Classroom Management Skills According to Teachers' Branches

Alt Boyutlar	Görev	N	Ortalama	S. Sapma	t	p
Alan Hakimiyeti	Sınıf öğ.	102	3.52	.475	.647	.362
	Branş öğ.	203	3.56	.448		
Amaçlı Davranış	Sınıf öğ.	102	3.32	.482	.374	.756
	Branş öğ.	203	3.34	.462		
Sınıf İçi Liderlik	Sınıf öğ.	102	3.41	.484	.078	.724
	Branş öğ.	203	3.40	.417		
Planlama	Sınıf öğ.	102	3.18	.588	1.001	.004
	Branş öğ.	203	2.24	.416		
Sınıfta İletişim	Sınıf öğ.	102	3.32	.477	1.48	.043
	Branş öğ.	203	3.39	.387		
Davranış Yönetimi	Sınıf öğ.	102	3.35	.476	1.03	.499
	Branş öğ.	203	3.29	.501		
Etkinlik Yönetimi	Sınıf öğ.	102	3.25	.467	.160	.946
	Branş öğ.	203	3.23	.591		
Zaman Yönetimi	Sınıf öğ.	102	3.19	.518	1.613	.101
	Branş öğ.	203	3.31	.663		
Değerlendirme	Sınıf öğ.	102	3.27	.489	.514	.876
	Branş öğ.	203	3.31	.618		

Öğretmenlerin görevlerine göre; sınıf ve branş öğretmenleri olarak, Sınıf Yönetimi Becerileri karşılaştırıldığında “Planlama” ve “Sınıfta İletişim” boyutlarında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Bu bulgudan yola çıkarak, Sınıf öğretmenlerinin “Planlama” boyutuna ilişkin kendilerini, Branş öğretmenlerine göre daha etkili gördükleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bu bulguya göre, “Sınıfta İletişim” becerileri açısından, Branş öğretmenlerinin kendilerini Sınıf öğretmenlerine göre daha etkin gördüklerini söylemek mümkündür.

Öğretmenlerin meslekteki hizmet sürelerine göre Sınıf Yönetimi Becerileri açısından dağılımına ilişkin bulgular tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7. Öğretmenlerin Meslekteki Hizmet Sürelerine Göre Sınıf Yönetimi Becerileri Açısından Dağılımı

Dispersion of Classroom Management Skills According to Teachers' Seniorities

Alt Boyutlar	Hizmet S.	N	Ortalama	S. Sapma	F	p
Alan Hakimiyeti	0-5 Yıl	127	3.58	.456	2.16	.058
	6-10 Yıl	93	3.51	.470		
	11-15 Yıl	26	3.73	.441		
	16-20 Yıl	20	3.60	.453		
	21-25 Yıl	25	3.37	.389		
	26-.... Yıl	14	3.40	.417		
Amaçlı Davranış	0-5 Yıl	127	3.28	.477	2.54	.029
	6-10 Yıl	93	3.31	.470		
	11-15 Yıl	26	3.54	.380		
	16-20 Yıl	20	3.41	.423		
	21-25 Yıl	25	3.34	.488		
	26-.... Yıl	14	3.60	.412		
Sınıf İçi Liderlik	0-5 Yıl	127	3.44	.450	2.17	.057
	6-10 Yıl	93	3.35	.451		
	11-15 Yıl	26	3.53	.335		
	16-20 Yıl	20	3.37	.369		
	21-25 Yıl	25	3.25	.486		
	26-.... Yıl	14	3.61	.442		
Planlama	0-5 Yıl	127	3.21	.481	1.18	.314
	6-10 Yıl	93	3.20	.464		
	11-15 Yıl	26	3.36	.423		
	16-20 Yıl	20	3.06	.609		
	21-25 Yıl	25	3.24	.507		
	26-.... Yıl	14	3.37	.406		
Sınıfta İletişim	0-5 Yıl	127	3.39	.418	.65	.658
	6-10 Yıl	93	3.35	.402		
	11-15 Yıl	26	3.43	.498		
	16-20 Yıl	20	3.31	.359		
	21-25 Yıl	25	3.27	.474		
	26-.... Yıl	14	3.45	.410		
Davranış Yönetimi	0-5 Yıl	127	3.37	.449	2.39	.037
	6-10 Yıl	93	3.20	.493		
	11-15 Yıl	26	3.31	.770		
	16-20 Yıl	20	3.34	.384		
	21-25 Yıl	25	3.26	.403		
	26-.... Yıl	14	3.60	.380		
Etkinlik Yönetimi	0-5 Yıl	127	3.27	.467 .591	1.04	.392
	6-10 Yıl	93	3.13			
	11-15 Yıl	26	3.28			
	16-20 Yıl	20	3.31			
	21-25 Yıl	25	3.31			
	26-.... Yıl	14	3.36			

Zaman Yönetimi	0-5 Yıl	127	3.32	.518 .663	1.62	.154
	6-10 Yıl	93	3.12			
	11-15 Yıl	26	3.39			
	16-20 Yıl	20	3.31			
	21-25 Yıl	25	3.37			
	26-.... Yıl	14	3.35			
Değerlendirme	0-5 Yıl	127	3.36	.489 .618	2.21	.053
	6-10 Yıl	93	3.14			
	11-15 Yıl	26	3.41			
	16-20 Yıl	20	3.29			
	21-25 Yıl	25	3.52			
	26-.... Yıl	14	3.48			

Öğretmenlerin meslekteki hizmet sürelerine göre, Sınıf Yönetimi Becerileri incelendiğinde, “Planlama” ve “Amaçlı Davranış” ve “Sınıfta Davranış Yönetimi” alt boyutlarında meslekteki hizmet süresinin etkili bir faktör olduğu görülmektedir. Bu bulgudan yola çıkarak, “Amaçlı Davranış” boyutundaki becerilere ilişkin, öğretmenlerin dersin amaçlarının farkında olmaları, önemli olan öğrencileri dersin amaçlarının gerçekleşmesine yöneltebilmeleri ve amaçların eğitim amaçlarının bir önkoşulu görmeleri açısından meslekteki hizmet süresinin etkili olduğu düşünülebilir.

Ayrıca öğretmenlerin “Sınıfta Davranış Yönetimi” açısından, öğrenci ilgilerini dikkate alması, davranışa odaklanması, öğrencinin kendi davranışının sorumluluğunu taşıması ve değerlendirebilmesini sağlaması, öğrencisiyle birlikte öğrencisi için gerekli olan yeni davranışları planlaması ve davranışları ile ilgili dönütler vermesi vb. etkinlikleri düzenleyebilmeleri açısından meslekteki hizmet süresinin önemli olduğu düşünülebilir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmada elde edilen bulgular doğrultusunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Araştırmada öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerileri dağılımını belirlemeye ilişkin bulgular incelendiğinde, ortalama puanlarına göre, “Alan Hâkimiyeti” (3.35) ve “Sınıf İçi Liderlik” (3.41) boyutları yüksek orandadır. Düşük oranda yer alan Sınıf Yönetimi Becerileri, “Planlama”(3.22) ve “Etkinlik Yönetimi” (3.27) boyutlarındaki becerilerdir. Öğretmenler, konu alan bilgisine sahip olma ve sınıfta olumlu iklimin oluşturulması becerilerinde kendilerini yeterli görmekte, bunun yanı sıra, etkinlikleri planlama ve yönetebilme konusundaki Sınıf Yönetimi Becerilerinde kendilerini yeterli görmemektedirler.
2. Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Becerileri alt boyutları dağılımı birbirinden farklıdır. Boyutlar arasında anlamlı bir farklılık vardır.

3. Öğretmenlerin farklı değişkenlere göre Sınıf Yönetimi Becerilerini göstermeleri incelendiğinde, cinsiyet değişkeni, “Planlama” alt boyutunda etkili bir faktördür. Öğretim kademesindeki görevleri (brans) değişkeni, “Planlama” ve “Sınıfta İletişim” alt boyutlarında etkili bir faktördür. Meslekteki hizmet süreleri değişkeni, “Amaçlı Davranış” ve “Sınıfta Davranış Yönetimi” alt boyutlarında etkili bir faktördür.

Öneriler

Bu sonuçlara dayalı olarak, araştırmayla ilgili önerileri şu şekilde sıralamak olanaklıdır:

1. Öğretmenlerin, hizmet öncesi eğitimlerinde, görev yapacakları öğretim kademeleri ve öğretim alanlarına göre, özellikle, öğretim uygulamalarının saat ve kredilerinin düzenlenmesi ve öğretim uygulamalarında Sınıf Yönetimi Becerilerinin gösterilme düzeyinin değerlendirilmesi önerilebilir.
2. Öğretmenlerin kendilerini en yetersiz buldukları “Planlama” ve “Etkinlik Yönetimi” boyutlarında hizmet içi eğitim almaları sağlanmalıdır. Ayrıca, hizmet öncesi eğitimlerinde de önemle üzerinde durulması gerekli görülmektedir.
3. Öğretmenlerin, Sınıf Yönetimi Becerilerine ilişkin, bütün alt boyutlar bağlamındaki davranışları kazanmaları ve göstermelerinin sağlanması yoluna gidilmelidir.

Kaynakça

- Ağaoğlu, E. (2003), “Sınıf Yönetimi İle İlgili Genel Olgular” *Sınıf Yönetimi*, (3.Baskı).Ankara: PegemA.
- Ataman, A. (2003), “Sınıfta İletişimde Karşılaşılan Davranış Problemleri”. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*. Sayı. 3.
- Aydın, A. (1998), *Sınıf Yönetimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Aydın, B.; Akbaba, S. (2001). “Öğretmenlerin Sınıfta Disiplin Sağlama Yaklaşımları” X. *Eğitim Bilimleri Kongresi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi*. Cilt:III.
- Balcı, A. (1993), *Etkili Okul*. Ankara: Yavuz Dağıtım.
- Baloğlu, N. (2001), *Etkili Sınıf Yönetimi* Ankara: Baran Ofset.
- Başar, H. (2004), *Sınıf Yönetimi* (11. Basım) Ankara: Anı Yayıncılık.
- _____ (2003), “Eğitim ve Sınıf Yönetimi” *Sınıf Yönetimi* (2. Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Bülbül, A. S. (1996), *Türkiye’de Mesleki-Teknik ve Gelir Getirici Yetişkin Eğitim Çalışmalarını İnceleme Projesi (Son Rapor)* Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu.
- Celep, C. (2002), *Sınıf Yönetimi ve Disiplini*. (2. Baskı) Ankara: Anı Yayıncılık.

- Cronbach, L. J. (1990), *Essentials of Psychological Testing* (3rd ed.) NewYork: Harper Row.
- Çalık, T. (2003), “Sınıf Yönetimi ve Özellikleri”. *Sınıf Yönetimi* (5.Baskı) Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Erdoğan, İ. (1997), *Çağdaş Eğitim Sistemleri*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- _____ (2001), *Sınıf Yönetimi –Ders, Konferans, Panel ve Seminer Etkinliklerinde Başarının Yolları-* İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- _____ (2002), *Eğitimde Değişim Yönetimi*. Ankara: PegemA
- Evertson, C.; Emmer, E. T.; Clements, B. S.; Worsham, M. E. (1997), *Classroom Management for Secondary Teachers*. Boston (USA): Allyn and Bacon.
- Gündüz, H. B. (2004), *Eğitim Okul ve Sınıf Yönetimi*. *Sınıf Yönetimi* Ankara: Asil Yayıncılık.
- Jones, V.; Jones, L. (2004), *Comprehensive Classroom Management. Creating Communities of Support and Solving Problems*. (Seventh Edition). Pearson.
- Kaptan, S. (1995), *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikler*. Ankara: Tekışık Yayınları.
- Karasar, N. (1998), *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (8. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Karip, E. (Ed) (2002), *Sınıf Yönetimi*. Ankara: PegemA
- Kaya, Z. (Ed.) (2003), *Sınıf Yönetimi*. Ankara: PegemA
- Kazu, H. (2002), “İlköğretim Sınıf Öğretmenlerinin Sınıf Kurallarına İlişkin Görüşleri ve Uygulamaları.” *Eğitim Araştırmaları* Ekim. S.9.
- Küçükahmet, L. (Ed) (2000), *Sınıf Yönetimi* Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Lemlech, J. K. (1979), *Classroom Management* The Maple Press Company.
- Livatyalı, H. (2004), “Zaman Yönetimi ve Okul” *Sınıf Yönetimi* Konya:Eğitim Kitabevi.
- Okutan, M.. (2001), “Sınıf Yönetimi” *X. Eğitim Bilimleri Kongresi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Cilt:III*.

Teachers' Opinions on Their Classroom Management Skills

Assist.Prof. Zühal ÇUBUKÇU*
Research Assist. Pınar GİR MEN**

Abstract: Classroom management involves systematically planning, organizing, applying, and evaluating certain principles, concepts, models and methods in order to attain expected educational goals. Managing and organizing the instructional environment are among the major responsibilities of a teacher. The teacher is also the most significant factor in the process of realizing educational goals. As the teacher becomes more efficient in classroom management skills, he/she also becomes a better leader and manager of students' learning efforts. The major aim of this study is to determine what teachers think about their own classroom management skills. In this study the following skills constitute classroom management: 'field mastery', 'target behaviour', 'in-class leadership', 'planning', 'in-class communication', 'inappropriate behaviour management', 'activity management', 'time management' and 'evaluation'. The research has been carried out on a sample group of 305 teachers working in Eskişehir. The study has revealed that teachers find themselves most effective in 'field mastery' and least effective in 'planning'.

Key Words: Classroom management, classroom management skills, dimensions of classroom management

---

*Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences / ESKİŞEHİR
zcubukcu@ogu.edu.tr

**Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Education, Department of Primary Education / ESKİŞEHİR
pgirmen@ogu.edu.tr

Мнения Преподавателей О Связи С Навыками Управления В Классе

Пом.Доц.Др. Зюхаль Чубукчу*
Научный исследователь Пынар Гирмен**

Резюме: Управление в классе обычно включает такие действия как планирование, организация, внедрение и оценка действий для претворения в жизнь намеченных образовательных целей связанных с сознательным и систематическим внедрением принципов, основы, модели и техники. Учебная образовательная среда, упорядочивание и управление процессом является неотъемлемой ответственностью учителя. Преподаватель является важным элементом в управлении и претворении в жизнь задач образования. Таким образом мы пришли к выводу, что с увеличением степени влияния преподавателя в классе, возможность управления стараний учеников в образовательном процессе и стать более эффективным лидером для преподавателя станет намного легче. Целью данного исследования является определение преподавателями своих навыков в управлении классом. В связи с поставленной целью сферу деятельности в управлении классом составляют следующие вещи: владеть ситуацией в помещении, целенаправленное поведение, лидерство в классе, планирование, коммуникация в классе, управление поведением в классе, управление за эффективностью, управление временем и оценка. Рабочую группу исследования составили 305 преподавателей, работающих в Эскишехире. В результате исследования преподаватели пришли к выводу, что являются более эффективны во "владении ситуацией в помещении", менее же эффективны в "планировании".

Ключевые Слова: Управление в классе, навыки управления в классе, размеры управления классом

---

* Эскишехирский Университет Озмангази, Педагогический Факультет Отделение педагогических наук / ЭСКИШЕХИР
zcubukcu@ogu.edu.tr

** Эскишехирский Университет Озмангази, Педагогический Факультет Отделение начального образования / ЭСКИШЕХИР
pgjirmen@ogu.edu.tr

Orta Asya - Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar)

Yrd.DoçDr. İsmail ÇİFTÇİOĞLU*

Özet: Orta Asya kültürünün Anadolu ile ilk teması, tabii olarak Türklerin bu coğrafyayı fethetmeleriyle başlamıştır. Fethi müteakip, XII. ve bilhassa XIII. yüzyıllarda yapılan göçler, bu kültürel birikimin Anadolu'ya aktarılmasında kayda değer rol oynamıştır. Bununla beraber, ağırlıklı olarak Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde Orta Asya kökenli pek çok ilim, sanat ve tasavvuf erbabının Anadolu'ya gelmesi; buna mukabil Anadolu'dan da söz konusu coğrafyaya ilmî seyahatlerin gerçekleştirilmesiyle, ilim ve kültür köprüsünün önemi daha da artmıştır. XVI. yüzyıl sonlarına kadar yoğun olarak devam eden bu ilişkilerin, Anadolu Türklüğü için fevkalade önemli sonuçları olmuştur: Anadolu'da İslâmiyet'in yayılma süreci hızlanmış; Orta Asya'nın medrese geleneği, ilmî tartışmaları, edebî birikimi ve tasavvufî ekolleri yeni vatana taşınmıştır. XVI. yüzyıldan sonra eskiye göre oldukça yavaş seyreden ilişkiler, giderek kaybolmuştur.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Anadolu, Göçler, İlmî Seyahatler, Âlim, Mutasavvıf, Şair, Sanatkâr

Giriş

İlk Türk devletleri döneminde, Orta Asya'nın kendine özgü siyasî, sosyal ve coğrafi şartları içinde şekillenen ve zamanla büyük bir gelişme kaydeden Türk kültürü ve medeniyetinin, X. asırdan itibaren İslâm kültürü ve medeniyeti ile teması sonucu yeni bir boyut kazandığı dikkat çekmektedir. Bu dönemde İslâmiyet'in kabulüyle gelişen yeni hayat tarzı, Türk kitlelerini önemli ölçüde etkilemekle birlikte, eski kültüre ait unsurların pek çoğu varlığını sürdürmüştür. Bu süreklilik bazen eski ile yenininki terkihi, bazen de eskinin varlığını aynen muhafazası şeklinde gerçekleşmiştir (Ocak 2000: 37-38). Müslüman Türk kültürü ve medeniyeti olarak adlandırılan bu yeni oluşum devresinde, eskiye göre daha çaplı bir gelişme görülmüş, sosyal ve kültürel müesseselerin yaygınlaşmasının yanı sıra, ilmî hayattaki ilerlemeler de zamanla Türkistan coğrafyasında büyük bir birikimin oluşmasına neden olmuştur.

---

* DPÜ, Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü / KÜTAHYA
ciftcioglu20@dumlupinar.edu.tr

Esasen, ilk Müslüman Türk devletleri döneminden evvel Orta Asya'nın Hârezm, Mâverâünnehir ve Horasan gibi bölgelerinde ilmî faaliyetler çoktan başlamış ve buralardan İslâm kültür ve medeniyetine büyük katkılar sağlayan, seçkin Türk ilim ve fikir adamları yetişmiştir (Kitapçı 1995: 72-104; Sayılı 2002: 614-622; Açıkgenç 2002: 630-634). Bunlardan Fârâbî, Mâtürîdî, Hâzermî, İbn Türk, İbrahim Gürgânî, Necîbüddin es-Semerkandî, Fergânî, Ebu Ma'şer, Halef'ül-Ahmer, Buhârî, Tirmizî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Neseî, Ahmed b. Hanbel ve ed-Dârimî, kendi sahalarında tanınmış isimlerden sadece bir kaçıdır. Bu ilim erbabının kaleme aldıkları eserler veya oluşturdukları ilmî gelenek, zamanla ilk Müslüman Türk devletlerinin kuruluş safhasındaki ilmî ve kültürel hayatın şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

İlk Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılar zamanında, Mâverâünnehir, Kaşgar ve Balasagun gibi yörelerde saray, medrese, cami, türbe, köprü ve ribatlar yaptırılmış, ayrıca ilim ve fikir adamları himaye edilmiştir. Bölgeden, Yusuf Has Hacip, Kaşgarlı Mahmud ve Edip Ahmed Yüknêkî gibi, alanlarında orijinal eserler kaleme alan önemli edip ve âlimler yetişmiştir.

İlim, kültür ve imar faaliyetleri açısından oldukça gelişmiş bir dönemin yaşandığı Gaznelilerde, özellikle Sultan Mahmud zamanında saray çevresinde değişik milletlere mensup çok sayıda ilim, edebiyat ve sanat erbabı toplanmıştır. Bîrûnî, Ebû Nasr b. İrâk, Abdüssamed b. Abdüssamed el-Hakîm, Ebû'l-Hayr İbnü'l-Hammâr, Firdevsî, Ebu'l-Feth Bustî, Ferruhî Sistânî ve Menuçeherî Damgânî gibi isimler, bunlardan sadece birkaçıdır (Kahya vd. 2002: 581; Merçil 1991: 40).

Müslüman Türk kültürü ve medeniyeti içinde ayrı bir yeri bulunan Selçuklular devrinde, ilmî ve kültürel faaliyetler çok daha teşkilatlı bir şekilde devlet himayesine alınmıştır (Turan 1993b: 175). Başta Bağdat olmak üzere İsfahan, Nişabur, Belh, Herat, Basra, Tûs ve Amul gibi merkezlerde "Nizamiye" adı altında medreseler kurulmuştur. Bu müesseselerden başka, ülke genelinde rasathâne, hastane ve kütüphaneler yaygınlaşmış, bilhassa astronomi ve matematik alanında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Aklî ilimlerde Ömer Hayyâm, Ebu'l-Muzaffer İsfizârî, Meymun b. Necib Vâsîfî, Ebû Mansûr Abdurrahman Hâzinî, Ebu'l-Kasım el-Usturlâbî ve Beyhâkî; naklî ilimlerde de Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, Şirâzî, Cüveynî, Gazâlî, Mahmud Hâzermî ve Serahsî (Merçil 1991: 180-181; Kafesoğlu 1992: 116-117) gibi, dönemin tanınmış ilim adamları yetişmiştir.

Hâzermşahlar zamanında, her ne kadar Selçuklular, Gurlular ve Karahitaylarla yaşanan siyasî mücadeleler, Horasan ve Hâzerm gibi merkezlerde tahribatlara yol açmışsa da, özellikle XII. yüzyıl boyunca ilim, edebiyat, sanat ve imar faaliyetleri devam etmiştir (Köprülü 1997: 287-288).

Hükümdar ve şehzâdelerin ilim ve fikir adamlarına karşı himayeci tutumu, ülkede dil, edebiyat, dinî ilimler ve felsefe gibi alanlarda tanınmış şahsiyetlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bu arada civar memleketlerden de Hârezmşâh topraklarına gelen ilim erbabı olmuştur. Fahreddin Râzi, Necmeddin Kübrâ, Mecdeddin Bağdâdî, Zemaşşerî, Nesevî, Nizâmeddin Hârezmî, Ebû Yakub es-Sekkâkî, Şehristânî, Muizzî, Edîb Sâbir ve Reşideddin Vatvât dönemin meşhur âlim, edip ve mutasavvıflarındandır (Taneri 1997: 231).

XIV. yüzyılın son çeyreğinden XVI. yüzyıl başlarına kadar, Orta Asya'da hâkimiyet kurmuş olan Timurlular dönemi de ilim, dil ve edebiyat bakımından kayda değer gelişmelere sahne olmuştur (Aka 1991: 118-139; Barthold vd. 1977: 69-72; Aubin 1987: 965-979). Bilhassa Uluğ Bey zamanı Timurluların ilmî faaliyetler yönünden en parlak devri olarak göze çarpmaktadır. Onun döneminde Semerkant'ta bir medrese ile bir de rasathâne inşa ettirilmiştir. Rasathânedede kendisini astronomi çalışmalarına vakfetmiş olan Uluğ Bey'le, devrin diğer ünlü astronomları Ali Kuşçu, Kadızâde Rûmî ve Gıyâseddin Cemşid, birlikte çalışarak Uluğ Bey Zîci olarak bilinen meşhur zîci hazırlamışlardır (Kahya vd. 2002: 569). Bu dönemde, özellikle Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevât'nin Çağatay Edebiyatı'nın gelişmesinde önemli katkıları olmuştur (Barthold vd. 1977: 71). Nevât dili Türk yurtlarında yüksek bir kültür dili olarak kabul edilmiştir.

Yukarıda özet olarak vermeye çalıştığımız, Orta Asya Türk yurtlarında meydana gelen bu muazzam ilmî ve kültürel zenginlik, gerek buralarda; gerekse Anadolu'da ortaya çıkan bazı siyasî, sosyal ve demografik şartlara bağlı olarak Anadolu Türklüğünü de etkilemiştir. Bu etki, XI. yüzyıldan başlayarak XVI. yüzyıl sonlarına kadar canlı bir şekilde devam etmiştir. Çalışmamızda, söz konusu süreçte Orta Asya ilim ve kültürünün Anadolu'ya intikalinde rol oynayan faktörler üzerinde durularak, buradan Anadolu'ya gelen ilim ve fikir erbabının faaliyetleri ve Anadolu'dan Orta Asya'ya yapılan ilmî seyahatler konuları ele alınmaktadır. Burada hemen ifade edelim ki, bu araştırmanın esas amacı Türkistan'dan Anadolu'ya gelen veya Anadolu'dan bu coğrafyaya seyahat eden ilim, edebiyat, sanat ve tasavvuf erbabının sayısını tespit etmek değildir. Asıl gayemiz, Orta Asya ile Anadolu arasında Türkiye Selçukluları devrinden başlayarak XVI. yüzyıl sonlarına kadar devam eden ilmî ve kültürel ilişkilerin, tarihî seyir içinde Anadolu Türk kültür ve medeniyetine olan katkıları hakkında bir fikir verebilmektir. Bu arada, böylesine geniş ve önemli bir konunun daha pek çok araştırmaya ihtiyaç duyduğunu da belirtmeliyiz.

I. Orta Asya İlim ve Kültürünün Anadolu'ya İntikalinde Etkili Olan Faktörler

Türkiye Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde, demografik yapıda, sosyal, kültürel ve dinî alanlarda Orta Asya etkisi uzun süre devam etmiştir. Bunda, şüphesiz XI. yüzyılda başlayıp XIII. yüzyıl boyunca devam eden ve kimi zaman yoğunlaşan, kimi zaman da durulan göç dalgalarının büyük rolü olmuştur. XIV. yüzyıl başlarından itibaren bu kitle göçleri her ne kadar kesintiye uğrasa da, Orta Asya kültürünün Anadolu Türklüğü ile olan bağlantısı devam etmiştir. Bundan sonra Anadolu'ya gelen âlim, mutasavvıf ve sanatkârlar için, Orta Asya'daki siyasî ve sosyal şartlardan kaynaklanan zorunluluklardan ziyade, XIV ve bilhassa XV-XVI. yüzyıllarda Anadolu'da ilmi ve kültürel hayatta görülen gelişmeler daha yönlendirici olmuştur. Bu zümrelerden bir kısmı, Beylikler döneminde onların payitahtlarına yerleşerek Türkmen beylerin himayesini görmüştür. Daha sonra gelenler ise, özellikle İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi tanınmış ilim merkezlerinde bulunmak suretiyle, Orta Asya'daki kültürel birikimin Osmanlı topraklarına taşınmasında önemli rol oynamıştır. Aşağıda, bu kültürel aktarımın gerçekleşmesini sağlayan faktörler üzerinde durulmaktadır.

1. Orta Asya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçlerin Rolü

a. XI-XII. Yüzyıllardaki Göçler: Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan Malazgirt Zaferi'ne kadarki süreçte, Türkmen göçü batı yönünde başlamış ve Türk nüfusu Anadolu'nun ortalarına kadar yayılmıştır (Turan 1993a: 37-44). 1075 yılında Süleymanşah'ın Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmasıyla, Türkmen göçleri daha geniş bir mahiyete kavuşmuş ve Anadolu'ya özellikle Azerbaycan üzerinden yoğun bir nüfus akışı olmuştur. Türkmen nüfusunun bu sevkıyatı Selçuklu sultanlarının yurt bulmaya yönelik siyasetleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. XI. yüzyıldaki göç dalgalarıyla Anadolu'ya gelen Türklerin, genelde göçebe nüfusu oluşturduğu görülmektedir (Cahen 1984: 149-152). Geldikleri coğrafyadan kültürlerini, inançlarını ve yaşayış tarzlarını getiren bu kitleler, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında önemli rol oynamışlardır.

Göçler, XI. yüzyıldaki yoğunlukta olmasa bile, XII. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Bu yüzyılda gerçekleşen göçlerde Karahitayların Türkistan'ı istilâsı, Sultan Sencer'in ölümü ve Horasan Selçuklu Devleti'nin yıkılması gibi nedenler etkili olmuştur. Selçuklularla Bizans ve Haçlılar arasında meydana gelen savaşlar esnasında, gaza faaliyetleri için Anadolu'ya çok sayıda Türkmen gelmiştir. Gürcistan ve Erran topraklarının bir bölümünün Gürcü kralları tarafından ele geçirilmesi, bölgede yaşayan bazı Türkmen kitlelerinin Anadolu'ya göç etmesine yol açmıştır (Yinanç 1944: 166-168; Çetin 1981: 63-64).

XII. yüzyıl göçlerinin, önceki göç dalgalarına göre en belirgin özelliği, bu dönemde göçebelerin yanı sıra; şehirliler, tüccarlar, sanatkârlar, ilim adamları ve mutasavvıfların da Anadolu'ya gelmiş olmalarıdır. Bu zümrelerle beraber bir kısım Fars unsurlar da Selçuklu topraklarına gelmiştir. Siyasî istikrarın tesis edildiği II. Kılıçarslan zamanında (1155-1192) ilk medreselerin kurulduğu ve saray çevresinde bir kısım âlim, edip ve şairlerin toplandığı dikkat çekmektedir. 1170 yılında yeniden kurduğu Aksaray'da medreseler, zâviyeler ve camiler inşa ettiren sultan, Azerbaycan'dan buraya âlimler, gaziler ve tüccarlar getirtmiş ve yerleştirmiştir (Anonim Selçuknâme 1952: 25; Turan 1993a: 233). II. Kılıçarslan'dan sonra tahta geçen II. Süleymanşah döneminde (1192-1205) Anadolu'ya gelen ilim ve edebiyat mensupları, Selçuklu sarayı tarafından himaye edilmiş (İbn Bîbî 1996, I: 79-82); bu sultanın kardeşi Muhiddin Mesud'un hâkimiyeti zamanında ise, Ankara ilk defa bir kültür ve sanat merkezi durumuna gelmiştir (Turan 1993a: 261).

b. Moğol İstilasının Neden Olduğu XIII. Yüzyıl Göçleri: XIII. yüzyılda bütün Asya'yı kasıp kavuran Moğol istilâsı, bu coğrafyada varlığını sürdürmekte olan pek çok devletin siyasî açıdan sukûtuna neden olduğu gibi; sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerden de telâfisi mümkün olmayan tahribata yol açmıştır (İbnü'l Esîr 1991, XII: 313-314; Turan 2003: 477-495). Bu istilânın en önemli sonuçlarından biri de Orta Asya yurtlarında yaşayan pek çok Türk kitlesinin Anadolu'ya yönelik göçü olmuştur. Yeni gelen bu zümreler Moğolların, kudretli devletine saygı gösterdikleri ve istilâyı göze alamadıkları, Alâeddin Keykubâd'ın ülkesine sığınmıştır. Göç dalgalarıyla gelenler arasında, her sınıftan halk ile birlikte; ilim, din ve sanat erbabı da bulunmakta idi (Turan 1993a: XXVI-XXVII; Baykara 1985: 124-127). Ne var ki, Uluğ Sultan Keykubâd'ın ölümünden bir müddet sonra, Moğol istilâsı bu defa Anadolu'ya ulaşmıştır. Anadolu'nun Moğol tahakkümüne girmesi, eski ve yeni Türkmen göçebelerin Moğol takibatının ulaşmadığı dağlık bölgelere ve uçlara sığınmalarına neden olmuştur. Böylece göçebe gruplar, ilim ve fikir adamları, dervişler, tüccar ve sanatkârların pek çoğu, sınır bölgelerindeki Türkmen beylerin etrafında toplanmışlardır. Türkmen çevrelerin bir kısmı Kırım ve Kıpçak bölgesine giderken; bazı ilim adamları da Suriye ve Mısır'a göç etmek zorunda kalmışlardır (Bayram 2005: 124-126; Çetin 1981: 68).

Moğol istilâsından kaçan Türkmenlerin kitleler hâlinde Türkistan'dan Anadolu'ya gelmeleri, Türkiye için bir anlamda Moğol felaketinin müspet bir neticesi olarak görülmektedir. Zira, Moğol istilâsına maruz kalan Selçuklu Devleti çökerken, yeni gelen kitleler Anadolu'nun fethini ve aynı zamanda Türkleşmesini tamamlamaktaydı. Diğer taraftan göçler, XIII. yüzyıl Anadolusunun sosyal, kültürel, ilmî ve dinî hayatında da büyük ölçüde değişmelere ve ilerlemelere neden oldu. Mâverâünnehir, Hârezm ve Horasan

gibi bölgelerden gelen ilim erbabı, mutasavvıf ve sanatkârlar geldikleri muhitlerin kültürel birikimini Anadolu'ya getirdiler (Sümer 1960: 592-594; Şeşen 2004: 243).

2. Anadolu'da İlmî ve Kültürel Hayattaki Gelişmelerin Etkisi

Orta Asya'daki siyasî karışıklıkların, burada bulunan âlim, edip, şair, sanatkâr ve mutasavvıfların Anadolu'ya olan göçlerinde ne derece etkili olduğu yukarıda ifade edilmişti. Bu göçlerde, söz konusu şartların yanı sıra, Türkiye Selçukluları Devleti'nde Sultan II. Kılıçarslan'ın son zamanlarından itibaren sağlanan siyasî istikrara bağlı olarak yükselen ilmî ve kültürel seviyenin de, belli bir etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Özellikle, XIII. yüzyılda Konya'da şöhretli âlim ve mutasavvıfların toplanmış olması, civar memleketlerden daha pek çok ilim ve tasavvuf erbabının Anadolu'ya gelmesine vesile olmuştur (Bayram 1999: 6-7, 24).

Bu zümrelerin Anadolu'ya olan göçleri, XIII. yüzyıldan sonra da devam etmiştir. Her ne kadar Moğol istilâsından sonra, Orta Asya'daki siyasî ve sosyal sıkıntılar son bulmasa da, bundan sonra Anadolu'ya gelen zümreler için, daha önce yaşanan zorunlu göçler yerine, bu defa ilmî ve kültürel faaliyetlere yönelik tercihler ağırlık kazanmıştır. Anadolu'da ise, Beylikler dünyasında siyasî bakımdan bir istikrar söz konusu olmamakla birlikte, bu dönemde ortaya çıkan ilmî ve kültürel rekabetin neticesinde çoğu şehir, birer ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir. Nihayet siyasî birliğin temin edildiği Osmanlılar zamanında ilim, kültür, sanat ve imar faaliyetlerindeki ilerleme daha yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Gerek Beylikler; gerekse Osmanlılar dönemindeki söz konusu gelişmelere bağlı olarak, Arap memleketlerinden ve Orta Asya'dan pek çok âlim, mutasavvıf, edip, şair ve sanatkâr Anadolu'ya gelmiştir.

a. İlmî Teşvik ve Himaye Edilmesi: Türkiye Selçuklularında, siyasî istikrarın tesis edildiği Sultan II. Kılıçarslan döneminde, ilmî ve kültürel faaliyetler belirginleşmeye başlamıştır. Kendisi tahsil görmemiş olmasına rağmen -her devlet adamı gibi- ilim erbabına itibar gösteren sultan, Konya ve Aksaray gibi şehirlerde bazı medreseler yaptırmıştır. Danişmend İli (Tokat)'nde eğitim gören Rükneddin Süleymanşah, babası Kılıçarslan gibi felsefeye ve ilmî tartışmalara ilgi duyan bir kişiliğe sahipti. İbnü'l Esîr (1987, X: 163), onun çeşitli mezheplerden ilim adamlarını huzurunda münakaşa ettirdiğini bildirmektedir. II. Kılıçarslan'ın diğer oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev de iyi bir tahsil ve terbiye ile yetişmişti. Dönemin âlimlerini ve kadınlarını himaye eder, onlara hil'at ve hediyeler gönderirdi. Hocası ve dostu olan Mecdeddin İshak, dönemin meşhur âlimlerindendi. Gıyaseddin Keyhüsrev'den sonra başa geçen İzzeddin Keykâvus, şiiere karşı ilgisiyle tanınan bir hükümdardı. İbn Bibi'ye göre (1996, I: 149), sarayı, dergâhı,

eğlence sofrası ve meclisleri âlimler ve sanatkârlarla dolup taşardı. Nihayet, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ikbal devri sultanı Alâeddin Keykubâd, yüksek kültürü, bilgisi, ilim erbabına karşı son derece himayeci tutumu ile tanınıyordu. Moğol istilâsı önünden kaçan çok sayıda Orta Asyalı âlim, edip, şair, mutasavvıf ve sanatkâr, Anadolu'ya gelerek onun himayesine girmiştir (Şeşen 2004: 243). Nitekim, ünü asırlar ötesine taşan Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin babası Bahâeddin Veled, sultanın daveti üzerine Konya'ya gelip yerleşmişti. Burhaneddin Tirmizî, Siraceddin Urmevî, Kadı Huteni, Nasreddin Mahmud el-Hoyî (Ahi Evren), Mecdeddin Merendî (Baba Merendî), Şemsi Tebrizî, Necmeddin Nahcevânî, İzzeddin Urmevî, Bedreddin Tebrizî, Necmeddin Râzî, Müeyyeddin Cendî, Emineddin Tebrizî, Sadeddin Fergânî, Taceddin Hoyî ve Ahmed b. Mahmud Tûsî de, yine XIII. yüzyılda Konya'yı mesken tutan tanınmış ilim ve tasavvuf erbabındandı.

Selçukluların yıkılışını müteakip Anadolu'da hüküm süren Beylikler döneminde de yoğun ilmî faaliyetlerin hâkim olduğu gözden kaçmamaktadır. Özellikle Karaman, Germiyan, Candar ve Aydınoğulları ile Osmanlı Beyliği'nde bu tür faaliyetler, diğer Beyliklere göre daha hareketli bir görünüm arz etmektedir. Söz konusu Beyliklerin en önemli özelliği, siyasî ve askerî bakımlardan diğerlerine kıyasla daha güçlü olmalarıdır. Bu bakımdan Beyliklerdeki ilmî ve kültürel hayattaki seviyenin, bunların siyasî ve askerî güçleriyle doğru orantılı olduğunu söylemek mümkündür.

Türkmen beyler bu dönemde ilmî müesseseler kurup, telif ve tercüme faaliyetlerini teşvik etmek suretiyle, âlim, edip, şair ve sanatkârları kendi saraylarına çekmeye çalışmışlardır (Köprülü 1981: 344; Baktır 2002: 562-567). Bu bağlamda gerek Arap memleketlerinden; gerekse Orta Asya bölgesinden yer yer Anadolu'ya gelip, beylik merkezlerinde faaliyet gösteren ilim ve fikir adamları olmuştur. Nitekim, Alâeddin Ali Semerkandî, Müeyyeddin Cendî, Kemal Ümmî, Alâeddin Ali Bistâmî (Musannifek), Seydî Ali Acemî, Abdülvacid b. Mehmed, Fethullah Şirvânî ve hekimlerden Tebrizli Kemaeddin gibi tanınmış şahsiyetler bu zümredendir.

Bu dönemde ilim ve edebiyat mensuplarının, devlet yöneticilerinin isteği üzerine eserlerini daha ziyade Türkçe yazdıkları, Arapça ve Farsça'dan tercüme yaptıkları dikkat çekmektedir. Bu eserler genellikle tefsir, akâid, hey'et, riyâziye, tıp, eczacılık, edebiyat, tasavvuf ve tarihle ilgilidir (Uzunçarşılı 1988a: 211; Banarlı 1971, I: 352, 377). Bunların yanında, halkın fütihat hislerini kuvvetlendirmek için manzum ve mensur olmak üzere, birçok kahramanlık hikâyeleri de kaleme alınmıştır.

Başlangıçta Beylikler dünyasının bir mensubu olan Osmanlılarda, ilmî ve tasavvufî faaliyetlerin daha Osman Gazi'den itibaren teşvik edildiği görülmektedir. Beyliğin kuruluşunda rolü bulunan Şeyh Edebâli ve Dursun

Fakih gibi ilim ve tasavvuf mensuplarına büyük itibar gösterilmesi dikkate şayandır. İlim ve tasavvuf erbabının ilk Osmanlı hükümdarları üzerindeki etkisi, Osman Gazi'den sonraki dönemlerde de kendisini hissettirmiş ve Osmanlı devlet anlayışının şekillenmesinde kayda değer bir katkı sağlamıştır (Oğuzoğlu 2000: 185-192).

Orhan Gazi döneminde fıkıh, edebiyat, beleğat (Karlığa 1999: 32), tedrisat ve tasavvuf alanlarında önemli âlimler yetişmiştir. Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid zamanında yeni medreseler yaptırılarak eğitim ve yargı alanında yeni kurumlar oluşturulmuştur (İpşirli 1999: 72). Yıldırım Bayezid'in şehzadelerinden Emir Süleyman tarafından edip ve şairlere büyük destek verilmiştir. Devleti toparlama çabalarının hâkim olduğu Çelebi Mehmed döneminde de ilmî ve edebî faaaliyetlerin teşvikinden geri durulmamıştır.

İlim ve kültür hayatında fevkalâde bir canlılığın yaşandığı II. Murad zamanında (İnalcık 1997: 613-614; İzgi 1997: 131), Bursa ve Edirne gibi şehirlerde medreseler kurulmakla beraber, tasavvufî faaliyetler yoğunlaşmış, çeşitli sahalarda pek çok eser kaleme alınmıştır. Şeyhülislâmlık makamı teşkil edilerek Molla Fenârî bu göreve getirilmiştir. Bu dönemde Türkistan, Kırım ve Arap memleketlerinden Osmanlı ülkesine çok sayıda ilim ve fikir adamı gelmiştir.

Osmanlı ilim ve kültür hayatı, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu ilerlemede şüphesiz Fatih'in ilme ve ilim erbabına karşı himayeci tutumu önemli rol oynamıştır. Arap memleketleri ve İran'daki devrinin ileri gelen âlimlerini tanıyan ve kendi ülkesindeki ulemanın Acem ve Arap uleması seviyesinde olmamasından üzüntü duyan padişah, İslâm dünyasının tanınmış ilim erbabını Osmanlı topraklarına getirtmek için gayret sarf etmiş, hatta bazılarına hediyeler de göndermiştir (İnalcık 1993: 534). O, Seyyid Şerif Cürçânî ile Sadeddin Taftazânî arasındaki ulemayı ikiye ayıran meşhur münakaşayı tazeletmiş; ayrıca İbn Rüşd ile Gazâlî arasındaki eski tartışmayı da Hocazâde ve Alâeddin Tûsî'ye inceletmiştir. Osmanlı ilmi bu dönemde gerek ilahiyat; gerekse matematik ve astronomi gibi alanlarda İslâm dünyasında gerçek bir seçkinliğe erişmiştir (İnalcık 2004: 184-185).

Fatih'in saltanatında olduğu gibi, II. Bayezid zamanında da Orta Asya'daki tanınmış ilim, edebiyat ve tasavvuf mensupları ile temasa geçilmiş ve bu zümreler kazanılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda, Orta Asya'nın ileri gelen âlim, şair ve mutasavvıflarından Abdurrahman Câmî ve ünlü Eş'arî kelâmcısı Celâleddin Devvânî ile ismi anılan padişah arasında karşılıklı mektuplaşmalar olmuş (Ferudun Bey 1274, I: 361, 364-365) ve kendilerine Osmanlı sarayından yıllık hediyeler gönderilmiştir. Bu şahsiyetlerden başka, yine müftü Mevlânâ Seyfeddin Ahmed ile hadis âlimi Cemâleddin Ataullah da padişahın ihsanlarına mazhar olmuştur (Hammer 1990, I: 357). Diğer

taraftan Hekimşah Muhammed Kazvinî gibi âlimler ülkeye davet edilmiştir. Yavuz Sultan Selim zamanında, İran ve Mısır'a yapılan seferler sonunda çok sayıda âlim, şair ve sanatkâr İstanbul'a getirilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman devrinde ise, yine İran bölgesinden Anadolu'ya gelen edip ve şairler olmuştur. İlk şuarâ tezkirelerinin kaleme alındığı bu dönemde, edebî alanda büyük bir gelişme kaydedilmiştir.

b. İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul'un İlim ve Kültür Merkezleri Hâline Gelmesi: Orhan Gazi'nin İznik'i fethinden sonra, şehirde bir medrese açılarak başına Osmanlı ilim geleneğinin öncülerinden Dâvûdu'l-Kayserî getirilmiştir. Bu medresede Kayserî'den sonra, Taceddin Kürdî, Alâeddin Esved (Kara Hoca), Kutbeddin Muhammed İznikî, Taceddin İbrahim Hatipzâde, Mevlânâ Hayalî Çelebi, Hasan Çelebi, Muslihiddin Mustafa b. Yusuf (Hocazâde), Muhyiddin Muhammed (Hatipzâde) ve Molla Hüsrev gibi âlimler görev yapmışlardır (Bilge 1984: 67-72; Baltacı 1976: 327-328). İznik'te bu medreseden başka Süleyman Paşa, Mevlânâ Alâeddin ve Çandarlı Hayreddin Paşa tarafından da medreseler yaptırılmıştır. "Âlimler yuvası" olarak şöhret bulan şehir, bu niteliğini Fatih dönemine kadar devam ettirmiştir.

Orhan Gazi'den Sultan II. Murad'ın saltanatının sonuna kadarki dönemde, Bursa'da çok sayıda ilmî ve kültürel müessese inşa edilmiştir. Bu yapılanmaya bağlı olarak şehir, zamanla şöhretli âlim ve mutasavvıfların mekânı durumuna gelmiştir. XIV ve XV. yüzyıllarda, İslâm memleketlerinden şehre gelen zümreler arasında Emir Sultan, Şeyh Mehmed Cezerî, Şeyh Küşterî, Selahaddin Buhârî, Alâeddin Ali Bistâmî, Abdüllatif Kudsi, Ahmed İlahî, Haydar Herevî, Fahreddin Acemî, Alâeddin Tûsî, Seydî Ali Acemî, Alâeddin Arabî, Sinan Acemî, Seyyid Mağribî, Ali Şirâzî ve Cemâleddin Ahmed Hârezmî gibi tanınmış isimleri saymak mümkündür.

Bu şahsiyetlerden Haydar Herevî, Sadeddin Taftazânî'nin öğrencilerinden olup bilhassa Şeyh Bedreddin Simavî'nin idamıyla ilgili verdiği fetvasıyla tanınmıştır (Hammer 1990, I: 118). Seyyid Şerif Cürçânî'nin çevresinde yetişen ve Haydar Herevî'den hadis ilminde icazet alan Fahreddin Acemî, Sultaniye Medresesi'nde Molla Fenarî'nin oğlu Mehmed Şah'ın hizmetine girerek onun asistanı olmuş ve bazı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra, II. Murad tarafından Edirne'ye müftü tayin edilmiştir (Baltacı 1995: 82). Aslen Halep yöresinden olan Alâeddin Arabî de, Bursa'nın ilmî şöhretine istinaden gelenlerdendir. Halep'teki âlimlerden tahsil gördükten sonra Bursa'ya gelen bu zat, önce Molla Gürânî, daha sonra da Hızır Bey'den dersler almıştır. Edirne Dârülhadisi'ndeki asistanlığından sonra, Hüdavendigâr Medresesi'nde müderrislik yapmıştır (Hoca Sadeddin 1992, V: 129-130; Bilge 1984: 98). Sultan II. Murad döneminde Anadolu'ya gelen

Alâeddin Tûsî'ye, Bursa Sultaniye Medresesi verilerek günde 50 akçe ücret tahsis edilmiştir (Bilge 1984: 121). Seyyid Şerif Cürçânî'nin öğrencilerinden olan Seydî Ali Acemî de, yine II. Murad tarafından Yıldırım Bayezid Medresesi'nde görevlendirilmiştir (Baltacı 1976: 543).

Bursa'dan sonra devlet merkezinin Edirne'ye taşınması, tabii olarak buranın ilmî ve kültürel bakımdan da önem kazanmasına neden olmuştur. Gerek Osmanlı yönetiminin gösterdiği himayeci tutum; gerekse ilmî müesseselerin yaygınlaşması, şehirde pek çok âlim, edip, sanatkâr ve mutasavvıfın kümelenmesini beraberinde getirmiştir. Molla Hüsrev, Hızır Bey, Sinaneddin Yusuf (Hızır Bey'in oğlu), Şücaeddin Karamânî gibi ulemanın yanında; İbn Arabşah, Siraceddin Muhammed Halebî ve bir süre Bursa'da da buldukları bilinen Alâeddin Ali Bistâmî, Fahreddin Acemî, Alâeddin Tûsî, Seydî Ali Acemî, Alâeddin Arabî gibi Anadolu dışından gelen şahsiyetler, şehrin tanınmış medreselerinde müderrislik yapmış ve çeşitli konularda eserler kaleme almışlardır.

Bu zümreden, hadis ilminde ihtisası olan Fahreddin Acemî, Dârülhadis Medresesi'ne tayin edilmiştir (Bilge 1984: 145; Baltacı 1995: 82). Başta Hocazâde olmak üzere pek çok âlim kendisinden hadis dersleri almıştır (Mecdî 1269: 81-83). Bir süre Bursa'daki medreselerde öğrenim gördükten sonra Edirne'ye giden Alâeddin Arabî, Dârülhadis Medresesi'nde Fahreddin Acemî'nin asistanlığını yapmış, bu görevi sırasında ise, Şerhu'l- Akâid'e bir hâşiye yazmıştır (Hoca Sadeddin 1992, V: 129-130; Bilge 1984: 146). Bursa'daki müderrisliğinden sonra Zeyrek ve Semâniye medreselerinde de görev yapan Alâeddin Tûsî, Fatih tarafından Edirne'deki Üç Şerefeli Medrese'ye günlük 100 akçe ücretle tayin edilmiştir. Ancak o, bu görevinde fazla kalmamış ve memleketine geri dönmüştür (Baltacı 1976: 452). Halep seferini müteakip Timur tarafından Mâverâünnehir'e götürülen Siraceddin Muhammed Halebî, burada öğrenimini tamamladıktan sonra, Sultan II. Murad döneminde Anadolu'ya gelmiş ve Edirne'ye yerleşmiştir. Padişah tarafından Şehzâde Mehmed'e hoca tayin edilerek adına bir de medrese yaptırılmıştır. Halebî, vefatına kadar bu medresede müderrislikle meşgul olmuştur (Bilge 1984: 158). Bursa ve İstanbul'dan başka, bir aralık Edirne'de de bulunduğu bilinen Alâeddin Ali Bistâmî, eserlerinden bazılarını burada kaleme almıştır (Hoca Sadeddin 1992, V: 140; Faik Reşad : 37). Anadolu'ya geldikten sonra, bir süre Kastamonu'da ikâmet eden (Uzunçarşılı 1988a: 139, 221) Seydî Ali Acemî de, Bursa'ya tayininden önce, Edirne'de Sultan II. Murad'ın himayesini görmüştür.

Edirne'nin Osmanlı ilim ve kültür hayatındaki önemi, devlet merkezinin İstanbul'a naklinden sonra da devam etmekle birlikte, bu ağırlık giderek ikinci dereceye düşmüştür. Zira, yeni başşehir bu alanda fevkalâde mühim

ilerlemelere sahne olmuş ve İslâm dünyasının önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. Bunda şüphesiz ilme karşı ilgisi ve ulemaya yakınlığı ile tanınan Fatih'in büyük rolü olmuştur. Bu dönemde bilhassa Molla Hüsrev, Molla Gürânî, Hızır Bey, Molla Yeğan ve Hocasâde gibi ulemanın, ilmî çevrelerde belli bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Bunlardan Molla Hüsrev fıkhîta; Molla Gürânî tefsirde; Hocasâde ise kelâmda, bütün İslâm âlemi tarafından makbul görülen eserler kaleme almışlardır (İnalçık 1993: 534). Müderrisliği ile övünen ve devrinin pek çok âlimi ile ilmî tartışmalara giren Hocasâde'nin şöhreti, Anadolu dışında özellikle Türkistan'a kadar yayılmıştır. Nitekim Sultan Hüseyin Baykara, II. Bayezid'in cülûsunda elçi ile beraber, Hocasâde'den ders okumak üzere bir de Horasanlı âlim göndermiştir (İhsanoğlu 1999, I: 383). Diğer taraftan Ali Kuşçu İstanbul'a gelmeden önce Alâeddin Tûsî ile görüştüğünde Tûsî ona: "İstanbul'a gittiğinizde Hocasâde denilen Köseç ile hoş geçinin. Kendisi ilimde fevkalâde müdekkik ve muhakkıktır" şeklinde tavsiyede bulunmuştur. İstanbul'a gelen Ali Kuşçu, ilmî bir meselede hatasını düzelten Hocasâde hakkında Fatih'in, fikrini sorması üzerine: "Rûm'da ve Acem'de emsâli yok" sözleriyle cevap vermiş; buna karşılık padişah da: "Arap'ta dahi eşi yoktur" demiştir (Uzunçarşılı 1998, II: 654-655).

Gerek Fatih'in ilim, edebiyat ve sanata karşı himayeci tutumu; gerekse ilim mahfilleri ve buralarda faaliyet gösteren tanınmış şahsiyetleri ile İstanbul'un bu dönemde önemli bir cazibe merkezi hâline gelmesi, şüphesiz civar memleketlerdeki âlim, edip ve sanatkârların fazlası ile dikkatini çekmiş, dolayısıyla bu zümrelere mensup pek çok kimse Osmanlı ülkesine gelmiştir. Bu arada, Batılı bazı tanınmış şahsiyetlerin de İstanbul'a davet edildikleri ve saraydan himaye gördükleri gözden kaçmamaktadır.

Batılı ilim ve fikir adamları arasında, Fatih'in bizzat ilmî sohbetlerde bulunduğu Trabzonlu Amirutzes, şüphesiz ilk akla gelen isimlerdendir. Bu zat oğlu ile birlikte, padişahın isteği üzerine Batlamyus'un coğrafya kitabını Arapça'ya tercüme etmiştir. Diğer taraftan Francesco Berlinghieri Geographia; Roberto Valturio ise De re militari isimli eserlerini Fatih'e ithaf ve takdim etmek istemişlerdir. Gentile Bellini, Angelo Vadio ve G. Stefano Emiliano gibi ressam ve hümanistlerin yanı sıra; İtalyalı bir Musevî olan ve Müslüman olduktan sonra, Osmanlı sarayında hekimbaşılığa kadar yükselen Yakub Paşa da, padişahın yakın çevresinde bulunmuştur (İnalçık 1993: 534-535; İhsanoğlu 1999, I: 382).

Bu dönemde, Arap memleketlerinden ve Orta Asya'dan kendi isteğiyle veya Fatih'in daveti üzerine Osmanlı başşehrine gelen ulema, şair ve hekimlerden tanınmış pek çok isimlere rastlanmaktadır. Padişahın büyük lütuf ve ihsanlarla davet ettiği Ali Kuşçu; dönemin ünlü ilahiyatçılarından biri olarak

kabul edilen Alâeddin Tûsî; padişahın hocalığını yapan Siraceddin Muhammed Halebî; Kadızâde'nin öğrencilerinden olup bir süre Candarlı sarayında bulunan Fethullah Şirvânî; Karamanlı Beyliği'ndeki ikâmetinden sonra Osmanlı ülkesine gelen Alâeddin Ali Bistâmî; mekanik konusunda yazdığı eserini padişaha sunan Alâeddin Kirmanî; hekimlerden Kutbeddin Ahmed, Tebrizli Kemaleddin (Candarlı Beyliği'ndeki hizmetinden sonra), Hekim Arab, Şirvanlı Şükrullah ve Lârî; şairlerden Kabûlî ve Hâmidî, bu zümreye mensup şahsiyetlerdendir.

II. Bayezid, Yavuz ve Kanunî zamanlarında da şüphesiz sözünü ettiğimiz memleketlerden Osmanlı ülkesine gelen ilim erbabı olmuştur. Ünlü âlim Müeyyedzâde'nin tavsiyesi ile II. Bayezid tarafından Mekke'den çağrılarak hekimbaşılık görevine getirilen Hekimşah Muhammed Kazvinî; İran bölgesindeki kargaşalık yüzünden İstanbul'a gelerek Semâniye medreselerinde müderrislikte bulunan ve Yavuz Sultan Selim zamanında emekliye ayrılan ünlü matematikçi Muzaffereddin Ali Şirâzî; Gilan şehrinde bulunan ve tıp, astronomi, matematik alanlarında eserler yazan Hüseyin el-Hüseyinî Hattabî; Safevî hükümdarı Şah İsmail'in Sünnî ulemaya baskısı sonucu Osmanlı ülkesine göç eden ve matematik alanında bazı eserler kaleme alan Nizâmeddin Abdülali b. Muhammed b. Hüseyin el-Bircendî; yine aynı hükümdarın Tebriz'e davetini reddedip Osmanlı Devleti'ne sığınan İdrîs-i Bitlisî; Suriye bölgesinde yetişen ve Mısır seferini müteakip Yavuz tarafından İstanbul'a getirilen İbn el-Nakib (Ahmed b. İbrahim el-Halebî); İran ve Hindistan'da yetişip hac dönüşü İstanbul'a gelerek burada bir süre müderrislik yapan Muhammed b. Salah b. Celâleddin b. Kemâleddin b. Muhammed el-Multavî es-Sa'dî (İhsanoğlu 1999, I: 386-387,394-396) gibi isimler bunlardan bir kaçıdır.

Osmanlı Devleti'nde Fatih döneminden itibaren seçkin ulemanın artması ve ilmî seviyenin yükselmesi, XV. yüzyıl ortalarına kadar civar memleketlere yapılan ilmî seyahatlerin, bundan sonra yavaş yavaş azalmasına neden olmuştur (Uzunçarşılı 1988b, I: 521). Bununla beraber bu tür seyahatlerdeki esas düşüşün, XVI. yüzyıldan itibaren başladığı görülmektedir (İpşirli 1999: 73).

II. Orta Asya'dan Anadolu'ya Gelen İlmî ve Kültürel Çevrelerin Hizmetleri

1. Türkiye Selçukluları Dönemi: Türkiye Selçukluları döneminde, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelerek mensubu olduğu tarikatları yaymaya çalışan pek çok tasavvuf erbabına rastlanmaktadır. Bunlardan, Horasan Melâmetiyye mektebine mensup olan ve yüksek tasavvufu temsil eden mutasavvıflar, genellikle Ahlat, Erzurum, Bayburt, Sivas, Tokat, Amasya, Kırşehir, Kayseri ve Konya gibi merkezlerde faaliyette bulunurken; Yesevîlik, Vefailik, Kalenderîlik, Haydarîlik ve Bektaşîlik gibi popüler tarikatlara mensup

olanlar da, daha çok göçebe Türkmen toplulukları arasında itibar görmekte idi (Ocak 2002: 505-506). Gerek şehirlerde; gerekse kırsal kesimlerde faaliyet gösteren bütün bu zümrelerin, hiç şüphesiz Anadolu'da dinî yapının şekillenmesinde ve sosyal hayattaki düzenin sağlanmasında kayda değer rolü olmuştur.

XIII. yüzyılda Azerbaycan, Mâverâünnehir ve Horasan gibi bölgelerden Anadolu'ya gelerek faaliyetlerde bulunan Evhadeddin Kirmânî, Bahâeddin Veled, Burhaneddin Tirmizî, Necmeddin Râzî, Ahi Evren, Hacı Bektaş Velî ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî gibi şahsiyetlerin, geniş halk kitleleri üzerinde büyük bir nüfuza sahip oldukları görülmektedir. Bununla beraber, "Baba" unvanıyla halk nazarında kudsî bir yer edinen ve yine Horasan erenleri zümresinden olan Baba İlyas Horasânî, Baba Merendî ve Baba Kemâl Hocendî gibi tanınmış isimleri de burada belirtmek gerekir.

Tasavvufî ve fikrî alanlarda faaliyet gösteren bu çevrelerin yanı sıra, ilmiye sınıfına dahil bulunan ve kadılık görevini ifa eden bazı isimlere de rastlanmaktadır. Bunlardan, aslen Buharalı olan Ali b. Muhammed b. Hibetullah b. Muhammed el-Buhârî el-Bağdâdî Konya'ya gelenlerdendir. Bu zat, bir süre Konya'da baş kadılık makamında bulunmuştur (Turan 1993a: 235). Kadı Burhaneddin Tirmizî de Konya'da kadılıkta bulunan ve halkın Ebu'l-Leys Semerkandî'nin yerine koyduğu fakihlerdendir. Verdiği bir fetvadın dolayı Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından idam ettirilmiştir (İbn Bibi 1996, II: 115; Eflâkî 1987, II: 107, 148, 154, 169, 203). Aslen Azerbaycan Türklerinden olup, Konya'da baş kadılık görevinde bulunan Siraceddin Urmevî ile Sivas kadılığı yapan hemşehrîsi İzzeddin Urmevî (Aksarayî 1943: 202-203; Ülken 1937: 492) ve aslen Hotenli olan Kadı Hutendî de dönemin tanınmış ulemasındandır.

Bu dönemde müderrislikle meşgul olanlar arasında ilk akla gelen isimlerden biri şüphesiz Bahâeddin Veled'dir. Karaman'da bir süre müderrislik yapan bu âlim, Konya'daki Altun-Aba Medresesi (İplikçi Medresesi)'nde vefatına kadar (1231) dersler vermiştir. XIII. yüzyıl Anadolu'sunun ünlü düşünürü Mevlânâ Celâleddin, Konya'daki Molla Atik Medresesi ile Kadı İzzeddin Camii'nde tedris faaliyetlerini sürdürmüştür. Yine, Burhaneddin Tirmizî kadılık görevinin yanı sıra, müderrislikle de meşgul olmuştur (Eflâkî 1986, I: 118-119). Müeyyeddin Cendî, Kutbeddin Şirâzî ve Sadeddin Fergânî ise, Sadreddin Konevî'nin yetiştirdiği tanınmış âlimlerdendir (Fürüzanfer 1997: 302-303; Bayram 1999: 29).

Kadılık ve müderrislik gibi görevleriyle birlikte, bazı âlimlerin eser telifi ile de meşgul oldukları görülmektedir. Bunlardan Tirmizî'nin Makâlât'ı, Urmevî'nin Metailü'l-Envâr fi'l-Mantık'ı, Mevlânâ'nın meşhur Mesnevî'si, Müeyyeddin

Cendî'nin Füsusu'l-Hikem Şerhi, Necmeddin Râzî'nin Mirsâdü'l-İbâd'ı ve Ahi Evren'nin pek çok eseri, bu dönemde kaleme alınanlardan sadece birkaçıdır.

XIII. yüzyıl Anadolu'sunda, kaleme aldıkları Şehnâme türündeki eserleri ile tanınan, Orta Asya kökenli bazı şairlere rastlanmaktadır. Bunlardan ilki, Kâni'î mahlâslı Ahmed b. Mahmud Tûsî'dir (Eflâkî 1986, I: 200-201). Moğol istilâsı sırasında Horasan'dan Anadolu'ya, Alâeddin Keykubâd'ın yanına gelerek ona intisab eden bu şair, sultanın ölümünden sonra II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. İzzeddin Keykâvûs'un hizmetinde bulunmuştur. II. Gıyaseddin adına Kelile ve Dimne'yi kaleme alan Kâni'î, ayrıca Selçuklu hanedanı hakkında 30 ciltlik meşhur Selçuklu Şehnâmesi'ni yazmıştır (Köprülü 1943: 393-395). Aynı yüzyılın sonlarında Anadolu'da faaliyet gösteren bir diğer Horasanlı şair de Hoca Dehhânî'dir. Sultan III. Alâeddin Keykubâd'ın emriyle 20 000 beyitlik Selçuklu Şehnâmesi'ni telif eden şair, Anadolu'da divan şiirinin öncülerinden biri olarak kabul edilmektedir (Banarlı 1971, I: 344-346; Ünver 1998: 187-188). Bu şairlerden başka, III. Alâeddin Keykubâd zamanında Anadolu'ya gelen Ünsî'nin de Horasanlı olduğu bilinmektedir. Bir süre Konya'da bulunan şair, buradan Halep'e gitmiş ve Şehnâme'sini orada tamamlamıştır (Ünsî 1942: 19-20; Köprülü 1943: 381).

2. Beylikler Dönemi: Beylikler döneminde Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen tasavvufî çevreler arasında, -Türkiye Selçuklularında olduğu gibi- bilhassa zâviyeler kurmaya ve yeni yerleşim birimleri oluşturmaya yönelik faaliyetlerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Yeni yerleşim birimlerinin kurulmasında önyak olanlardan Seyyid Harun Velî, bu dönemin ilk akla gelen şahsiyetlerindendir. Bilindiği gibi bu mutasavvıf, Horasan diyarından Anadolu'ya gelerek Eşrefoğulları zamanında, kendi ismiyle anılacak olan bir şehir (Seydişehir) kurmuştur (Abdülkerim bin Şeyh Musa 1991). Yine, dervişleriyle Horasan bölgesinden Lârende (Karaman)'ye gelen Hacı İsmail de kendi ismiyle bilinen köyü tesis etmiştir (Barkan 1942: 295-296). Horasanlı dervişlerden Dediği Sultan, Ilgın'a bağlı Mahmuthisar Köyü'nde; bu mutasavvıfla beraber Anadolu'ya gelen Yatağan Ahmet Mürsel ise, Beyşehir yakınındaki Melengürün yöresinde zâviyesini kurmuştur. Germiyoğulları döneminde Uşak'a bağlı Susuz Köyü'ne yerleşen Hacım Sultan ile Karamanoğulları zamanında Gülnar yöresinde faaliyet gösteren Alâeddin Ali Semerkandî de, zâviyeler açarak hizmette bulunan Türkistan kökenli mutasavvıflardandır. Bunlardan Semerkandî'nin kaleme aldığı, Kur'anikerim'in Mücadele Süresi'ne kadarki kısmını ihtiva eden Bahrû'l-Ulûm adlı tefsiri (Mecdî 1269: 102; Yazıcı 1991: 517-518), Karamanlı uleması arasında oldukça tutulmuştur. Zamanla, bütün bu dervişler etrafında oluşan menkıbeler birer yazılı kaynak olarak günümüze ulaşmıştır.

Beylikler döneminde medreselerde ders veren veya ilmî eserler kaleme almak suretiyle hizmette bulunan bazı isimlere rastlamak mümkündür. Eğitimini Orta Asya'nın meşhur âlimi Kadızâde'nin yanında tamamlayarak, II. Murad devri sonuna doğru Anadolu'ya gelen Fethullah Şirvânî bunlardandır. Osmanlı ülkesine geçmeden önce Kastamonu'ya gelen Şirvânî, Candaroğlu İsmail Bey'den büyük itibar görmüştür. Kastamonu medreselerinde bir süre müderrislik yapan ve pek çok öğrenci yetiştiren ünlü âlim (Mecdî 1269: 125; Akpınar 1995: 463-466), buradan Osmanlı ülkesine gitmiş, tedaris ve telif faaliyetlerini orada sürdürmüştür. Candaroğullarının hizmetinde bulunan diğer bir âlim de Seydî Ali Acemî'dir. Seyyid Şerif Cürçânî'nin öğrencilerinden olan Acemî, Anadolu'ya geldiğinde bir süre Kastamonu'da Candaroğlu İsmail Bey'in sarayında bulunmuş, daha sonra Osmanlıların hizmetine girmiştir. Onun, Seyyid Şerif Cürçânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf, Hâşiye alâ Matâli'i'l-Envâr ve Hâşiye ale'ş-Şemsiyye adlı eserlerine yazdığı hâşiyeler, Osmanlı medreselerinde başvuru kitapları arasında yerini almıştır (Mecdî 1269: 121-122).

Türkistan'ın Cend şehrinde doğmuş olan Müeyyeddin Cendî, yukarıda da değinildiği gibi, Sadreddin Konevî'nin yanında yetişmiş, bu arada Muhyiddin İbnü'l-Arabî'yi de tanıma fırsatı bulmuştur. O, Konya'dan Bağdat'a geçerek bir süre burada kalmış ve daha sonra Pervaneoğullarının merkezi Sinop'a gelmiştir. Burada ilmî faaliyetlerine devam etmiş ve Nefhatü'r-Rûh adlı bir kitap kaleme almıştır. Onun, Nefhatü'r-Rûh'dan başka tasavvuf ve ilimlerin tasnifi ile ilgili eserleri de bulunmaktadır.

Germiyanlı Beyliği'nin uzun süre hizmetinde bulunan Abdülvacid b. Mehmed aslen Horasanlıdır. Onun Kütahya'yı tercihinde, Germiyan beylerinin ilim erbabına karşı himayeci tutumu ile Mevlevîliğin yörede kuvvetlenmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Mecdî'deki kayıtlarda (1269: 66) Abdülvacid'in dinî ilimlerin yanında, akli ilimlerde ve edebiyatta zamanın ileri gelen âlimlerinden; aynı zamanda meşhur bir hattat ve şair olduğundan söz edilmektedir. Uzun süre Umur b. Savcı Medresesi'nde müderrislik görevinde bulunan bu ilim ve sanat adamı, Germiyan Beyliği'nin 1429'da ilhakiyla, ilmî faaliyetlerini Osmanlı ülkesinde sürdürmüştür. Şerhü'n-Nikaye ve Usturlab adlı eserleri bulunan Abdülvacid (Mecdî 1269: 66; Hoca Sadeddin 1992: 41-42), Aydın Sayılı'ya göre astronomiyle de ilgilenen bir ilim adamıdır (1948: 657-658).

Yine, Horasanlı âlimlerden olan Alâeddin Ali Bistâmî, Osmanlı ülkesine geçmeden önce, Karamanoğullarının idaresindeki Konya'ya gelmiş ve burada bir süre müderrislik yapmıştır. Onun öğrencileri arasında Karamânî Mehmed Paşa da bulunmaktaydı (Yaşaroğlu 2006: 239). Bir müddet Karamanlı ülkesinde bulunan Kemal Ümmî de Anadolu'ya Horasan'dan

gelmiştir (Ünver 2002: 229). Anadolu'da adına bir çok makam izafe edilen şairin, Karaman'daki ikâmetinden sonra Bolu'ya yerleştiği ve ömrünü burada tamamladığı tahmin edilmektedir. Halvetiye tarikatı halifelerinden olan Kemal Ümmî'nin, Divan'ının yanı sıra, imanla ilgili bir risâlesi ve ölüm hakkında yazılmış mesnevîleri bulunmaktadır (Mehmed Tahir 1972, I: 142; Ünver 2002: 230).

3. Osmanlılar Dönemi: Osmanlı topraklarında Orta Asya kökenli pek çok mutasavvıfın faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan Geyikli Baba, Kumral Dede, Abdal Musa, Abdal Murad, Abdal Mehmed, Doğlu Baba, Postınpuş Baba, Şeyh Mehmed Küşterî, Selahaddin Buhârî, Fahreddin Rûmî, Emir Sultan, Emir Buhârî ve Ahmed İlâhî, ilk akla gelen şahsiyetlerdendir.

Bu mutasavvıflardan Emir Sultan Buhara doğumlu olup, Yıldırım Bayezid zamanında Bursa'ya gelmiştir. Burada kısa zamanda tanınmış ve ismi anılan hükümdarın damadı olmuştur. Bayezid'den başka, Çelebi Mehmed ve II. Murad dönemlerini de idrak etmiştir. Bursa'nın manevî hayatında büyük etkisi bulunan Emir Sultan'ın şöhreti bütün Osmanlı topraklarına yayılmıştır. İlk tahsilini Buhara'da tamamlayıp Semerkant'ta ünlü mutasavvıf Ubeydullah Ahrar'a intisap etmiş olan Emir Buhârî ise, Abdullah İlâhî ile Anadolu'ya gelmiştir (Abdurrahman Câmî 2005: 579-580). Kütahya'daki ikâmetinden bir müddet sonra İstanbul'a gitmiş ve tasavvufî faaliyetlerini orada sürdürmüştür. Onun, Nakşibendiliği İstanbul'da yayan ilk mutasavvıf olduğu bilinmektedir (Kara 1995: 126; Kurnaz vd. 1998: 1-14). Kudüs doğumlu olmakla birlikte, Horasan'a giderek bir süre Zeyneddin Hâfî'nin hizmetine bulunan ve ondan icâzetnâme alan Abdüllatif Kudsî (Makdisî), Anadolu'ya geldiğinde bir aralık Konya'daki Sadreddin Konevî Zâviyesi'nde faaliyet göstermiş, daha sonra Bursa'ya geçmiştir. Bursa'da 1449 yılında yaptırılan Zeyniyye Dergâhı'nda vefatına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Tasavvufa dair eserleri bulunan Kudsî, Zeyniyye tarikatını Anadolu'ya getiren âlim ve mutasavvıf olarak tanınmaktadır (Kara 1988: 257-258). Fatih Sultan Mehmed döneminde Bursa'ya gelen Buharalı Ahmed İlâhî, bazı Halvetî ve Melâmî şeyhlerine hizmet ettikten sonra, yaşlı bir Nakşibendî şeyhinden seyr ü sülûkunu tamamlamıştır. Seyr ü sülûkla ilgili üç dilde eserler yazarak Fatih adına tertip etmiştir. İlâhî'nin, ayrıca Farsça bir Divan'ı ile Risâle-i Es'ile vü Ecvibe ve Şerh Alâ Miftâhî'l-Gayb adlı eserleri de bulunmaktadır (Kurnaz 1999: 154-155).

Osmanlı ilim hayatının gelişmesinde, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen âlimlerin büyük rolü olmuştur. Çoğu, Sadeddin Taftazânî, Seyyid Şerif Cürçânî, Kadızâde ve Celâleddin Devvânî gibi ulemadan tahsil gören bu çevreler, yetiştikleri muhitlerin ilmî geleneğini, felsefi tartışmalarını ve

buralarda yazılan eserleri Osmanlı ülkesine getirmişlerdir. Râzî'nin geleneğini izleyen Taftazânî ve Cürçânî'nin eserleri, Osmanlı medrese eğitiminin temelini oluşturmuştur (İnalçık 2004: 184; İpşirli 1999: 73). Matematik ve astronomi alanlarındaki çalışmaları ile tanınan ve Osmanlı ilim geleneği ve literatürünün teşekkülünde önemli katkısı bulunan Kadızâde'nin Şerhü'l Mülahhas fi'l-Hey'e'si de, Osmanlı medreselerinde astronomi tahsili için temel ders kitabı olarak okutulmuştur (İhsanoğlu 2003: 30-31; Kazancıgil 2000: 36).

Osmanlı topraklarına Orta Asya'dan bilhassa XV. yüzyılda çok sayıda âlim gelmekle birlikte, bunlardan bazılarının gerek ilmî çevreler üzerinde; gerekse devlet yöneticileri nazarında belli bir ağırlığa sahip oldukları dikkat çekmektedir. XV. yüzyıl başlarında Anadolu'ya gelerek Çelebi Mehmed döneminde fetva makamına kadar yükselen Burhaneddin Haydar Herevî bu zümredendir. Sadeddin Taftazânî'nin seçkin öğrencilerinden olan bu âlim, özellikle tefsir, fıkıh ve ferâiz gibi ilim dallarında kendini yetiştirmiştir (Hammer 1990: 118). Pek çok âlim ondan ders görmüştür. İzâh-ı Me'âni'ye bir şerh, Taftazânî'nin Şerhu'l-Keşşâf'ına da bir ta'lika yazan Herevî, Şeyh Bedreddin Simavî'nin idamına dair verdiği fetva ile de tanınmıştır (Yaltkaya 2001: 94-95; Balivet 2000: 91-93).

Seyyid Şerif Cürçânî'nin çevresinde yetişen Fahreddin Acemî de, Osmanlı ülkesine Çelebi Mehmed döneminde gelmiştir. Bursa'da Haydar Herevî'den hadis okuyup icâzet almış, Sultâniye Medresesi'nde Molla Fenârî'nin oğlu Mehmed Şah'ın asistanı olmuştur. Bazı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra, Sultan II. Murad tarafından Edirne'ye müftü tayin edilmiştir (Baltacı 1995: 82; Gökbilgin 1952: 31). Fatih döneminde de aynı görevini sürdüren Fahreddin Acemî, padişahı etkileri altına alan Hurûflerin bertaraf edilmesini sağlamıştır (Mecdî 1269: 82-83). Otuz yıldan fazla fetva makamında bulunan ünlü müftüden pek çok âlim hadis okumuştur. Edirne Dârülhadisi'nde görevli bulunduğu sırada, Alâeddin Arabî onun asistanlığını yapmıştır. Taşköprüzâde'nin babası Hocazâde ise, ondan icâzetnâme almıştır (Baltacı 1995: 82).

Kadızâde'nin yanında tahsilini tamamladıktan sonra Anadolu'ya gelen Fethullah Şirvânî, önce Candaroğulları Beyliği'nin hizmetine girmiş, daha sonra Osmanlı ülkesine geçerek ilmî faaliyetlerini bir müddet orada sürdürmüştür. Bursa'da Sadrazam Çandarlı Halil Paşa'ya ithaf ettiği Tefsiru Âyete'l-Kürsî adlı eserini kaleme almıştır. İstanbul'un fethi sıralarında Fatih'le görüşen Şirvânî, padişaha Mecelle fi'l-Mûsîkî adlı kitabını sunmuştur. Bir aralık Kastamonu'ya dönmüşse de, tekrar İstanbul'a gelerek padişaha bu defa el-Ferâ'id ve'l-Fevâ'id adlı eserini takdim etmiş, ancak beklediği himayeyi görememiştir (Akpınar 1995: 464). Bir süre Mekke ve Kahire gibi

şehirlerde bulunan Şîrvânî, tekrar İstanbul'a gelmiş de, 1478 yılında memleketine dönmüş ve 1486'da Şemâhî'de vefat etmiştir. Medreselerde dinî ilimler, Arap dili ve edebiyatının yanı sıra, matematik, astronomi ve coğrafya dersleri okutan Şîrvânî (Akpınar 1995: 464-465), Osmanlı ülkesinde Ali Kuşçu ile beraber, akli ilimlerin yayılmasında rol oynayan bir âlim olarak tanınmıştır (Adivar 1991: 15).

Semerkant'ta Kadızâde, Gıyaseddin Cemşid ve Uluğ Bey'den matematik ve astronomi alanlarında dersler alan Ali Kuşçu, Fatih tarafından özel lütuflarla Akkoyunlu sarayından İstanbul'a çağrılmıştır. Ayasofya Medresesi'ne müderris tayin edilen, bu arada Molla Hüsrev'le birlikte Semâniye medreselerinin programını düzenlemekle görevlendirilen ünlü âlim, İstanbul'un enlem ve boylamını da yeniden belirlemiştir. Matematik ve astronomiyle ilgili olarak on iki civarında eseri bulunan Kuşçu'nun er-Risâletü'l-Fethiyye'si, Kadızâde'nin Şerhü'l-Mûlahhas fi'l-Hey'e'sinden sonra, Osmanlı medreselerinde en çok okutulan ikinci teorik astronomi eseri olarak kabul edilmektedir (İhsanoğlu vd. 2002: 494). Molla Lütü ve Mirim Çelebi gibi tanınmış âlimler, onun öğrencilerindedir.

XV. yüzyılda Osmanlı ilim çevrelerinde ismi ön plana çıkan simalardan biri de Alâeddin Tûsî'dir. Bu zat, Bursa'da Muradiye Medresesi'nde müderris iken, Fatih tarafından günde 100 akçe ücretle İstanbul'daki Zeyrek Medresesi'ne tayin edilmiştir (Uzunçarşılı 1988c: 6; Baltacı 1976: 451). Dönemin ileri gelen ilahiyatçılarından biri olarak kabul edilen Tûsî ile diğer ünlü ilahiyatçı Hocazâde, Fatih tarafından din-felsefe ilişkisine dair Gazâlî ile İbn Rüşd arasındaki meşhur tartışma üzerine, birer risâle yazmakla görevlendirilmiştir. Ulema Hocazâde'nin eserini üstün bulunca, Alâeddin Tûsî küçümsendiği hissine kapılarak memleketine dönmüştür (İnalçık 2004: 185).

Karamanlı Beyliği'ndeki ikâmetinden sonra bir müddet Bursa'daki Sultâniye Medresesi'nde müderrislik yapan Alâeddin Ali Bistâmî, Sadrazam Mahmud Paşa'nın daveti üzerine buradan İstanbul'a gitmiştir. Fatih'in Bosna seferine katılan ve vefatına kadar İstanbul'dan ayrılmayan Bistâmî, padişah adına eş-Şifâ fi tefsîri kelâmi'llâhi'l-münzel mine's-semâ (el-Muhammediyye) isminde bir tefsîr; Sadrazam Mahmud Paşa namına da Tuhfetü's-selâtin ismiyle Farsça bir kitap yazmıştır (Mecdî 1269: 184-187; Hoca Sadeddin 1992, V: 140-141; Yaşaroğlu 2006: 239-240).

Sadreddin Şîrâzî ve Celâleddin Devvânî'nin öğrencilerinden olan Muzaffereddin Ali Şîrâzî, İran'daki kargaşalık yüzünden Anadolu'ya gelerek, Devvânî'den birlikte ders aldığı, kazasker Müeyyedzâde (Abdurrahman b. Ali b. Müeyyed el-Amâsî) vasıtasıyla II. Bayezid'le tanışmıştır. Padişah tarafından önce Koca Mustafa Paşa Medresesi'ne, ardından da Semâniye medreselerinden birine müderris tayin edilmiştir. Yavuz Sultan Selim

döneminde emekliye ayrılarak Bursa'ya yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Matematikte ihtisas sahibi olan Şirâzî, Euclides geometrisine bir hâşiye, ayrıca Sadeddin Taftazânî'nin bazı eserlerine şerhler yazmıştır (Mecdî 1269: 340-341; Adivar 1991: 63).

Yine, Celâleddin Devvânî'nin öğrencilerinden olup İran'dan Mekke'ye göç ederek bir süre burada ikâmet eden Hekimşah Muhammed Kazvinî, Müeyyedzâde'nin tavsiyesi ile II. Bayezid tarafından İstanbul'a çağrılmış ve hekimbaşılık görevine getirilmiştir. Yavuz Sultan Selim adına Hayatü'l-hayvan adlı eseri Farsçaya tercüme eden Kazvinî, Kanunî Sultan Süleyman namına da, Aristo'nun İskender'e nasihatnâmesini kaleme almıştır (Uzunçarşılı 1998, II: 632).

İran'ın Gilan şehrinden İstanbul'a gelen Hüseyin el-Hüseynî el-Hattâbî, tıp, astronomi ve matematik gibi ilim dallarında bazı eserler kaleme almıştır. Bunlardan, 895/1489-1490 yılında telif ettiği Tuhfetü'l-Hussab fi'l-Hisab adlı eserini II. Bayezid'e sunmuştur (İhsanoğlu 1999, I: 386).

Safevî hükümdarı Şah İsmail'in, ülkesindeki Sünnî ulemaya baskısı üzerine Osmanlı Devleti'ne göç eden Nizâmeddin Abdülali b. Muhammed b. Hüseyin el-Bircendî, Yavuz'un Trabzon'daki valiliği sırasında önce buraya gelmiş, ardından da İstanbul'a yerleşmiştir. Matematik ve astronomi alanlarında ihtisas sahibi olan Bircendî, Nizâmeddin Nişâbûrî'nin eş-Şemsiyye fi'l-Hisab adlı eserine hacimli bir şerh ile astronomiye dair on iki eser kaleme almıştır. Bunlardan Çağminî'nin el-Mûlahhas fi'l-Hey'e adlı eserine, Kadızâde tarafından yazılan şerhle ilgili hâşiyesi, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur (İhsanoğlu 1999, I: 387,39).

XVI. yüzyıl başlarından itibaren, Orta Asya ile Anadolu arasında çift yönlü olarak işleyen akademik seyahatler seyrekleşmekle birlikte (İpşirli 1999: 73), edebî ve kültürel ilişkiler bu yüzyılın sonlarına kadar canlı bir şekilde devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı sarayı ile bilhassa Safevî, Şeybânî ve Babür sarayları arasında kültürel temaslar eksik olmamıştır. Diğer taraftan, Anadolu ile Orta Asya muhitlerinde edebî faaliyetlerde bulunan çevreler, birbirlerinden haberdar olmuşlar ve bu alandaki gelişmeleri yakından takip etmişlerdir (Kurnaz 1999: 2).

XVI. yüzyıl boyunca, Orta Asya'nın değişik muhitlerinden Osmanlı ülkesine gelen bir kısım edip ve şairlere şahit olunmaktadır. Bu edebiyat mensuplarının Anadolu'ya gelmelerinde, buldukları memleketlerdeki siyasî karışıklıkların yanı sıra; Osmanlı ülkesindeki istikrarın, ilim ve kültür hayatındaki üstünlüğün ve bilhassa devlet yöneticilerinin bu zümreleri himaye edici tutumlarının önemli rolü olmuştur (Kurnaz 1999: 44). Bununla beraber, bu dönemde Doğuya yapılan askerî seferler sonunda bazı sanatkâr ve şairlerin Anadolu'ya getirildiğini (Altundağ 1967: 427; Gökmen 1997:

143-151) de ilave etmek gerekir. XVI. yüzyılda Orta Asya'dan Anadolu'ya şu şairlerin geldiği tespit edilmiştir (Kurnaz 1999: 201): Habîbî, Surûrî, Şah Mehmed, Saffî, Basîrî, Hâlî, Şâhî, Vâlihî, Şâh Kasım, Cemîlî, Hâverî, Abdülvehhâb, Belîğî, Eflâtun, Halîlî, Yârî, Zîrekî, Figârî, Atâ, Emîrek, Hâfız, Mehmed Emin, Cüdâyî, Hâşimî, Kadrî, Murâdî, Sehâbî, Sarfî, Hazinî, Aysî, Nutkî, Firâkî, Ma'sum, Ankâ ve İmâd. Şairlerden, müteakip yüzyıllarda da Anadolu'ya gelenler olmakla birlikte, bu dönemlerde artık Orta Asya ile Anadolu arasındaki kültürel ilişkiler eskiye göre iyice zayıflamış ve giderek kaybolmuştur (Kurnaz 1999: 1, 199).

III. Anadolu'dan Orta Asya'ya Yapılan İlmî Seyahatler

İlim tahsili yapmak ve sahalarında uzmanlaşmak isteyen ilim erbabı için, akademik seyahatlerde bulunmak vazgeçilmez önceliklerdendi. Bu geleneğe göre, Anadolu'da belirli bir eğitim süreci sonunda ilmî alt yapıyı elde edenler, bazen hocalarının yönlendirmeleri ile bazen de kişisel tercihleri doğrultusunda, İslâm dünyasındaki dönemin meşhur ilim ve kültür merkezlerine giderlerdi. Tercih edilecek şehirlerin hangi alanlarda ön plana çıktığı ve oralardaki ilim çevreleri hakkındaki malumatlar, genellikle daha önceden gidip dönenlerden veya oralardan Anadolu'ya gelen misafir hocalardan öğrenilirdi (İpşirli 1999: 73).

İslâm dünyasında Suriye, Irak, Mısır, Mâverâünnehir ve İran, tanınmış ilim ve kültür merkezlerindendi. Dolayısıyla Anadolu dışına yapılan akademik seyahatler de genelde buralara odaklanmakta idi. Gidilen yeni muhitlerde daha çok sahalarında söz sahibi olan âlimlerle temasa geçilerek onlardan dersler alınıyordu. Birkaç yıllık bir süre sonunda tahsilini tamamlayanlar, artık yetişmiş bir âlim olarak geri dönüyor ve hizmetlerine devam ediyorlardı.

Anadolu'dan Orta Asya'ya yapılan ilmî seyahatlerin, Timurular zamanında yoğunluk kazandığı görülmektedir. Çünkü bu dönemde, bölgede siyasî istikrar sağlanmış; buna bağlı olarak bilhassa Şahruh, Uluğ Bey ve Hüseyin Baykara zamanlarında Semerkant, Buhara ve Meraga gibi şehirler (Kitapçı 1995: 72-110) gerek Anadolu; gerekse İslâm dünyasının diğer bölgelerindeki ilim erbabı için cazibe merkezleri hâline gelmiştir. Bunda, şüphesiz Sadeddin Taftazânî ve Seyyid Şerif Cürçânî gibi âlimlerin de önemli katkısı olmuştur.

Osmanlı ulemasının tahsil ve ihtisas için gittiği Orta Asya muhitinde, dinî ilimler ve düşünce alanında akıl ve reyî ön planda tutan eğilimin (Hanefîlik ve Mâtürîdîlik) hâkim olduğu görülmektedir. Esasan Osmanlılar da bu mezheplere bağlı bulunuyorlardı. Söz konusu eğilime karşılık Hicaz, Irak, Suriye ve Mısır gibi Arap memleketlerinde ise, daha çok nakil geleneği ağır basmakta idi (Ocak 2003, I: 260). Bu iki ana muhitin hâkim dinî düşünce ve gelenekleri zamanla, gerek medreselerde okutulan kitaplar; gerekse ulemanın

seyahatleri vasıtasıyla, Osmanlı dinî düşüncesini derinden etkilemiş ve ilmiye geleneği içinde bazı mekteplerin (Fahreddin Râzî ve İbn Teymiyye mektepleri) ortaya çıkmasına neden olmuştur (Karlığa 1999: 32-37; Lekesiz 1999: 82-83). Bunlardan Fahreddin Râzî mektebi, başta Molla Fenârî olmak üzere Molla Yeğan, Hızır Bey, Hocaşâde, Hatipşâde, Molla Lütfi, İbn Kemal ve Ebussuûd gibi, Osmanlı klasik döneminin ileri gelen uleması tarafından temsil edilmiştir (Ocak 2003, I: 261; Lekesiz 1999: 83).

Osmanlı ulemasından Orta Asya'ya tahsil ve ihtisas için ilk gidenler arasında, Kara Hoca diye de bilinen Alâeddin Ali Esved'i görüyoruz. Kaynaklarda, İran'da matematik ve diğer ilimlerde tahsil gördüğü kaydedilen (Mecdî 1269: 29-30; Hoca Sadeddin 1992, V: 7), ancak kimlerden okuduğundan söz edilmeyen bu âlimin, Orhan Gazi döneminde Anadolu'ya döndüğü ve İznik Medresesi'ne, Taceddin Kürdî'den sonra müderris tayin edildiği bilinmektedir (Bilge 1984: 69-70). Bu görevi sırasında fıkıhla ilgili bazı eserler yazan Alâeddin Esved, Orhan Gazi'den başka Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid dönemlerini de idrak etmiştir. Molla Fenârî onun öğrencilerindedir.

Ünlü astronom ve matematikçi Kadızâde'nin Türkistan'a gidişi, XV. yüzyıl başlarına rastlamaktadır (Fazlıoğlu 2001: 98). 1411 yılından itibaren Semerkant'ta dönemin tanınmış âlimlerinden Seyyid Şerif Cürçânî'den dersler alan Kadızâde, burada Uluğ Bey ile tanışmış ve onun hocası olmuştur. Bu arada, Uluğ Bey tarafından yaptırılan medresenin baş müderrisliğine, daha sonra da Semerkant Rasathânesi'nin başına getirilmiştir. Kadızâde, söz konusu rasathânedeki gerek Uluğ Bey; gerekse Gıyâseddin Cemşid'le beraber rasat çalışmalarına iştirak ederek, Uluğ Bey Zîcî'nin hazırlanmasında katkıda bulunmuştur. Çağminî'nin el-Mûlahhas fi'l-Hey'e'sine yazdığı Şerhü Mûlahhas fi'l-Hey'e adlı şerhi ile Risâle fi İstihracî Hattî Nisfi'n-Nehâr ve Semti'l-Kible'si (İhsanoğlu vd. 2002: 494), onun astronomiye dair önemli eserlerindedir.

Niğde'de doğduğu anlaşılan Kutbeddin İznikî, Tebriz ve Şirvan gibi şehirlerden başka, bir süre Meraga'da bulunmuştur. Muhammed Hârezmî'den dersler almış ve bir aralık Mısır'a da gitmiştir. Anadolu'ya geldikten sonra İznik'e yerleşerek, burada tasavvufî faaliyetlerle ve eser yazmakla meşgul olmuştur. Tefsîrü'l-Kur'ân, Râhatü'l-Kulûb ve Mukaddemetü's-Salât, gibi eserleri bulunan İznikî'nin, Ankara Savaşı öncesinde Timur'la görüştüğü ve kendisini gereksiz yere kan dökmekten vazgeçirmeye çalıştığı bilinmektedir (Öngören 2002: 485-486).

Semerkant'a giden Alâeddin Rûmî, burada Sadeddin Taftazânî ve Seyyid Şerif Cürçânî'den dersler almış (Uzunçarşılı 1988b, I: 521), aynı zamanda bu âlimler arasında gerçekleşen ilmi tartışmaları da izleme fırsatı bulmuştur. Türkistan seyahatini müteakip Mısır'a giden Rûmî, Kahire'de Eşrefiyye

Medresesi'nde müderrislikle meşgul olmuştur (Baltacı 1976: 563). Bir aralık Anadolu'ya dönmüşse de, fazla kalmayıp tekrar Mısır'a gitmiştir. Mısır'dan bir süre sonra yine Anadolu'ya dönen Rûmî, birkaç yıllık ikâmetin ardından, son defa gittiği Mısır'dan vefatına kadar ayrılmamıştır (Mecdî 1269: 69).

Sinop'ta doğan ve ilim tahsili için Herat'a giden Pîr Tevekkül, burada tasavvufa meyletmiştir. Halvetiyye tarikatı halifelerinden Ahi Mîrem'in hizmetinde bulunup ondan icâzet almıştır. Şeyhi ile birlikte Anadolu'ya dönen Tevekkül, irşad faaliyetleri için memleketi Sinop'a gönderilmiş ve vefatına kadar da buradan ayrılmamıştır (Mahmud Cemaleddin el-Hulvî 1993: 363-364).

Timur tarafından Şirvan'a götürülen Amasyalı Pîr İlyas, burada bir müddet tedaris faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu arada Halvetiyye tarikatı halifelerinden Sadreddin Hiyâvî'ye intisap ederek uzun süre onun yanında kalmıştır. Hiyâvî'nin izniyle Anadolu'ya dönen Pîr İlyas, memleketi Amasya'da tasavvufî faaliyetlerde bulunmuş ve burada vefat etmiştir. Halvetiyye'nin Anadolu'ya onun tarafından getirildiği kabul edilmektedir (Uludağ 1997: 394).

Kastamonu doğumlu olup, ilk öğrenimini tamamladıktan sonra ilim tahsili için Türkistan'a giden Pîr Fethullah, bir müddet Abdurrahman Câmî'nin yanında bulunmuştur. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey tarafından Erzincan'da müderrisliğe tayin edilmekle birlikte, vefatına kadar tasavvufî faaliyetlerle meşgul olmuştur (Mahmud Cemaleddin el-Hulvî 1993: 419-421).

Molla Fenârî, Haydar Herevî, İbn Melek ve Abdülvacîd b. Mehmed gibi ileri gelen ulemadan ders aldığı bilinen Kâfiyeci, ilmîni ilerletmek amacıyla bir aralık İran'a gitmiştir. Dönüşte üç yıl kadar Kudüs'te kalmış ve daha sonra Kahire'ye yerleşmiştir. Burada, Arap dili ve edebiyatı, tefsir, fıkıh, kelâm, hadis, tasavvuf, tarih, felsefe, mantık ve astronomi konularında kendini ispat etmiş bir âlim olarak pek çok öğrenci yetiştirmiş, gerek Memlûk sultanlarının; gerekse Fatih Sultan Mehmed'in taktir ve ihsanlarına mazhar olmuştur (Gökbulut 2001: 154-155).

Molla İlahî veya Abdullah Simâvî olarak da tanınan Abdullah İlahî, temel eğitimini memleketi Simav'da tamamladıktan sonra, İstanbul'a giderek Zeyrek Medresesi'nde tahsiline devam etmiştir. Buradan, kendisinden ders okuduğu Alâeddin Tûsî ile Horasan'a gitmiş, tahsilini tamamlamak için bir süre onun yanında kalmıştır. Bu arada, tasavvufa meyleden İlahî, Semerkant'a giderek burada bir müddet Hâce Ubeydullah-i Nakşibendî'nin hizmetinde bulunmuş ve daha sonra Buhara'ya geçmiştir. Buhara'da yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra, tekrar Semerkant'a dönmüş ve burada bir süre daha kalmıştır. Anadolu'ya dönüşü esnasında Herat'ta Abdurrahman Câmî'nin çevresinde bulunmuş ve nihayet Germiyan İli'ne dönmüştür. Memleketinde uzun süre ilmî ve tasavvufî faaliyetlerle meşgul olan İlahî,

Manisalı kazasker Çelebi Muhyiddin'in ısrarlı davetleri üzerine İstanbul'a giderek bir süre burada ikâmet etmiş, son olarak da Vardar Yenicesi'ne yerleşerek ömrünü burada tamamlamıştır (1491) (Abdurrahman Câmî 2005: 574-579; Kara vd. 1988: 110-112). Tasavvufa dair bazı eserleri bulunan İlahî, Nakşibendiyye'nin Anadolu'da ve Rûmeli'de yayılmasına öncülük etmiştir.

İlk öğrenimini Bursa'da tamamladıktan sonra, genç yaşta Anadolu'dan ayrılan Molla Fenârî'nin torunu Alâeddin Ali, bir süre Herat'taki medreselerde okumuş, buradan önce Semerkant'a, daha sonra da Buhara'ya geçerek tahsilini tamamlamıştır. Tahsili sırasında bir müddet müderrislikle de meşgul olan Alâeddin Ali, Fatih'in saltanatının ilk yıllarında İstanbul'a dönmüştür. Manastır ve Sultan Murad medreselerindeki görevinin yanı sıra, Bursa kadılığına ve ardından da kazaskerlik görevine getirilmiştir. Uzun yıllar bu görevde bulunmuş ve 1497-8 yılında vefat etmiştir (Hoca Sadeddin 1992, V: 152-154). Onun, özellikle matematik, fıkıh ve kelâm alanlarında ehliyet sahibi olduğu bilinmektedir.

Amasyalı olan ve daha çok Müeyyedzâde diye tanınan Abdurrahman b. Ali b. Müeyyed el-Amâsî, Halep'te tahsilde iken 1476 yılında bir kısım Acem tüccarıyla birlikte, Celâeddin Devvânî'den okumak amacıyla Şiraz'a gitmiştir. Devvânî'nin yanında, -muhtemelen Dârüleytâm Medresesi'nde- (İzgi 1997: 373) yedi yıl süreyle aklî ilimlerle beraber, tefsir ve hadiste de ihtisasını tamamlayarak icâzetnâme almıştır (Mecdî 1269: 308-311). Anadolu'ya dönünce Sultan II. Bayezid tarafından Kalenderhâne ve Semâniye medreselerine tayin edilen Müeyyedzâde, daha sonra Edirne kadılığına, ardından da Rûmeli kazaskerliğine getirilmiş ve bu görevini Yavuz Sultan Selim döneminde de sürdürmüştür.

Bu ilim ve tasavvuf erbabının yanında, gerek Beylikler; gerekse Osmanlı dönemlerinde çeşitli vesilelerle Orta Asya'ya giden bazı edebiyat mensuplarına da rastlanmaktadır. Hekim kimliği ile beraber şairlik yönüyle de tanınan Germiyanlı Şeyhî bunlardandır. Memleketinde, Ahmedî gibi âlimlerden dersler alan Şeyhî, tahsilini ilerletmek için İran'a gitmiştir (Lâtîfî 1999: 431-432). İran'da diğer ilimlerle beraber, tasavvuf, hikmet ve tıp tahsil etmiştir. Sehi'nin ifadesine göre (1980: 106) Şeyhî, orada Seyyid Şerif Cürçânî ile birlikte okumuştur. Bilhassa tasavvuf büyükleri ile temasını sağlayan bu İran tahsilinden şair, tasavvuf ve edebiyatta derin bilgiler kazanmış olarak ve değerli bir hekim hüviyeti ile Anadolu'ya dönmüştür (Timurtaş 1993: 474). Şeyhî'nin yanı sıra, Bursalı Kandî, Cemilî, Ömer Rûşenî, Melihî, Behiştî Sinan, Kastamonulu Câmî ve Kâtibî gibi bazı şairler de Orta Asya'nın muhtelif kültür çevrelerinde bulunmuşlardır (Kurnaz 1999: 1-41).

Orta Asya'ya olan seyahatlerini tamamlayarak geri dönen bu ilim, tasavvuf ve edebiyat mensuplarının üstlendikleri misyon, esasen buralardan Anadolu'ya yerleşmek amacıyla veya geçici bir süre için gelenlerinkinden pek farklı değildi. Sonuçta, çift yönlü olarak işleyen bu ilim ve kültür trafiği ile Orta Asya'nın kültürel birikimi Anadolu'ya taşınmış oluyordu.

Sonuç

Orta Asya kültürünün Anadolu ile ilk teması, Türklerin bu coğrafyayı fethetmeleriyle başlamıştır. Fetihden XIV. yüzyıla kadar fasılalar hâlinde devam eden göç dalgaları, bir taraftan Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında hayati rol oynarken; diğer taraftan da özellikle XII. yüzyıldan itibaren, Orta Asya'daki ilmî ve kültürel birikimin yeni vatana taşınmasına yardımcı olmuştur. Büyük kitle göçleri XIV. yüzyıldan itibaren kesilmesine rağmen, Orta Asya ile Anadolu arasındaki ilişkiler devam etmiş; bu defa siyasî, sosyal ve ekonomik zorunluluklardan ziyade, ilmî ve kültürel faaliyetlere yönelik seyahatler söz konusu olmuştur. Bu seyahatlerde, XIV ve XV. yüzyıllarda Anadolu'nun ulaştığı kültürel seviye ile özellikle devlet yöneticilerinin ilim erbabına karşı himayeci tutumu, önemli rol oynamıştır. Beylikler döneminde yeni gelen zümrelerin tercih ettikleri yerler çoğunlukla beylik merkezleri olmuştur. İlmî ve kültürel hayatın daha da ilerlediği Osmanlı döneminde ise, İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi ilmî hüviyeti ile ön plana çıkan şehirler tercih edilmiştir.

Orta Asya'dan Anadolu'ya gerçekleştirilen seyahatlerin yanı sıra, Anadolu'dan da bu coğrafyaya muhtelif zamanlarda ilmî seyahatler yapılmıştır. Türkistan'a gidenler Buhara, Semerkant, Herat ve Meraga gibi ilim ve kültür merkezlerinde, birkaç yıllık tahsil gördükten veya çeşitli ilim mahfillerinde bulunduktan sonra, Anadolu'ya dönerek faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

Orta Asya ile Anadolu arasında uzun süre devam eden ilmî ve kültürel ilişkilerin, Anadolu'da Türk kültür ve medeniyetinin gelişmesi bakımından son derece önemli sonuçları olmuştur. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

- 1.** Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması sürecinde Orta Asya'dan yapılan göçlerin büyük etkisi olmuştur. Göçler, demografik yönüyle beraber, Orta Asya'daki kültürel birikimin Anadolu'ya taşınmasında önemli rol oynamıştır. Göçlerle beraber gelen ilim, edebiyat, tasavvuf ve sanat erbabı, Selçuklu ilim ve kültür hayatının şekillenmesinde kayda değer katkılar sağlamıştır.
- 2.** Beylikler ve Osmanlı dönemi ilim ve kültür hayatında, Orta Asya etkisi artarak devam etmiştir. Yeni gelen ilmî ve kültürel hüviyete sahip zümreler, Orta Asya medreselerindeki geleneği, ilmî çevrelerdeki

tartışmaları, edebî birikimi ve tasavvufî ekolleri de beraberinde Anadolu'ya taşımışlardır. Bu birikimin aktarılmasında şüphesiz Anadolu'dan bu coğrafyaya ilim tahsili için gidenlerin de büyük rolü olmuştur.

3. XV. yüzyılda, alanlarında söz sahibi bazı Türkistanlı âlimlerin Osmanlı ülkesine gelmeleriyle, ilmî seviye daha da yükselmiştir. Dolayısıyla bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilim tahsili için dışarıya yapılan seyahatlerde tedricî bir düşüş başlamıştır.

Orta Asya ile Anadolu arasındaki ilmî ve kültürel ilişkiler, şüphesiz XV. yüzyıldan sonra da devam etmiştir. Ancak bu ilişkilerin seyri, bilhassa XVI. yüzyıldan sonra eskiye göre çok daha yavaşlamış ve zamanla kaybolmuştur. Burada, tabii olarak “Acaba bu tarihî ilim ve kültür köprüsünün yeniden faal bir şekilde hizmet vermesi sağlanamaz mı?” sorusu akla gelmektedir. Son yıllarda Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında kültürel alanda işbirliğine yönelik çalışmaların başlamış olması oldukça sevindiricidir. Ancak bu gelişmelerin henüz arzu edilen seviyeye ulaştığını söylemek zordur. Temennimiz, bu ilişkilerin daha da geliştirilmesi ve Türk Dünyasının XXI. yüzyılın uygar milletleri arasında hak ettiği yeri almasıdır.

Kaynakça

- Abdurrahman Câmî (2005), *Nefahâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds*, (Lâmiî Tercümesi), (haz. S. Uludağ-M. Kara), İstanbul: Marifet Yay.
- Abdülkerim bin Şeyh Mûsâ (1991), *Makâlât-ı Seyyid Hârûn* (haz. C. Kurnaz), Ankara: TTK Yay.
- Açıkgenç, Alparslan (2002), “İlk Müslüman Türklerde Düşünce ve Bilim”, *Türkler*, V: 623-644.
- Adivar, Adnan (1991), *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ahmed Eflâkî (1986-1987), *Ariflerin Menkıbeleri*, I-II, (haz. T. Yazıcı), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aka, İsmail (1991), *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK Yay.
- Akpınar, Cemil (1995), “Fethullah eş-Şirvânî, *DİA*, XII: 463-466.
- Âli (1994), *Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, (haz. M. İsen), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Altundağ, Şinasi (1967), “Selim I”, *İA*, X: 423-434.
- Anonim (1952), *Seçüknâme*, (haz. F. N. Uzluk), Ankara.
- Aubin, Jean (1987), “Timurluların Şiraz'da Bilim ve Sanat Korumacılığı”, (çev. Y. Yücel), *Bellekten*, LI (200): 965-979.
- Baktır, Mustafa (2002), “Beylikler Döneminde Anadolu'da Ulema-Ümera Münasebetleri”, *Türkler*, VII: 560-568.
- Balivet, Michel (2000), *Şeyh Bedreddin Tasavvuf ve İsyan*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Baltacı, Cahid (1976), *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matb.
- _____ (1995), “Fahreddîn-i Acemî”, *DİA*, XII: 82.

- Banarlı, N. Sami (1971), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I, Ankara: MEB Yay.
- Barkan, Ö. Lütfi (1942), "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II: 279-365.
- Barthold, W.-Köprülü M. Fuad (1977), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: DİB Yay.
- _____ (1990), *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (haz. H. D. Yıldız), Ankara: TTK Yay.
- Baykara, Tuncer (1985), *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara: KB Yay.
- Bayram, Mikâil (1991), *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya: Damla Matb.
- _____ (1999), "Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler", *Dünden Bugüne Konya'nın Kültür Birikimi ve Selçuk Üniversitesi*, s. 1-57.
- _____ (2005), "Selçuklular Zamanında Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya Göçler", *Uluslararası I. Batı Anadolu Sempozyumu*, s. 117-129.
- Bilge, Mustafa (1984), *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İÜEF Yay.
- Cahen, Claude (1984), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Y. Moran), İstanbul: E Yay.
- Çetin, Osman (1981), *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, İstanbul: Marifet Yay.
- Faik Reşat (tarihsiz), *Eslâf, Eski Bilginler, Düşünürler, Şairler*, İstanbul: Tercüman Yay.
- Fazlıoğlu, İhsan (2001), "Kadıızâde-i Rûmî", *DİA*, XXIV: 98-100.
- Ferudun Bey (1274), *Münşeâtü's-Selâtin*, I, İstanbul 1274.
- Gökbilgin, M. Tayyib (1952), *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul: Üçler Basımevi.
- Gökbulut, Hasan (2001), "Kâfiyeci", *DİA*, XXIV: 154-155.
- Gökmen, Ertan (1997), "Yavuz Sultan Selim'in İran'dan ve Mısır'dan Getirdiği Sanatkârlar", *Türk Kültürü*, 407: 143-151.
- Hammer, Joseph von (1990), *Osmanlı Tarihi*, I, (çev. M. Ata), İstanbul: MEB Yay.
- Hoca Sadeddin (1992), *Tâcü't-Tevârih*, V, (haz. İ. Parmaksızoğlu), Ankara: KB Yay.
- İbn Bibi (1996), *El Evâmirü'l-Alâ'îye Fi'l-Umuri'l-Alâ'îye*, I-II, (haz. M. Öztürk), Ankara: KB Yay.
- İbnü'l-Esir (1987), *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X (çev. A. Özeydın), İstanbul: Bahar Yay.
- _____ (1991), *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII (çev. A. Ağrakça-A. Özeydın), İstanbul: Bahar Yay.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1999), "Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I: 363-412.
- _____Kaçar, Mustafa (2002), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi", *Genel Türk Tarihi*, VI: 489-521.
- _____ (2003), *Osmanlılar ve Bilim*, İstanbul: Nesil Yay.
- İnalçık, Halil (1993), "Mehmed II.", *İA*, VII: 506-535.
- _____ (1997), "Murad II.", *İA*, VIII: 598-614.
- _____ (1999), "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, I: 37-132.
- _____ (2004), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. R. Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- İpşirli, Mehmet (1999), "Osmanlı Ulemâsı", *Osmanlı*, VIII: 71-79.
- İzgi, Cevat (1997), *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, İstanbul: İz Yay.
- Kafesoğlu, İbrahim (1992), *Selçuklu Tarihi*, Ankara: MEB Yay.

- Kahya, Esin (2002), "Türkiye Selçuklularında ve Anadolu Beyliklerinde Bilimsel Çalışmalar", *Genel Türk Tarihi*, IV: 521-555.
- _____-Topdemir, Hüseyin Gazi (2002), "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim", *Genel Türk Tarihi*, III: 564-617.
- Kara, Mustafa (1988), "Abdülatif el-Kudsî", *DİA*, I: 257-258.
- _____(1995), "Emir Buhârî", *DİA*, XI: 125-126.
- _____-Algar, Hamid (1998), "Abdullah-ı İlahî", *DİA*, I: 110-112.
- Karlığa, Bekir (1999), "Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu", *Osmanlı*, VII: 28-37.
- Kazancıgil, Aykut (2000), *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Kerimeddin Mahmud Aksarayî (1943), *Müsâmeratü'l-ahbâr*, (terc. N. Gençosman), Ankara.
- Kitapçı, Zekeriya (1995), *Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri*, Konya: Damla Matb.
- Köprülü, M. Fuad (1943), "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, VII (27): 379-494.
- _____(1981), *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yay.
- _____(1997), "Harzemşahlar", *İA*, V/1: 283-296.
- Kurnaz, Cemal (1999), *Türkiye-Orta Asya Edebî İlişkileri*, Ankara: Akçağ Yay.
- _____-Tatçı, Mustafa (1998), *İstanbul'da Buharalı Bir Mutasavvıf: Emir Buhârî*, Ankara: KB Yay.
- Lâtifi (1999), *Tezkire*, (haz. M. İsen), Ankara: Akçağ Yay.
- Lekesiz, Hulusi (1999), "Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğinin Oluşmasında Ulemânın Rolü", *Osmanlı*, VIII: 80-84.
- Mahmud Cemaleddin el-Hulvî (1993), *Lemazât-ıHulviyye*, (haz. M. S. Tayşî), İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yay.
- Mecdî Mehmed Efendi (1269), *Terceme-i-Şakâ'ik*, İstanbul.
- Mehmed Tahir (1972), *Osmanlı Müellifleri*, I-II, (haz. İ. Özen), İstanbul.
- Merçil, Erdoğan (1991), *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK Yay.
- Ocak, A. Yaşar (2000), *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yay.
- _____(2002), "Selçuklular ve Beylikler Devrinde Düşünce", *Genel Türk Tarihi*, IV: 503-519.
- _____(2003), "Dinî Bilimler ve Ulema", *Osmanlı Uygarlığı*, I, İstanbul: KB Yay.
- Oğuzoğlu, Yusuf (2000), *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul: Eren Yay.
- Öngören, Reşat (2002), "Kutbüddin İznîki", *DİA*, XXVI: 485-486.
- Sayılı, Aydın (1948), "Vâcidiyye Medresesi, Kütahya'da Bir Ortaçağ Türk Rasathânesi", *Bellekten*, XII: 655-666.
- _____(2002), "Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", *Türkler*, V: 614-622.
- Sehî, (1980), *Tezkire*, İstanbul: Tercüman Yay.
- Sümer, Faruk (1960), "Anadoluya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi ?", *Bellekten*, XXIV(96): 567-594.
- Şeşen, Ramazan (2004), "Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış", *III. Uluslar Arası Mevlânâ Kongresi, Bildiriler*, Konya: SÜ Yay.
- Taneri, Aydın (1997), "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI: 228-231.
- Timurtaş, F. Kadri (1993), "Şeyhî", *İA*, XI: 474-479.

- Togan, A. Zeki Velidî (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: İÜ, Edebiyat Fakültesi Yay.
- Turan, Osman (1993a), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- _____ (1993b), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- _____ (2003), *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötügen Yay.
- Uludağ, Süleyman (1997), "Halvetiyye", *DİA*, XV: 393-395.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1988a), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Yay.
- _____ (1988b), *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara: TTK Yay.
- _____ (1988c), *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: TTK Yay.
- _____ (1998), *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara: TTK Yay.
- Ülken, H. Ziya (1937), "Konya'da Anadolu Selçukîleri Devrinde İlim ve Felsefe", *Konya Dergisi*, 8: 491-497.
- Ünsî (1942), *Şehnâme-i Selçuk*, (çev. M. Koman), Konya: Ülkü Basımevi.
- Ünver, İsmail (1998), "Hoca Dehhânî", *DİA*, XVIII: 187-188.
- _____ (2002), "Kemal Ümmî", *DİA*, XXV: 229-230.
- Yaltkaya, M. Şerefettin (2001), *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin Hayatı-Felsefesi-İsyanı*, (haz. İ. Aka-M. Demir), İstanbul: Temel Yay.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil (2006), "Musannifek", *DİA*, XXXI: 239-240.
- Yazıcı, İshak (1991), "Bahrû'l-Ulûm", *DİA*, IV: 517-518.
- Yinanç, M. Halil (1944), *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul: İÜEF Yay.
- Yuvalı, Abdülkadir (1999), "İbn Arabşah", *DİA*, XIX: 314-315.

The Scholarly And Cultural Bridge Between Central Asia and Anatolia (from the 11th to the 16th Century)

Assist Prof.Dr. İsmail ÇİFTÇİOĞLU*

Abstract: The first contacts between Central Asia and Anatolia naturally began with the Turkish conquest of this region. After the conquest, the migrations of the 12th and 13th centuries played an important part in bringing various cultural elements from Central Asia to Anatolia. In addition, during the Beylik and Ottoman periods, many scholars, artisans and sufi leaders came to Anatolia, and in return some scholars went to Central Asia for scientific research. All this increased the significance of this virtual bridge between the two regions. These relations, which lasted until the end of the 16th century, had significant consequences for Anatolian Turks. These relations accelerated the spread of Islam in Anatolia and transferred the madrasa tradition, scholarly debates, literary heritage and sufi schools to this new homeland. The relations between these two regions started to loosen after the 16th century and broke off in time.

Key Words: Central Asia, Anatolia, Migrations, Scholarly Journeys, Scholar, Sufis, Poet, Artist

---

* Dumlupınar University, Faculty of Education, Department of Primary Education / KÜTAHYA
ciftcigu20dumlupinar.edu.tr

Академический И Культурный Мост Между Средней Азией И Анатолией (От 11 До 16 Столетий)

Пом.Доц.Др. Исмаил Чифтчиоглу *

Резюме: Первые контакты между культурой Центральной Азии и Анатолией естественно начался с турецкого завоевания этой области. После завоевания, переселение в 12 и 13 столетиях играли важную роль в передаче культурного наследия в Анатолию. Кроме того, фактом является то, что, в течение Знатных и Оттоманских периодов, большое количество ученых, ремесленников и лидеров суфий из Средней Азии приехали в Анатолию и что некоторые из них воспринимали это как научную миссию; это повысило роль научного и культурного моста между этими двумя регионами. Эти отношения, которые длились до конца 16-ого столетия, имели существенный эффект на анатолийских Турков. Прежде всего, это ускорило распространение Ислама на территории Анатолии и перенесло традицию медресе, академические дебаты, литературное наследие и школы суфиев к новой родине. Отношения, начавшие замедляться после 16-ого столетия со временем полностью исчезли.

Ключевые Слова: Средняя Азия, Анатолия, переселения, научные поездки, Ученый, Поэт, Суфий, Художник

---

* Университет Думлупынар, Педагогический Факультет, Отделение начального образования / КЮТАХИЯ
ciftcioglu20@dumlupinar.edu.tr

Lutpulla Mutellip'in Hayatı, Sanatı ve Eserleri

Lokman BARAN*

Özet: Lutpulla Mutellip, Çağdaş Uygur Edebiyatının yetiştirmiş olduğu önemli bir şair, yazar ve mücadele insanıdır. Çağdaşları Abduhaluk Uygur, Elkem Ehtem, Abduriyim Teleşov Ötkür gibi şair ve yazarlardan farklı bir eğitim alması, sanat anlayışının oluşmasında rol alan şahsiyetler, Uygur edebiyatında o güne kadar görünmeyen tiyatro, fileyton tarzında eserler vermesi ve bu sanat dallarını Uygur halkına tanıtılabilmek için makale ve yayıncılığı kullanması onu diğer Uygur şair ve yazarlarından ayırmaktadır. Lutpulla Mutellip, halkının esaretten ve cahillikten kurtulması için sadece edebiyatı ve sanatı kullanmamış, Üç Vilayet İnkılabına aktif olarak katılarak halkının bağımsızlığı için mücadele etmiştir. Makalede şairin hayatı, sanatı ve edebi kişiliği bugüne kadar yayınlanmış Uygurca, Rusça ve Türkçe kaynaklara dayanarak ele alınmış ve yer yer eserlerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lutpulla Mutellip, Uygur, Doğu Türkistan, Uygur Edebiyatı, Çağdaş Uygur Edebiyatı

1. Lutpulla Mutellip'in Hayatı

Lutpulla Mutellip, Çağdaş Uygur Edebiyatının yetiştirmiş olduğu nadir şahsiyetlerden birisidir. Hayatı boyunca yazmış olduğu şiirleri, manzum eserleri ve makaleleri ile halkına ve vatanına hizmet etmiştir. Şair, özellikle Uygur şiirine Çağdaş dünya şiirinin ve klasik Çağatay şiirinin şekil ve nazım biçimlerini sokarak Uygur şiirinde yeni bir çağ açmayı başarmıştır. Mutellip, sadece bir şair sıfatında kalmakla da yetinmemiş, yazmış olduğu sahne eserleri ve makaleleri ile halkına seslenmiş, halkının dünyadaki uygar, çağdaş ve özgür milletlerden birisi olması için büyük çaba sarf etmiştir. Onun, halkının dünyadaki uygar, çağdaş ve özgür milletlerden birisi olması için harcamış olduğu bu üstün gayretler şairi vatanı ve milleti uğruna ölmeye kadar götürmüştür.

Çok yakın bir tarihe kadar şairin doğum tarihi ve yeri şaibeli olmuş ve birbirinden farklı görüşler ortaya atılmıştır. Özellikle şairin doğum yerinin neresi olduğu üzerinde birçok görüş ortaya atılmış, başlangıçta şairin doğum yerinin bugünkü Doğu Türkistan'ın (Şincañ Özerk Bölgesi) Gulca şehri olduğu söylenmiş ve öyle kabul edilmiştir. Fakat yapılan araştırmalar ve şairin yakın

---

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türkoloji Anabilim dalı Yüksek Lisans mezunu / BİŞKEK
baranlokman@yahoo.com; bortecine11@hotmail.com

akrabalarının vermiş olduğu bilgiler neticesinde Lutpulla Mutellip'in bugünkü Doğu Türkistan'ın (Şincañ Özerk Bölgesi) Gulca şehrinde değil, Kazakistan'ın Almatı bölgesindeki Uygur Bölgesi olarak da bilinen Nilka kasabası Çunçi köyü Sayboyu mahallesinde doğduğu kesinlik kazanmıştır. Bu mahalle bugün resmi kayıtlarda Lutpulla Mutellip mahallesi olarak geçmektedir” (Tursun 1998: 17).

Şairin doğum yerinin şaibeli olduğu gibi yakın bir tarihe kadar doğum tarihi de kesin olarak belli değildi. Şairin doğum yılı tam olarak bilinse de hangi ayda ve günde doğduğu hakkında kesin deliller yoktu. Hatta bu yüzden Doğu Türkistan'da (Şincañ Özerk Bölgesi) Lutpulla Mutellip hakkında yayınlanan eserlerde şairin doğum tarihi tam olarak verilmemiştir. Buna göre, 1950 yılında yayınlanan Lutpulla Mutellip Eserleri adlı kitabın önsözünde ve 1956 yılında yayınlanan Muhabbet Hem Nepret (Aşk ve Nefret) adlı derlemeye yazılan önsözde şairin, sadece “Lutpulla Mutellip 1922 yılında doğmuş ve çocukluk yılları İli vilayetinin Nilka kasabasında, daha sonra da Gulca şehrinde geçmiştir” şeklinde verilen bilgiyle yetinilmiştir. 1981 yılında Milletler Neşriyatı'nda yayınlanan Lutpulla Mutellip Eserleri adlı kitapçıga yazılan önsözde ise “Lutpulla Mutellip 1922 yılında İli vilayetinin Nilka kasabasında bir molla ailesinde doğmuştur”, 1982 yılında neşredilen Lutpulla Mutellip Hakkında Hikaye, Lutun adlı kitapçıklarda ve 1983 yılında neşredilen Lutpulla Mutellip Eserleri adlı kitapta “Lutpulla Mutellip, 16 Kasım 1922 tarihinde doğdu” diye yayımlanmışsa da güvenilir deliller gösterilemediği için birçok kişi ve eleştirmen tarafından kabul edilmemiştir.

Lutpulla Mutellip'in babası Hezim Ahun'un, dini içerikli bir kitap olan Bin Bir Hadis adlı kitabın kapağına “Lutpulla 16 Kasım 1922 yılında dünyaya geldi” diye not düşmesi sonucu şairin doğduğu ay ve yıl hakkındaki görüşler üzerine şüphe ortadan kalkmış ve bu kayda göre doğum tarihi 16 Kasım 1922 olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Tursun 1998: 30-32).

Lutpulla Mutellip küçük yaşlardan itibaren ailesinin yanında dini ilimleri halkın içinde ise türkü, şiir ve atasözlerini öğrenmeye başlamıştır. Onun çok zeki, akıllı ve öğrenmeye istekli olduğunu gören ailesi onu sıradan bir Uygur mektebine vermeyi istememiş, bunun yerine çağdaş tarzda eğitim veren ve öğretim dili ağırlıklı olarak Tatarca ve Rusça olan Gulca şehrindeki Tatar ilkokuluna vermiştir. Lutpulla Mutellip burada 1936 yılına kadar okuduktan sonra yine Gulca şehrinde bulunan Rus lisesinde okumuş iki yıl sonra sınav ile Vilayet Öğretmen Yetiştirme Enstitüsünde okumak için Urumçi şehrine gitmiştir.

1941 yılında ise, ihtiyaç üzerine, eğitimini tamamlayamadan Sovyet mühendislerinin hazırlamış olduğu inceleme ve araştırma grubunda tercüman olarak Güney Şincañ'a gider. Mutellip'in bu gezi boyunca Uygur halkı ile iç içe olması, halkın yaşamını, düşünce ve fikirlerini öğrenmesi, dünyaya bakış açısının

şekillenmesine ve yüreğindeki halk sevgisinin artmasına büyük etki eder. İkinci Dünya Savaşının başlaması neticesinde Sovyet mühendislerinin tekrar ülkelerine dönmesiyle araştırma tamamlanmış, Lutpulla Mutellip Urumçi'ye geri dönmüştür. Şair Urumçi'ye döndükten sonra eğitimini orta derecede tamamladı şeklinde lisans diploması almıştır (Tursun 1998: 101-104).

Mutellip, Urumçi'ye döndükten sonra 1941 yılında Şıncañ Gazetesinde yazar olarak çalışmaya başlar ve aynı gazetede 'Edebiyat Gülzarı' adlı sayfayı çıkarır.

"1943 yılının gelişyle beraber Şıncañ'ın siyasi havasında büyük değişimler olur. Şiñ Şisey "Gelişim Maskesi"ni çıkarıp Gomindañ partisine katılır. Ocak ayında Şıncañ'da Gomindañ partisinin il şubesi açılır. Haziran ayında Gomindañ yönetim kurulu Şıncañ gazetesini kontrol edebilmek için temsilcisi Fen Guñbin'i Şıncañ gazetesinin başına getirir. Çünkü, Şıncañ gazetesi o zamanki Şıncañ'ın teşkilat organı ve Şıncañ'daki hakimiyetin mühim bir silahıydı" (Tursun 1998: 139-140).

Gomindañ Çin Milli partisinin yönetime gelmesiyle beraber Şıncañ'da aralarında Lutpulla Mutellip'in de bulunduğu, devrimci, yenilikçi ve vatansever gençler göz altına alınmış, devrim içerikli kitaplara el konulmuş, yenilikçi yayınevleri kapatılmıştır.

Hapsedilmek ya da sürgün edilmekle karşı karşıya kalan Lutpulla Mutellip, 1943 yılının sonlarında Gomindañ partisi tarafından Urumçi şehrinde ve Şıncañ gazetesinden uzaklaştırılmak için Aksu, Şıncañ Gazetesine yardımcı yazar olarak tayin edilir.

Lutpula Mutellip'in Aksu şehrine gelmesi, Aksu halkı arasında adeta bayram sevinci yaratır. Lutpulla Mutellip Aksu Şıncañ gazetesinin yardımcı yazarlık görevine başlar (Zaman 1998: 215). Aksu gazetesinde "Cenub Şamili" adlı sayfayı şair Nimşehit, Bilal Ezizi gibi genç şairlerle bir araya gelerek halkını aydınlatma amacıyla çıkarmaya başlar.

Lutpulla Mutellip, Aksu şehrine geldikten sonra da Gomindañ'a karşı çalışmalarına devam ederek kendisi gibi düşünen gençleri örgütler ve etrafında toplar. Lutpulla Mutellip'in bu çalışmalarını fark eden ve halkın kendilerine karşı tepki gösterdiğini anlayan Gomindañ (Çin Milli Partisi) Aksu şehrinde devrimci taraftarlarına ve halka karşı adeta terör estirerek devrimcileri ve onlara sempati duyanları göz altına alır. Gomindañ'a karşı mücadele etmenin sonuçlarını basın ve bildirimlerle halka anlatır. Gazetelerde yalan haberler, halk içinde hainlik, iki yüzlülük ve ispiyonculuk artar. Fakat, Aksu halkı ve devrimciler bütün bunlara aldırılmayıp haklı mücadelelerine devam eder (Zaman 1995: 215).

Lutpulla Mutellip, 1944 yılında yazdığı Şair Toàrusida Muveşşeh adlı şiirinde saire seslenerek halkını "Yaşamak için Mücadele" etmeğe çağırır. 1938 yılında

yazdığı Hiyelçan Tilekler adlı şiirinde halka seslenerek halkın bağımsızlık hareketini destekler. O, sadece keskin kalemle değil Aksu'da çalışan Münirdin Hoca, şair Bilal Ezizi gibi yenilikçi gençlerle birleşip Gomindañ'a karşı daha sonra kendisinin adıyla "Mutellip Teşkilatı" diye adlandırılacak olan "Uçkunlar İttipakını" kurarak mücadelesine devam eder.¹ Bu teşkilat "Üç Vilayet İnkılabı" ile birleşerek çiftçileri silahlı mücadele için ayaklandıracakları sırada hain Hekim Nur'un ihbarı üzerine şair ve arkadaşları hapse atılır.

Gomindañ'a karşı halkının bağımsızlığı için canla başla savaşan "Üç Vilayet İnkılabı" ordusu, 1945 yılının sonbahar ayında karlı dağlardan Güney Şincañ'a geçip Gomindañ ordusu ile savaşarak Aksu şehrinin bağımsızlığını kazanır (Zaman 1995: 216-217). Gomindañ üyeleri, şair Lutpulla Mutellip'in ve dava arkadaşlarının hapishanede isyan çıkarmasından korktukları için 18 Eylül 1945 tarihinde şairi ve arkadaşlarını idam ederler.

Lutpula Mutellip'in ve dava arkadaşlarının idam edilmesine öfkelenen halk isyan ederek hapishaneyi basar. Halk, Lutpulla Mutellip'in yattığı hücrenin duvarına kendi kanıyla yazmış olduğu aşağıdaki iki satırlık şiiri görür.

*Bu keñg zemin men üçün boldi devrez,
Yaş gülümni hazan kıldı kanhor ebleğ*

(Bu geniş topraklar benim için oldu cehennem,
Genç gülümü hazan etti hunhar düşman.) (Emet 1998: 97)

Lutpulla Mutellip ve arkadaşlarının vahşice idam edilmesinden beş yıl sonra vatani ve halkı uğruna canını feda eden şairi hatırlayan Uygur halkı ayaklanarak Mutellip'in idam edildiği hapishaneye gelir ve burada şairin ve dava arkadaşlarının gömüldükleri yeri aramaya başlar. Fakat, bütün aramalara rağmen amacına ulaşamayan halk galeyana gelerek hapishanenin gardiyanlarını şairin gömüldüğü yeri söylemeleri için zorlarlar. Öfkeli halkın baskısına fazla dayanamayan gardiyanlar "şairin daha önceden bir domuz ahırına olan bugün ise tuvalet olarak kullanılan yerde gömülü olduğunu söylerler." (Tursun 1998: 214) Bu duruma çok sinirlenen halk büyük bir öfkeyle gardiyanların gösterdikleri tuvaleti kazmaya başlar. Kazı sonucunda şair ve dava arkadaşlarının paramparça edilmiş cesetlerinin toplu halde yattığını görürler.

Aksu ve çevre illerden gelen halk, bu vatan evlatlarının paramparça edilmiş cesetlerini İslam kaidelerine ve Uygur geleneklerine göre defneder.

2. Lutpulla Mutellip'in Sanat Anlayışı ve Onun Sanat Anlayışının Oluşumunda Türk ve Dünya Şairlerinin Yeri

Lutpulla Mutellip, Çağdaş Uygur edebiyatında yeni bir çığır açmış ve ilklere imza atmıştır. Özellikle onun çağdaş dünya şiiri ile klasik Çağatay ve Uygur halk şiirini birleştirmesi, Uygur edebiyatı tarihinde ilk defa çağdaş anlamda

tiyatroyu kurması, yeni nesil yazarlarını yazdığı edebi makalelerle yönlendirmesi onu Çağdaş Uygur Edebiyatında zirveye taşımıştır. Bugün dahi Uygur şair ve yazarlarının bir çoğu Mutellip'in atmış olduğu temel üzerinde edebi faaliyetlerini inşa etmektedirler.

Lutpulla Mutellip'in edebi şahsiyetini incelediğimiz zaman şairin sanat anlayışının oluşmasındaki Uygur, Tatar ve Rus aydınlarının etkisini ve şairin almış olduğu Batı tarzı eğitim şeklinin büyük tesirlerini görmekteyiz. İlk mektebi Tatar lisesinde bitirdikten sonra eğitim hayatına Rus lisesinde devam eden şair, Tatar edebiyatı şairlerinden Derdmen, Abdulla Tokay, Sovyet dönemi Özbekistan aydın şair ve yazarlarından Ömer Muhammedi, Nur Esrail ve Rus edebiyatçılarından Puşkin, Lermantov, Gorki, Dostoyevski gibi büyük edebi şahsiyetlerle tanışmış ve bu şahsiyetlerin ışığında sanat anlayışını şekillendirmiş ve geliştirmiştir. Tatar ve Rus edebiyatından etkilenen şair Rus Halkının Sadık Oğlu Puşkin, Sovyet Edebiyatının Alevi Mayakovski adlı iki makale yayımlamıştır.” (Narınbayev. 2004: 554) Mutellip, Bir Tatar Şairinin Sözi (Bir Tatar Şairinin Sözü) adlı şiirinde:

*Puşkin ve Lermontovdin örnek aldım,
Asta asta yukiriga örlöp mañğdım,*

Puşkin ve Lermantov'dan esinlendim,
Yavaş yavaş yukarıya doğru yükseldim.

diyerek, Rus edebiyatının bu iki büyük şairinin kendi edebiyat anlayışında ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu dile getirmektedir.” (Molayutov 2002: 56)

Şairin edebiyata ve sanata olan aşinalığını fark eden Enver Nesiri, şairin şiirlerini 1934 yılında sorumlu yazı işleri müdürü, 1936 yılından sonra ise yönetici ve yazar olarak çalıştığı İli Şıncañ Gazetesi”nde yayımlamaya başlar. Şıncañ gazetesinde şairin Benim Yaş Gonca Gülüm Açılıyordu, Çin Partizanları, Güreş, Halkıma, Efendi Olmak, Çiftçime, Canan Eyler, Büyük Güreş Koyunda, Çin gibi şiirleri yayımlanır.

Enver Nesiri, şairin şiirlerini Şıncañ gazetesinde yayınlamakla da yetinmemiş müdür yardımcısı olduğu Uygur Sanat Derneği'nde (Sanai Nefisse) şairi çeşitli görevlerde çalıştırarak Mutellip'in edebi şahsiyetinin renklenmesini ve sanat anlayışının gelişmesini sağlamıştır. Lutpulla Mutellip Sanai Nefisse adlı dernekte; Ayağımı Kördüğüm Ettim, Ho! Ho! Ho!, Tırnaklarımı Kestim, Ver Sigaranı, Hanvauma (Şaşa Kalma) gibi küçük komedilerini sahneleyip oynayarak edebi hayatına devam etmiştir.

Lutpulla Mutellip, Enver Nesiri'nin kendi sanat anlayışının oluşmasındaki önemini Benim ilk hocam Nesiri'dir. O, beni gerçekten de tanınmış kalem ustası olarak yetiştirdi (Zaman 1995: 355) şeklinde ifade eder.

Enver Nesiri'den sonra şairin edebiyat ve sanat anlayışının gelişiminde ikinci rolü Lutpulla Mutellip'in Öğretmen Yetiştirme Enstitüsündeki hocalarından İbrahim Muti alır. İbrahim Muti, şairi Özbek Edebiyatı şairlerinden Nur Esrail ve Ömer Muhammedi ile tanışır. Hocası vasıtasıyla Nur Esrail'in şiir üslubuna vakıf olan Mutellip, Çağatay edebiyatını çok iyi bilen bir hocadan ders alarak kısa zamanda Çağatay şiirini ve edebiyatını öğrenir ve Çağatay şiirini çağdaş şiir anlayışı ve Uygur Halk şiiriyle sentezleyerek Aksu Şıncañ Gazetesinin Cenub-Şamili adlı sayfasında yayınlanan Gerib-Senem ve Tahir-Zöhre adlı Uygur Halk hikayelerini, kendi üslubuyla yorumlamış, Uygur milli dans ve ezgilerini on iki mukam ve geleneksel Uygur kıyafetleriyle birleştirerek Aksu Vilayetlik Uygur Medeniy Akartış Uyuşmisi (Aksu Şehri Uygur Medeniyetini Yükseltme Derneği) tarafından düzenlenen sahne oyununda bizzat Tahir ve Garip'in baş rollerini oynayarak sahneye koymuştur.²

Şair, enstitüyü bitirdikten sonra hocası Enver Nesiri'nin desteğiyle şiirlerini yayımladığı Şıncañ gazetesinde baş yazar olarak çalışmaya başlar ve gazete- de Tatar ve Rus edebiyatının önde gelen şair ve yazarlarının sanat anlayışı olan "Sanat toplum içindir" düşüncesiyle açtığı Edebiyat Nezeriyesi (Edebiyat Teorisi) adlı sayfayla kısa bir süre içinde gazetenin prestijini arttırarak yayımlanan eserlerin fikri içeriğini yenileştirmiştir. "Daha sonra redaktör olarak çalışırken genç gazetecilere hayat gerçeklerinde sanatı görebilme becerisini öğretmiş, insanın hayatta daha aktif bir rol alabilme; olaylardan ve örneklerden genel hükümler çıkarabilme yetisini kazanabilmeyi öğretmiştir" (Narinbayev 2004: 554).

1942 yılının başlarında Lutpulla Mutellip, Şıncañ Gazetesinin Yazı İşleri Bölümünde çalışmaya başlar. "O günler, Çin'in ve dünyanın siyasi çehresinde keskin değişimlerin olduğu zamanlardı" (Tursun 1998: 121).

Lutpulla Mutellip, Şıncañ Gazetesinde eserlerini ve faaliyetlerini genişletmek, yazarları bir çatı altında toplamak ve yönlendirmek için Edebiyat Gülzarı adlı sayfayı çıkartmıştır. Edebiyat Gülzarı adlı sayfa Uygur edebiyat tarihinde büyük işlere imza atar. Çünkü o zamana kadar Doğu Türkistan'da ne bir gazetede edebiyat sayfası ne de bir edebiyat ve sanat dergisi vardı. Bundan dolayı bu edebiyat sayfası, Doğu Türkistan'ın (Şıncañ Uygur Özerk Bölgesi) tarihinde ilk defa Uygurlar arasında edebiyat çalışmalarını yönlendirme, edebiyat ve sanat yazarlarını bir araya getirme, Çağdaş Uygur edebiyatını şekillendirme ve geliştirme rolünü oynamıştır. Lutpulla Mutellip'in Edebiyat Gülzarı adlı edebiyat sayfasındaki çalışmalarını onunla beraber çalışan arkadaş Abdurrahman Rozi şöyle anlatır:

'Lutpulla Mutellip, Şıncañ Gazetesinde edebiyat yazarı olduktan sonra Edebiyat Gülzarı diye özel bir sayfa çıkardı. Edebiyat Gülzarı, ülkemizin her yerindeki özellikle Urumçî'deki genç yazar ve şairler için kendi kabiliyetlerini

gösterme kürsüsüne dönüşerek ülkemizde Uygur çağdaş edebiyatını canlandırmada önemli bir rol oynadı. Edebiyat Gülzarında, yeni konular gün geçtikçe sayı bakımından artmaya başladı. O günlerde ülkemizin değişik vilayetlerinden ve bir çok kasabasından her gün büyük miktarda şiir, hikaye ve başka edebi makaleler geliyordu. Lutpulla Mutellip, bu eserleri içtenlikle inceleyip gazetede yayımlar, edebi olarak yetersiz gördüğü makalelerin de eksik taraflarını bu sayfada belirtti. Yazarlara gazete sütununda, mektup sayfasında ve direk ağızdan fikir ve öneriler verirdi. Lutpulla Mutellip, kendisinin sadece mücadeleye teşvik eden eserleri ile tanınmayı, genç heveskârlara gösterdiği samimi yardımları, önerileri ile de yazarların yakın dostu ve ustası olmuştur.' (Tursun: 1998: 130-131)

Lutpulla Mutellip, Şıncañ Gazetesinde Edebiyat Gülzarı adlı sayfada yazmış olduğu yazıları ve Gomindañ Partisine karşı yapmış olduğu faaliyetlerinden dolayı 1943 yılının sonlarında Aksu şehrine sürgün olarak gönderilir.

Aksu şehrine sürgün olarak gönderilen şair burada Şıncañ Aksu Gazetesinde yardımcı baş yazar olarak çalışmaya başlar.

Şıncañ Aksu Gazetesinde çalışmaya başlayan yazar Urumçı'de Şıncañ Gazetesinde çıkartmış olduğu Edebiyat Gülzarı adlı edebiyat sayfasının bir benzeri olarak Cenub-Şamili (Güney Rüzgarı) adlı sayfayı çıkarır ve bu sayfada Nim Şehit, Bilal Ezizi gibi genç ve yenilikçi yazarlarla birleşerek faaliyetlerini gerçekleştirme yolunda aktif olarak çalışmaya devam eder (Zaman 1995: 215).

O, aynı zamanda Edebiyat Nezeriyesi (Edebiyat Teorisi) adlı bir kitabı yazar ve yayımlar. Bu eser, Şıncañ Üniversitesi, Vilayet Öğretmen Yetiştirme Enstitüsü, lise ve orta okullardaki Uygur öğrencileriyle beraber toplumdaki edebiyat severlerin ve öğretmenlerin edebiyat kuramını öğrenecekleri nadir eserlerden birisi olmuştur (Tursun 1998: 136).

Lutpulla Mutellip, Uygur halkının medeniyet seviyesini yükseltmek, halkına çağdaş dünyayı tanıtmak ve halkına özgürlük mücadelesinde yol gösterebilmek için tiyatroyu aktif şekilde kullanmıştır.

Bunun için gazete ve dergilerde tiyatroyla uğraşmak isteyenlere bu yeni sanat türünün tarihini, özelliklerini ve önemini tanıtmıştır. Bu sanat dalının kime hizmet ettiğini, onun gücünden ne şekilde faydalanmak gerektiği hakkındaki görüş ve fikirlerini şu şekilde dile getiriyor: "Sanatımızın halk tabakası ile yakın münasebette olarak onların arzu ve dileklerini ifade etmesi hatta halkın öz sanatına dönüşerek halka yabancı olmayan, halkın geleneksel sanatıyla bir basamak ilerlemesi şart. Bizim aynı zamanda halkın sanat miraslarına bağlı kalarak yeni sanat ürünlerini meydana getirmemiz gerek. İşte bunları gerçekleştirmemiz, yeniden çiçek açarak şahlanan, gürleyen ve gelişen yeni sanatımızı şekil ve içerik bakımından oluşturmamıza yardımcı olur."

“Sanatımızın halkımızı korkusuz mücadele ruhu ve vatanseverlik duygularıyla yetiştirmesi elzem. Bunun için bizim şarkılarımızın neşeli ve canlandırıcı olması gerek. Bizim sanatımızda ahu feryat, ahu figanların olmaması gerek. Müziğimiz, halkımızı mücadele etmeye yönlendirsın ve yeni oluşuma ilham versin. Halkı gaflet ve ümitsizlik içine sokan figanlar yerine neşeli, canlı şarkılar söylenmesi gerek. Bunu gerçekleştirmek için de halk melodilerinden faydalanmamız lazım.”³

Lutpulla Mutellip, yayıncılıkla da uğraşmıştır. Onun yaşadığı devirde Şincañ'da yayıncılık çok geri kalmış ve bu tür müesseseler yok denecek kadar azdır. Ayrıca matbaacılığı bir meslek olarak öğretecek bir kurum da bulunmuyordu.

Yayıncılıktaki bu eksikliklerden dolayı Lutpulla Mutellip, ünlü matbaacılarından ve yazarlardan yayıncılığı öğrenir. Çok kısa zamanda baskı ve dizgi gibi işlerde uzmanlaşır ve öğrenmiş olduğu bütün bu vasıfları diğer genç yazar ve şairlere öğreterek onları öğrenmeye teşvik eder. Onun bu çabaları boşuna gitmemiş, onun sayesinde yazarlığa kendisini adayacak birçok kişi yetişmiştir (Tursun 1998: 294-295).

Lutpulla Mutellip'in bütün bu vasıfları öğrenmesinin ve öğretmesinin sebebi halkının cahil kalmasını istememesi ve halkının geleceğe yönelik emin adımlarla ilerlemesini arzu etmesidir. Bütün bu sebeplerden dolayı sadece şair ve yazar olmakla yetinmemiş, diğer sanatsal faaliyetler ve zanaatlarla da ilgilenmiştir.

3. Lutpulla Mutellip'in Edebi Kişiliği ve Eserleri

Lutpulla Mutellip, şiir, roman, fileton, tiyatro, opera ve drama tarzında edebi eserler vermiş, aynı zamanda edebiyat ve sanat içerikli makaleler yazarak edebiyata gönül vermiş genç nesil şair ve yazarları aydınlatmak ve yönlendirmek istemiştir.

Lutpulla Mutellip, her ne kadar en güzel şiirlerini vereceği çağda, dünyadan ayrılmak zorunda kalmış olsa da şiirlerini incelediğimiz zaman şiirlerinde zengin bir lirizm ve epik görüş, derin bir vatan ve halk sevgisi aynı zamanda büyük bir mücadele ruhu görürüz.

Lutpulla Mutellip, şiirlerini devrin ruhu ve inkılapçı mazmunlar doğrultusunda kaleme almış, eserleri ve şiirleri daima halkın menfaatine ve yenilikçi anlayışa yönelik olmuştur. O, nasıl Tesiratım adlı şiirinde Çağatay Edebiyatının büyük ve ölümsüz şairi Nevayî'nin ;

Tesiratım

*Uninĝ mazarini her bir varaĝtin izle,
Gümbez-kevrisini her misradin izle.
U icat deryasıĝa çömülgen,
U her misra tüviĝe kömülgen.*

Duyularım

*Onun mezarını her bir varakta ara,
Kümbet kabrini her mısradan ara.
O, sanat deryasında yüzmüş,
O, her misra içine gömülmüş.*

ölümsüzleştini dile getirmişse kendisi de ölümsüz eserleri ile Uygur halkının kalbinde ebedilemiş şair hüviyetindedir. Çünkü o da sanat deryasına ve yazmış olduğu her mısraya gömülmüştür” (Sultan 1993: 130). Bu özelliğiyle şair, sonsuza kadar şiirlerinin mısralarında yaşayacak, şiirleri okundukça yaşayacaktır.

Lutpulla Mutellip, şiirlerinde pek çok mazmunu işlemiştir. Özellikle şiirlerinde “vatan sevgisi” en çok işlediği ve önem verdiği mazmunlardan biri olmuş, bu mazmunu şair pek çok şiirinde işlemiş ve vatan konulu şiirlerinde esarete ve emperyalistlere savaş açmıştır. Şairin vatan sevgisi ve emperyalistlerle olan mücadelesi Küreş Sepidin Sepe (Mücadele Safından Safına) adlı şiirindeki,

Küreş Sepidin Sepe

*Helkim uzaĝ yıllar cebru-zulümlar çekip keldi,
Zulum destide köz yeşi deryadek ekip keldi.
Kaņçe ret kızgaldı erkinlik ve azatlık izlep,
Yitelmey meķsedige şom kara taĝlar besip keldi.*

Mücadele Safından Safına

*Halkım uzun yıllar zulüm ve işkence çekti,
Zulüm yüzünden göz yaşı derya gibi aktı.
Kaç defa ayaklandı özgürlük ve hürriyet isteyip,
Maksadına yetmeyip, kötü kara daĝlar bastı.*

Mısralarda en güzel şekilde ifade bulmuş ve bu şiiriyle şair, bu ulu vatanın koynunda yaşayan insanların asırlardan beri zulüm çektiklerini, bağımsızlığa ve özgürlüğe hasret olduklarını, zulüm ve acılara dayanamayan halkın bir kaç defa isyan etmiş olsa da amacına ulaşamadığını büyük hasret ve hüznle dile getirmiştir (Emet 1983: 100).

Lutpulla Mutellip'in Cuņgo (Çin), Küreş İlhami (Mücadele İlhamı), Küreşivatimiz (Savaşıyoruz), Küreş Kızı (Mücadele Kızı), Küreş Sepidin Sepe (Mücadele Safından Safına) gibi şiirleri, Muhebbet Hem Nepret (Sevgi ve Nef-

ret) adlı destanı vatan sevgisine adanmış şiirlerindedir. Bu eserleri yazarken dayandığı ilham kaynakları halkı ve yoluna baş koyduğu mücadelesidir.

Yine şair Yıllara Cavap (Yıllara Cevap) adlı şiirinde zamanın su gibi akıp geçtiğini, geçmiş zamanın bir daha gelmediğini yılların vatan millet adına çalışarak ölümsüzleştirilebileceğini dile getiriyor.

Yıllarğa Cavap

*Vakit aldiraŋġu, saqlap turmaydu,
Yıllar ŝu vakitniŋ eŋ çoŋ yorgisi.
Aqkan sular, atkan taŋlar, kaytilanmaydu,
Yorga yıllar ömrniŋ yaman oġrisi.*

*Oġurlapla qaçidu arqıġa yanmay,
Bir-birini koġliŝip yorgiliŝip;
Yaŝlıq bėġida bulbullar kanat qaçmay,
Yopurmaqlar kuyulidu, poliŝip.*

Yıllara Cevap

*Zaman aceleci, durmaz, beklemez,
Yıllar bu zamanın en büyük yorgası.⁴
Akan sular, atan tanlar tekrarlanmaz.
Yorga yıllar ömrün yaman hırsızı.*

*Çalıp kaçır arkasına bakmadan,
Bir birini kovalayıp koŝuşur.
Gençlik baġında bülbüller kanat çırpmadan,
Yapraklar dökülür sararıp kurur.*

Şair, “Gençlik insan ömrünün en güzel, en kıymetli vaktidir, fakat gençliğin ömrü çok kısa. Eğer sen ömrünün işte bu cevher yıllarını değerlendirir, daha da çok şeyleri öğrenmezsen, halk için daha büyük daha güzel işleri yapmazsan, sonunda pişman olursun!” diyor ve Yaşlı Ügen (Oku Gençlik) adlı şiirinde kendisinin bu duygularını benzetme sanatından faydalanarak şu şekilde dile getiriyor.

Yaşlı Ügen

*Oylisaŋ, yaŝlıq, kıŝka sėniŋ ömrniŋ,
Taŋda çeçeklep, ġoya keçte koyulidu.
Dimaqqa huŝpurak çeçip ġülleriŋ,
Köz eçip, yumġandek tuyulidu.*

*Yaŝlıq, qaçmaqsen, çėqip uçisen,
Evriŝim çigiŋ muŝu, ügenin, ügen!
Qaraŋġu dil çölige bir kün çöksen,*

Oku Gençlik

*Düşün, gençlik kısa senin ömrün,
Tanda çiçek açıp, güya akşam soluyor.
Dimağa güzel koku saçıp güllerin
Göz açıp yummuş gibi geliyor.*

*Gençlik şimşeksin, çakıp kaybolursun,
Nazik zamanın bu oku oku!*

Karanlık gönül çölüne bir gün batacaksın,

Lutpulla Mutellip, edebiyat ve sanatın hakiki manasını ve rolünü çok iyi anlamıştır. Onun düşüncesine göre şairin ve yazarın toplumdaki olaylara seyirci değil, tam tersine bu olaylarla ilgilenen ve mücadelenin ön saflarında yer alan kahraman olması gerekir. Lutpulla Mutellip, hakiki şairin öncelikle vatanını, halkını canı gönülden sevmesi gerektiğini, edebiyat ve sanatı para kazanmak için, şahsına nam ve şöhret eklemek için değil, halkının menfaati için yapması gerektiğini düşünür (Tursun 1998: 276-277).

Şair bu düşüncesini Şair Toàrusida Muveşşeh (Şair Hakkında Muvaşşah) adlı şiirinde;

*Ölüm yok sanğa, şair zadi ölmeydu,
Elniñ büyük gevdisediki sep kızıl kan bol!*

*Örgiley, çörigiley, sadıgan ketey, el boyidin,
Elniñ tuygusiğa andek küyümçan bol!*

*Ölüm yok sana, şair hiç ölmez,
Halkın geniş gövdesinde saf kızıl kan ol!*

*Canım ciğerim yalvarıyorum halka karşı,
Halkın hissiyatına ana gibi sevgi dolu ol.*

mısraları ile çok güzel bir şekilde dile getiriyor.

Şair, yine aynı şiirinde halkını mücadeleye, savaşa davet ediyor. O, bu şiirin her bir mısrasının baş harflerini bir araya getirerek, Yaşas Üçün Küreş (Yaşamak İçin Savaş) çağrısı ile halkını Gomindañ'a karşı mücadele etmeye davet eder.

Şair, yapmış olduğu çalışmaların Gomindañ tarafından takibe alındığını ve etrafındaki insanların pek çoğunun yönetim tarafından satın alındığını Peryat (Feryat) adlı şiirinde adeta haykırarak;

Peryat

*Bu meniň gamlik köňgüm bolarmikin bir kün şat,
Ğem tağliridin uçup, bolarmenmu men azat.*

*Ya hemişe kıynilip, zulum otida köyüp,
Künniň serigin körmey, bolarmenmu men berbat.*

*Vakitsiz ğazaň bolgan, bağlar çölge aylangan,
Köňüldiki bu bostan bolarmu yenip avat.*

*Boranlarda uçmakta meniň cän emgeklerim,
Devirde inavet yok, kün-tün kılimen peryat.*

1942-yil Dekabr, Aksu

Feryat⁵

*Bu benim gamlı gönlüm olur mu bir gün şad,
Gam dağlarından uçarak olur muyum ben de azat.*

*Ya her zaman zorlanıp, zulüm ateşinde yanarak,
Gün ışığını görmeden olur muyum ben de berbat.*

*Vakitsiz yaprak sararmış, bağlar çöle dönüşmüş,
Gönüldeki bu bostan olur mu tekrar mamur.*

*Boranlarda uçmakta benim can emeklerim,
Devirde itimat yok, gece gündüz ediyorum feryat.*

dile getirmiştir. Şiirin son beytindeki *Devirde inavet yok, kün-tün kilimen peryat* (Devirde itimat yok, gece gündüz ediyorum feryat) sözleri şairin artık etrafındaki insanlara güvenini yitirdiğini, Gomindañ Partisinin baskısından dolayı büyük sıkıntı çektiğini açıkça belirtiyor.⁶

GomindaÆ partisinin baskı ve şiddetlerinden dolayı oğlunu dünya gözüyle bir gün göremeyen şair, evlat acısını Oalun Heúúide Mersiye (Oğlum Hakında Mersiye) adlı şiirinde kağıda dökerek yüreğindeki evlat sevgisini ve acısını dile getirmiştir.

Oğlum Heđkide Mersiye⁷

*Dunyağa kelip tapқан,
Eziz canımdın ayrıldım.
Men bıçare ğerib neyley,
Keşpullayımdın ayrıldım.
Kac pelekniň derdidin,
Ömrüm ötti köp yiglap.
Oğlumni körelmestin,
Yüzidin söyelmestin.
Botam dep yiglayalmastin,*

*Keşpulladin ayrıldım.
Atam bilen anamğa,
Hetler yazğandim men,
Emdi nimeler eytay,
Körelmidim oğlumni men.*

Oğlum Hakkında Mersiye

*Dünyaya gelip bulduğum,
Aziz canımdan ayrıldım.
Ben biçare garip neyleyim,
Keşpullamdan ayrıldım.
Kötü feleğin derdinden,
Ömrüm tükendi ağlayarak.
Oğlumı göremeden,
Yüzünden sevemedim.
Botam⁸ diye ağlayamadan,
Keşpulladan ayrıldım
Anamla babama,
Mektuplar yazmışım ben,
Şimdi ne diyeyim,
Göremedim oğlumı ben.*

Şiire ve edebiyata sevdalı olan şair, ölüm anında dahi yazmayı bırakmamış ve mücadelesinin son haykırışı olarak şu iki satırlık son şiirini kendi kanı ile yattığı hücrenin duvarına yazmıştır (Emet 1998: 97).

*Bu keňg zemin men üçün boldi devrez,
Yaş gülümni hazaňg kıldi kaňhor ebleh...*
*****

*Bu geniş zemin benim için oldu cehennem,
Genç gülümü hazan etti hunhar düşman*

Lutpulla Mutellip, şiirlerinin yanında tiyatro, fileton, opera ve drama tarzında eserler vermiş, halkının edebiyat ve sanat bilgisinin artması için makaleler de yayımlamıştır.

Lutpulla Mutellip, toplumun sorunlarına, özgürlüğe, milletlerin eşitliğine ve emperyalizme karşı Şair'in Ecel Huduúuşıda (Ecel Anında), Padişah Samurayları Aair Halsiraydu (Padişah Samurayları Büyük Yorgunluk İçinde) ve UniÆ Kelgüsi Zor Hem Parlak (Onun Geleceği Güçlü ve Aydın) adlı mi-zah ve hiciv içerikli ve bir bu kadar da ders verici fileton tarzında eserler yaz-mıştır.

Şair, Lutpulla Mutellip Urumçi'ye geldikten sonra toplum ile kaynaşp, ede-biyat ve sanat dallarında kendini geliştirmiş her türlü edebiyat ve sanat so-

runları ile ilgilenmiş ve tartışmalarına katılmıştır. Mutellip'in edebiyat ve sanat tartışmalarına katılması şairi, yavaş yavaş tiyatro sahasına çeker. Tiyatro sanatına yönelen şair 1940 yılından 1945 yılına kadar süren beş yıl içinde bir çok tiyatro eseri yazmış ve sahneye koymuştur.

Lutpulla Mutellip, Samsaú Aúañ Úaynaydu (Sarımsak Ağabeyin Sinirleniyor), Küreş Kizi (Mücadele Kızı), Borandin Keyinki Aptap Fırtınadan Sonraki Güneş, Çiñ Moden (Çiñ Moden), Çimengül (Çimengül) adlı tiyatro eserlerini yazar ve sahneye koyar. Lutpulla Mutellip'in yazmış olduğu bu tiyatro eserleri, Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerindeki tiyatro sahnelerinde oynanmış, Uygur halkının medeniyet seviyesinin artmasına, dünya emperyalistleriyle mücadele etmesine ve baskı karşısında baş kaldırmasına büyük etki etmiştir.

Şair, Lutpulla Mutellip, sadece halkının emperyalist güçlerle mücadele etmesi için sahne eserleri yazmamış; zenginlerin fakir halkı ezmesini, onları horlamasını gündeme getirerek halkının zengin tabakayla mücadele etmesi için de eserler yazmıştır. Yazarın Çin Moden adlı drama eseri bu tür eserlerinden birisidir.

Lutpulla Mutellip'in fakir halkın ezilmişliğini ve bu ezilmişlik karşısında mücadelesini anlatan Çin Moden adlı eserinin asli nüshası bulunamamış, Tohtahun Nasir'in asli nüshasından aktarmış olduğu nüsha asli kabul edilerek Lutpulla Mutellip Eserleri adlı esere alınmıştır. Eserin yazılış tarihi belli değildir.⁹

Lutpulla Mutellip, Samsak Akañ Kaynaydu (Samsak Ağabeyin Sinirleniyor) adlı komedisinde ise halkın cahilliğini ve medeniyet seviyesinin düşüklüğünü, yeniliklerden korktuğunu ve kaçtığını, yenilikçiler ile gericiiler arasındaki mücadeleyi perde arkasında mükemmel bir mizah gücü ile birleştirip topluma sunar. Bu şekilde halkını cahillikten kurtarmayı, halkının yeniliklerden kaçmamasını ve halkının medeniyet seviyesini yükseltmeyi hedefler.

Lutpulla Mutellip, edebiyata gönül vermiş yeni yetişen şair ve yazarların yetişebilmesi, edebiyatı ve sanatı daha iyi tanıyabilmeleri için Edebiyat Nezeriyesi (Edebiyat Teorisi), Seneetke Muhebbet (Sanata Sevgi), TiyatirniÆ Kelip Çüüşi ve Ravaclaniş Tarihi (Tiyatronun Oluşumu ve Gelişimi) adlı üç makale yazmıştır. Şairin yazdığı bu makaleler, Çin Yazarlar Cemiyeti Şincañ Şubesi Lutpulla Mutellip Eserlerini Basıma Hazırlama Komisyonu tarafından 1983 yılında yayımlanan Lutpulla Mutellip Eserleri adlı kitaptan toplanmıştır.

Lutpulla Mutellip'in yazdığı Edebiyat Nezeriyesi (Edebiyat Teorisi) adlı makalesi 17 Eylül 1942 tarihinde Şincañ Gazetesinde Úaynam Örküşü mahlasıyla yayımlanır.¹⁰

Şair, Edebiyat Nezeriyesi adlı makalesinde; edebiyat türleri, edebiyatın özellikleri, edebiyat ilminin oluşumu, edebiyatın toplumdaki rolü, içeriği, yazar ve şairlerin sanat görüşleri gibi konular üzerinde durarak edebiyat severleri ve genç şair ve yazarları edebiyat hakkında bilgilendirerek yönlendirir.¹¹

Lutpulla Mutellip, bu makalesinde edebi eserlerde gerçek kesitlerden alınan hayat tarzlarının ve karakterlerin; yazarın hayat tecrübesi ve vermek istediği düşünce ile açıkça belirtiliyor Mutellip, “Yazarın sanat eseri meydana getirmesindeki esas kaynağı karikatür dilidir. Edebi eserin özelliği de işte burada” diyerek edebi eserde hayatı yansıtmakta edebi tasvirin ve bu tasviri yaratmakta edebi dilin önemini belirtmektedir.¹²

Edebiyat Nezeriyesi (Edebiyat Teorisi) adlı makalenin önemi, Mutellip'in o güne kadar edebiyat ve sanat hakkında Doğu Türkistan'da ilk defa edebiyat içerikli bir makale yazmasında ve bu makalesinde şairin edebiyatı bütün yönleriyle açıklayarak genç şair ve yazarları bilgilendirmek istemesinde gizlidir.¹³

Lutpulla Mutellip, Seneetke Muhebbet (Sanat Sevgisi) adlı makalesini ise Nisan Değişimi'nden¹⁴ sonra Altı Siyasete¹⁵ bağlı olarak, Uygur Milli sanatının gelişmesi ve dünyadaki diğer milletlerin sanat seviyesine ulaşması için yazmıştır.

Lutpulla Mutellip, Nisan Değişiminden sonra görünüşü milli, içeriği altı siyasete bağlı milli medeniyeti yükseltmek” sloganıyla Doğu Türkistan (Şincañ) milletlerinin tarihinde büyük değişim oldu, medeniyetin önemli bir türü olan sanatımız yeni gelişim imkanına sahip oldu.¹⁶ diyerek bundan sonra çok çalışmak gerektiğini, Uygur milli sanatını yükseltmek ve diğer milletlerin seviyesine çıkartmak için;

“Bizim yaptığımız yeni sanatın, altı siyasete tamamen bağlı olması ve onun hedeflerini teşvik etmesi şarttır.

Bizim sanatımızın, Altı Büyük Siyasete yönelik yenilikçi realizme bağlı bütün her şeyi ve hayatı doğru yansıtmayı, onu türlü renklerle renklendirmesi, pasif romantik yönelişe gitmemesi gereklidir.

Bizim sanatımızın halkı kahramanlık ruhunda yetiştirmesi, halkımızın mücadeciliğini, cesaretini ve vatan sevgisi ruhunu yükseltmesi gerekir.

Bizim sanatımızın, halk tabakası ile yakın münasebette bulunarak onların arzu ve isteklerini ifade etmesi, halka yabancı değil halkın öz sanatına dönüşmesi ve halk içindeki ananevî sanatla bir adım ilerleyerek şekillenmesi şart. Bizim aynı zamanda halkın milli sanat ilkelerine bağlı olarak yeniyi meydana getirmemiz gerek”¹⁷ der ve bütün bunları gerçekleştirmenin, Uygur milletinin yeniden filizlenmesine, şahlanmasına, kök salmasına, Doğu Türkis-

tan'da yaygınlaşan yeni sanatlarının şekil ve içerik cihetten gelişmesine yardımcı olacağını belirtir. Şair, bu düşünceleriyle halkın Uygur milli sanat anlayışını nasıl geliştireceğini, hangi amaç doğrultusunda kullanması gerektiğini ve sanatın halktan ayrılmaz bir parça olduğunu vurgulayarak halkın milli sanat miraslarına bağlı olarak yeni sanatı oluşturması gerektiğini vurgular.

O, aynı zamanda sanatın, halkı mücadele etmeye, savaşıma yönlendirmesi gerektiğini, halka ümitsizlik değil aksine yaşama gücü vermesi gerektiğini bizim sanatımızda feryat figanın, ahı cefanın olmaması lazım. Müziğimiz halkımızı mücadele etmeye, yeni kuruluşa ilhamlaştırsın. Halkı görgüsüzlük, ümitsizlik sokaklarına iten figanların yerine şuh, canlı, şarkı ve ezgilerin meydana getirilmesi gerek. Bunun için de halk ahenklerinden faydalanışımız şart.¹⁸ diyerek, halk ahenklerinden nasıl faydalanılması gerektiğini belirtir.

Son olarak şair, Rus şairi Puşkin'in Sanatın sevildiği yerde tenkit de vardır.¹⁹ sözüne değinerek sanatın gelişmesinde, doğru tenkitin ve istişarenin rolünün büyük olduğunu bu yüzden her zaman doğru tenkit ve doğru fikir alış veriş yapılması gerektiğini belirtir.

Lutpulla Mutellip, Seneetke Muhebbet (Sanat Sevgisi) adlı makalesinde, Milli Uygur sanatının ve tiyatrosunun gelişmesi için yapılması gerekenleri gerçek bir bilim adamı ve sanatçı gözüyle değerlendirerek Uygur tiyatrosunun ve sanatının gelişmesine yönelik yeni fikirler öne sürmüş ve kendisinin sadece şiir tarzında değil edebiyatın başka bir dalı olan tiyatro dalında daengin bilgi sahibi olduğunu ve gerçek bir sanatçı olduğunu ispatlamıştır.

Lutpulla Mutellip'in yazdığı Tiyatirniñ Kèlip Çiüişi ve Ravaclaniş Tarihi (Tiyatronun Oluşumu ve Gelişimi) isimli makalesi Şincañ Gazetesinde yayımlanır. Fakat, gazetenin orijinalinin bulunamamasından dolayı, İli Gazetesi yazar bölümündeki Tursun Zerdin'in sakladığı el yazması orijinal kabul edilmiş ve bir kısmı kısaltılarak Lutpulla Mutellip Eserleri adlı esere konmuştur.²⁰

Lutpulla Mutellip'in bu makelesi, Tiyatirniñ Kèlip Çiüişi Üçün Hazırlanğan Zemin, (Tiyatronun Oluşumu İçin Hazırlanan Ortam), Tiyatirniñ Kèlip Çiüişi, (Tiyatronun Oluşumu) Kèdimki Tiyatir Orniniñ Tüzülüşi, (En Eski Tiyatro Sahnesinin Yapımı) Tiyatirniñ Ravaclanişida Yazğuçılarniñ Tutқан Orni, (Tiyatronun Gelişiminde Yazarların Önemi), Tiyatirniñ Bugünki Kameletke Erişi (Tiyatronun Bugünkü Durumuna Gelişi) adlı bölümlerden oluşmaktadır.

Lutpulla Mutellip, Tiyatirniñ Kèlip Çiüişi ve Ravaclaniş Tarihi (Tiyatronun Oluşumu ve Gelişimi) adlı bölümde "Bizim medeniyet türlerinden biri olan tiyatroyla tanışmamıza on yıldan çok oldu. Şimdi onu biz de oynamaya başladık. Bundan dolayı bu makalenin maksadı, artık bize tanıdık olan tiyatrosunun doğmasını, gelişmesini ve bugünkü duruma gelişini kısaca beyan etmek-

tir.”²¹ diyerek bu makaleyi yazmasındaki maksadının tiyatroyla yeni tanışan Uygur halkına, tiyatronun tarihi hakkında bilgi vermek olduğunu belirtir.

Lutpulla Mutellip'in Tiyatırınin K elip  ikiŒi ve RevaclaninŒi (Tiyatronun OluŒumu ve GeliŒimi) adlı makalesini yayımlamasının sebebi, DoĒu Türkistan halkına, edebiyat ve sanat severlere tiyatronun oluŒumu ve geliŒimi gibi konularda doĒru bilgiler vererek halkı tiyatro hakkında bilgilendirmektir.

Lutpulla Mutellip'in hayatını incelediĒimizde halkının, medeniyet seviyesinin yükselmesi, uygar toplumlardan birisi olması, baskı ve Œiddetten uzak özgürce nefes alabilmesi için  alıŒan ve bu uĒurda hayatını feda eden çok yönlü bir edebi Œahsiyet ve mücadele insanını görmekteyiz. O, haklı mücadelesi ve vermiŒ olduĒu edebi eserleriyle Türk ve Dünya edebiyatında saygın yerini sonsuza kadar muhafaza edecek, yeni nesillere ıŒık tutmaya devam edecektir.

Sonuç

XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın baŒlarında DoĒu Türkistan'da (Œincañ Uygur  zerk Bölgesi) pek çok siyasi ve ekonomik olaylar meydana gelmiŒtir. Bir taraftan zengin derebeyleri fakir halkı ezmiŒ; bir taraftan da Çin Milli Partisi Gomindañ, Uygur halkı üzerinde siyasi baskı uygulamıŒtır. Bu siyasi ve ekonomik baskının sonucunda Uygur halkı ayaklanma  ıkarımıŒ, maruz kaldıĒı baskı ve Œiddeti Œiire ve yazmıŒ oldukları nesri eserlere d km Œlerdir. Özellikle Uygur gençleri arasında edebiyata ve sanata hevesli olanlar, halkının sesini duyurabilmek, baskı ve Œiddete karŒı mücadele edebilmek için edebiyatı halka sesleniŒ aracı olarak kullanmıŒlar ve bunun sonucunda  aĒdaŒ Uygur Edebiyatı oluŒmuŒtur. Halkının maruz kaldıĒı baskı ve Œiddeti Œiirlerinde ve yazmıŒ olduĒu nesri eserlerinde halka sesleniŒ aracı olarak kullananlardan birisi de Lutpulla Mutellip'tir.

Lutpulla Mutellip'in Gulca Tatar ortaokulunda ve Rus lisesinde okuması onu diĒer Uygur Œair ve yazarlarından ayırmaktadır. O, okumuŒ olduĒu Tatar ortaokulunda Œiirleriyle bütün Tatar halkına ve Türkistan halkına seslenen Abdulla Tokay, Dertmen gibi Œairleri tanımiŒ, Rus lisesindeyse Lermantov, PuŒkin, Gorki, Dostoevski gibi Rus ve Dünya edebiyatına yazmıŒ oldukları eserleriyle yenilik getiren Œair ve yazarlarının eserlerini okuyarak dünyaya bakıŒ açısını geliŒirmiŒtir. Daha ortaokul ve lise  aĒlarından itibaren Tatar edebiyatının ve Rus edebiyatının önde gelen Œair ve yazarlarıyla tanışan Mutellip, içerisinde yaŒamıŒ olduĒu ortamın gereksinimlerinden ve etrafındaki Enver Nesiri, İbrahim Muti gibi halkını seven aydınların yönlendirmesiyle daha k  k yaŒlardan itibaren edebiyata y nelmiŒ, yazmıŒ olduĒu Œiirlerinde, eserlerinde ve makalelerinde halkını mücadeleye davet etmiŒ, halkının medeniyet seviyesinin yükselmesi için  alıŒmıŒtır.

Şair, yazmış olduğu şiirlerinde ve nesri eserlerinde halkını mücadele etmeye davet etmekle yetinmemiş, aynı zamanda Şincañ gazetesinde ve Aksu Şincañ gazetesinde açmış olduğu Edebiyat Gülzarı ve Cenub Şamili (Güney rüzgarı) adlı edebiyat sayfalarında yayınladığı makaleleriyle ve Uygur halkına yabancı olan tiyatro sanatını halkına sesleniş aracı olarak kullanarak halkının yüksek medeniyet seviyesine ulaşması için mücadele etmiştir.

Halkına yazmış olduğu şiirleri ve nesri eserleriyle seslenen şair, İli, Tarbaatay ve Altay vilayetlerini kapsayan silahlı direniş hareketi, Üç Vilayet İttifakı'na Aksu, Gulca şehirleri merkez olmak üzere bütün Doğu Türkistan'ı içine alan Şarki Türkistan Uçkunlar İttifakı'nı kurarak halkını Çin Milli Partisi Gomindañ'a karşı silahlı çatışmaya hazırlamıştır. Bağımsızlık aşkıyla yaşayan şair Nur Hekim adlı bir hainin şairi ve bütün dava arkadaşlarını ele vermesi sonucu tutuklanarak 18 Eylül 1945 tarihinde idam edilir.

Lutpulla Mutellip, hayatını halkının özgürlüğünü kazanması için feda etmiş ve halkının bağımsızlığını kazanabilmesi için özellikle yazmış olduğu şiirleriyle edebi değeri yüksek eserler meydana getirerek Uygur edebiyatının unutulmaz şahsiyetlerinden birisi olmuştur. Şair Çağdaş Uygur Edebiyatının kurucularından biridir.

Açıklamalar

1. Lutpulla Mutellip 1945 yılında İli, Altay, Tarbagatay bölgelerinde yaşayan Uygur çiftçilerinin Çin hükümetine karşı başlatmış olduğu "Üç Vilayet İnkilabı"na aktif olarak katılır. Şair, "Üç Vilayet İnkilabı" teşkilatının önde gelen liderlerinin Aksu şehrine göndermiş olduğu şahıslarla görüşerek "Üç Vilayet İnkilabı" hakkında detaylı bilgi aldıktan sonra büyük bir aşk ve gayretle "Uçkunlar İttipakı"nı (Kıvılcımlar İttifakı) kurar. Kurmuş olduğu bu teşkilata kendisi gibi özgürlükçü ve milletini seven Nimşehit, Bilal Ezizi, Muniridin Hoca, Abdulla Davutop, Yusupcan gibi gençleri alarak halkı teşkilatlandırır ve "Üç Vilayet İnkilabı" teşkilatının liderlerine "Biz Cüme namazıga teret elip koyduk. Cüme namazını siler bilen bille okumakçimiz" (Biz Cuma namazını kılmak için abdest aldık. Cuma namazını sizinle beraber kılmak istiyoruz.) parolasıyla Aksu şehrinde Çin hükümetiyle savaşmak için hazırlık yaptıklarını "Üç Vilayet İnkilabı" ordusu Aksu tarafına geldiği zaman onlarla birleşerek düşmana karşı beraber savaşacaklarını bildirir. Daha sonra "Üç Vilayet İnkilabı" ordusu silahlı çatışmaya başlar ve kısa bir süre sonra üç vilayetin bağımsızlığını kazanarak üç vilayeti Gomindañ Partisi'nin yönetiminden çıkarır. Bunu öğrenen Lutpulla Mutellip, "Uçkunlar İttipakı"nın (Kıvılcımlar İttifakı) çalışmalarını hızlandırır ve Gomindañ Partisi'nin silah depolarına girebilmek için gizlice anahtar çıkartmaya başlayarak gençleri silahlı çatışmaya hazırlar. Gomindañ Partisi, satın aldığı hainlerin yardımıyla Lutpulla Mutellip'in ve dava arkadaşlarının yapmış olduğu çalışmalarını tek tek öğrenir. Lutpulla Mutellip'in ve dava arkadaşlarının yapmış olduğu çalışmalardan haberdar olan Gomindañ Partisi, ilk önce Lutpulla Mutellip'i daha sonra da Bilal Ezizi ve Müniridin Hoca'yı hapse atar.

- Lutpulla Mutellip'in kurmuş olduğu "Uçkunlar İttipaki"nın tam adı gerçekte "Şerkiy Türkistan Uçkunlar İttipaki" olarak geçer. Fakat, Çin yönetiminin baskısından dolayı Mutellip'in kurduğu bu teşkilat "Şerkiy Türkistan Uçkunlar İttipaki" adıyla değil "Uçkunlar İttipaki" olarak geçer. Ayrıntılı bilgi için bak. Tursun Erşidin, *Lutpulla Mutellip ve Uniñ Keçürmişleri*, Urumçi 1998 s.181-196
2. Doğu Türkistan'da bulunduğum süre zarfında Uygur edebiyatının yetiştirmiş olduğu nadir şahsiyetlerden Bogda Abdulla muallimin girişimleri ve Lutpulla Mutellip'in dava arkadaşlarından Erşidin Tatlık'ın oğlu Dr. Erkin Erşidin'in geniş tevazusuyla şairin bugüne kadar yayımlanmayan "Tahir Zöhre" (Tahir ile Zöhre) ve "Gerib Senem" (Garip ile Senem) adlı iki opera ve drama eserlerine ulaşmayı başardım.
Erkin Erşidin ile yapmış olduğum görüşmeden bu iki eserin, şairin arkadaşı Erşidin Tatlık tarafından büyük bir öz veri ve titizlikle kağıda aktarıldığını ve eksik yerlerinin düzeltildiğini öğrendim. Bu iki eseri büyük bir titizlikle ve özveriyle kağıda aktaran Erşidin Tatlık, yayımlanması için Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı'na (Şıncañ Gençler Neşriyatı) gönderir. Maalesef, Uygur edebiyatçılarının kendi aralarındaki şahsi çekişmelerden dolayı eser basıma hazırlanmaz ve 13 Mart 2000 tarihinde oğlu Erkin Erşidin'e iade edilir. Erkin Erşidin, eserlerin tarihi ve Lutpulla Mutellip'in bilinmeyen bazı taraflarını anlattuktan sonra büyük bir incelik ve saygıyla iki eseri bana takdim etti.
  3. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, *Lutpulla Mutellip Eserleri* Urumçi 1983, s. 252-253.
  4. Yorga: Atın koşuş şekli.
  5. Şair, bu şiirini Aralık 1943 yılında Aksu'da yazıp, anne babasına yazdığı mektubun içinde göndermiş. Bakınız, Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, *Lutpulla Mutellip Eserleri* Urumçi 1983, s. 80.
  6. Şairin Gomindañ Partisi tarafından takip altına alınması hakkında daha çok bilgi edinebilmek için bakınız, 1998: 145,155.
  7. Tursun Erşidin, *Lutpulla Mutellip ve Uniñ Keçürmişleri*, Urumçi 1998, s. 241.
  8. Bota: deve yavrusu anlamına gelir.
  9. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi.
  10. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, *Lutpulla Mutellip Eserleri*, Ağustos 1983, Urumçi s. 248.
  11. Tursunniyaz, Sadir "Lutpulla Mutellipniñ Edebiyat Seneet Nezeriyesi İlmiy Köz Karaşi Togrisida Kiskeçe Mulahize", *Şıncañ Sigen Daşö İlmiy Jurnalı*, 1988, 4. sa., s. 40
  12. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, a.g.e, s. 241.
  13. Lutpulla Mutellip'in bu makalesi "Şıncañ Gazetesi"nin 12 Aralık 1942 tarihli sayısında şairin "Seneet Humari" (Sanat Tutkusu) adlı mahlası ile yayımlanır.
  14. Aprel Özgerişi (Nisan Değişimi), 1933 yılında Cin Şurin hakimiyetine karşı çiftçilerin çıkartmış olduğu ayaklanmanın ismidir. Bakınız, Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, *Lutpulla Mutellip Eserleri*, Urumçi 1983, s. 253.
  15. Alte Siyaset: (Altı Siyaset): 1933 yılındaki Nisan değişiminden sonra, Çin Kominist Partisi vekillerinin teşebbüs ve gayretleri sonucunda, Şiñşisey yönetimi, "Altı Bü-

- yük Siyaseti” başlatmıştı. Bu altı büyük siyaset; İşgalcılığa Karşı Mücadele Etmek, Sovyetler Birliği İle Dost Olmak, Uluslar arası Anlaşmalarda Ortak Hareket Etmek, Cahilliği Ortadan Kaldırmak, Barışı Korumak ve Şincañ’i Kalkındırmak maddelerinden oluşur. Bu siyasetler o zamandaki Şincañ’ın vaziyetinde Şincañ’a barış getirmek, Şincañ’ın iktisadi ve medeniyet işlerini geliştirmede büyük rol oynadı. Bu “görünüşü milli, içeriği altı siyasete bağlanan milli medeniyeti yükseltmek” sloganı da Şincañ’ın medeniyet, sanat işlerini geliştirmede büyük rol oynadı. Bakınız, Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şincañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, Lutpulla Mutellip Eserleri, Urumçi, 1983, s. 253.
16. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şincañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, Lutpulla Mutellip Eserleri, Urumçi 1983, s. 249
  17. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şincañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, a.g.e, s. 250.
  18. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şincañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, a.g.e, s. 253.
  19. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şincañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, a.g.e, s. 253.
  20. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şincañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, Lutpulla Mutellip Eserleri, Urumçi 1983, s. 256.
  21. Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şincañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, a.g.e, s. 256.

Kaynakça

- Aziz Narınbayev, *İzbranniye Proizvedeniya*, Bişkek 2004, s. 554
- Cuñgo Yazguçılar Cemiyeti Şincañ Uygur Aptonom Rayonluk Şubisi, *Lutpulla Mutellip Eserleri Urumçi* 1983, s. 252-253.
- Erkin Emet, *Çağdaş Uygur Şiiri ve Antolojisi*, Ankara, 1998, s.97.
- Nurmehemmet Zaman, *Uygur Edebiyatı Tarihi, (Uygur Hazirki Zaman Edebiyatı Kısmi)*, Urumçi 1995, s.355.
- _____, *Uygur Edebiyatı Tarihi, (Uygur Hazirki Zaman Edebiyatı Kısmi)*, Urumçi 1995, s. 215.
- Savut Molavutov, *Uygur Edebiyatı Davanliri*, Almuta 2002, s.56.
- Şairin hayatının romanlaştırıldığı “Kaynam Örkişi” adlı romanda yazar Abdulla Talip, adı geçen eseri Ali Şir Nevayi’nin “Çahardivan” adlı eseri olarak belirtmiştir. 1996: 8.
- Tursun, Erşidin, *Lutpulla Mutellip ve Uniñ Keçürmişleri*, Urumçi 1998, s.17.
- _____, *Lutpulla Mutellip ve Uniñ Keçürmişleri*, Urumçi 1998, s. 214.
- _____, *Lutpulla Mutellip ve Uniñ Keçürmişleri*, Urumçi 1998, s. 121.
- _____, a.g.e, Urumçi 1998 s.130-131.
- _____, *Lutpulla Mutellip ve Uniñ Keçürmişleri*, Urumçi 1998, s. 136.

The Life, Art and Work of Lutpulla Mutellip

Lokman BARAN*

Abstract: Lutpulla Mutellip is an important writer and poet of Modern Uighur Literature. He has a special place among other Uighuran poets and writers because of the education he received (which was unlike that received by his contemporaries, Abdulhaluk Uygur, Elkem Ethem, Abduriyim Teleşov Ötkür), because of the personages who made an influence on his understanding of art, because of writing in the genres of the theater and the filetion – genres that were never before employed in Uighuran literature – and because of publishing articles to introduce these genres to the Uighuran people. Lutpulla Mutellip has not only made use of literature and art to save his people from slavery and ignorance, but he has also fought for the independence of his people, actively joining in "Üç Vilayet İnkılabı". This article focuses on the life and work of Lupulla Mutellip by drawing from Uighur, Russian, and Turkish sources published on the writer.

Key Words: Lutpulla Mutellip, Uighur, East Turkistan, Uighur Literature, Modern Uighur Literature

---

* Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Program in Turcology, MA graduate / BISHKEK
baranlokman@yahoo.com; bortecine11@hotmail.com

Творчество И Биография Лютпулла Мутеллипа

Локман Баран*

Резюме: Лутпулла Мутеллип один из самых важных писателей и поэтов современной уйгурской литературы. В своих статьях, Лутпулла Мутеллип старался выразить художественные направления - театр, статьи, фельетоны, неизвестные уйгурскому народу того времени. Влияние образования Лутпулла Мутеллипа выделяло статьи писателя и поэта среди его современников, таких как Абдульхалук Уйгур, Элкем Эхтем, Абдурийим Телешов Откюр. Главная цель литератора борьба с необразованностью уйгурского народа и стремление к независимости. Также он активно принимал участие в революционном движении под названием «Юч Вилает Инкылабы». Описанная в данной статье биография писателя основана на книгах и других источниках о жизни писателя и поэта, переведенных и опубликованных на уйгурском, русском и турецком языках.

Ключевые Слова: Лутпулла Мутеллип, Уйгур, Восточный Туркистан, Уйгурская Литература, Современная Уйгурская Литература

---

* Выпускник Магистратуры Отделения Тюркология Киргизско Турецкого Университета Манас / БИШКЕК
baranlokman@yahoo.com ; bortecine11@hotmail.com

Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar

Yrd.Doç.Dr. Tilla Deniz BAYKUZU*

Özet: Tarihte Türklerin bilinen ilk yazılı eserleri taş kitabelerdir. Soğdca ve Göktürkçe kullanılarak yazılmış olan bu eserler tüm Orta Asya'ya yayılmış olarak günümüze kadar gelmişlerdir. Peki Çinlilerle yüzyıllarca coğrafi, siyasi ve kültürel açıdan yakın ilişkilerde bulunan Türkler Çin yazısı kullanmışlar mıydı?

Çin kaynaklarının IV-V. yüzyılda Çinde kurulan dört Hun devletiyle ilgili verdiği bilgilerde Hunların yazıya geçmiş olduklarının ipuçlarını sunarlar. Bu devletlerin liderleri çeşitli sebeplerle yazıtlar diktirmişlerdir. Ancak daha da önemlisi bu devletlerin bazıları kanunname, bazıları ise kendi tarihlerini de kapsayan çeşitli kitaplar yazdırmışlardır. Zaman içerisinde Hindistan ve Orta Asya yoluyla Çin'e gelen Budhizmi kabul eden Hunlar kutsal Budhist metinlerinin tercüme edilmesinde çok büyük rol oynamışlardır.

Tüm bu kitap ve sutraların yazılmasında Çince kullanılmış bile olsa bu eserler Türk yazılı edebiyatının en erken dönemlerini oluşturmuş olma ihtimalleri yüksektir.

Anahtar Kelimeler: İlk Chao, Sonraki Chao; Büyük Hsia Devleti, Kuzey Liang, Kansu, Wu-wei

Giriş

Güney Hunlarının devamı olan Hun boyları, IV. ve V. yüzyılda Merkezi Çin'de dört devlet kurmuşlardır. Han veya İlk Chao (304-329), Sonraki Chao (319-352) Hsia (407-431) ve Kuzey Liang (397-439) adlı bu devletler, Çin topraklarını ele geçirmekle kalmamış, Çin yönetimini, 317 yılında Yangtze Nehri güneyine göç etmek zorunda bırakmışlardır. Çin, bu tarihten itibaren artık kuzey ve güney olarak anılmaya başlanmıştır. Çin topraklarını ele geçirir geçirmez kendilerini Çin'in yeni hakimleri ilan eden bu Hun devletlerinin ch'an-yüleri¹, ch'an-yülük unvanının yanına "imparator" unvanı almayı da ihmal etmemişlerdir. Çin'in yeni Hun imparatorları, devletlerinin kısa ömürlerine rağmen olağanüstü saraylar, binalar, köprüler yaptırmış, birçok bölgeyi tarıma açmış, dut ağacı ekimini desteklemiş, yeni kanunlar çıkarmış ve eğitime birinci planda yer vermişlerdir. Konar göçer bozkır kültüründen

---

*Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / TRAKYA
realhuns@hotmail.com

beklenmedik bir şekilde yerleşik hayata uyum sağlayan bu devletler kendi yazı dilleri olmadığından Çince'yi kullanarak kendi tarihlerini ve kabul ettikleri Budhizmle ilgili çeşitli kitapları yazdırmakta da gecikmemişlerdir.

Gelişme

Hun imparatoru Liu Yao'ın İlk Chao Devletiyle² yollarını ayıran eski kumandan Shih Lo, 319 yılında Chao Bölgesinde "Sonraki Chao Devletini"³ kurmuş, ancak Liu Yao'ın devleti yıkılıp Hun imparatoru ölünceye kadar "imparator" unvanı almamaya özen göstermiştir. "Chao Kralı" unvanıyla yetinen Shih Lo, başa geçtiği andan itibaren Çinli okumuş ve memur sınıfını yerlerinden almamış, onlardan istifade etme yoluna gitmiştir. Eğitime oldukça önem veren Shih Lo, Çin kaynaklarının ifadesine göre Çince okuma-yazma bilmemesine rağmen emrindekilere Çin yıllıklarını okuturdu. Hatta savaşa gittiği zamanlarda bile kendisine bu yıllıkları okumaları için çömezleri de yanında götürür, çadırında özellikle Han Hanedanlığı yıllığını dinler, eski Çin imparatorlarının ve komutanların hatalarından dersler çıkarırdı (FANG., 648: 105/2735-36; TSUİ, 386-535: 14/104).

İyi bir politikacı olan Shih Lo, başa geçer geçmez bir çok etnik grubu barındıran topraklarında gerekli gördüğü yeni kurumlar açmıştır. Bunlar Ekonomi Bakanlığı, Hukuk Bakanlığı ve Tarih Bakanlığıdır (SSU-MA,1084: 2871; FANG 648: 105/2735; TSUİ 386-535: 13/97). Yaptığı bir çok savaş sonucunda ülke içinde eski kanunların değişen şartları karşılayamadığını, hukuk ve kanunların iyi uygulanmadığını ve yeterli olmadığını farketmiştir. Üstelik Hun, Çinli, Moğol ve Tibetli gibi değişik milletlere mensup halkı sadece tek tip eski Çin kanunlarına göre ya da bozkır törelerine göre idare etmenin mümkün olamayacağını düşünüyordu. Farklı kültürlerle aynı anda hitap edecek yeni bir kanunname hazırlanması gerekiyordu. Bunun için büyük bir buyruk yazdırarak civarda yaşayanların adet ve kanunlarının toparlanarak yeni bir kanunname yazılmasını emretti. Nihayet *Hsin Hai Chih tu* adındaki kanunnameyi yazdırdı. Bu kanunname 5000 kelimededen oluşmaktaydı ve devlet yıkılıncaya kadar 10 yıldan fazla zaman yürürlükte kaldı. İçeriği hakkında bilgimiz yoktur.

"...勒又下書曰：「今大亂之后，律令滋煩，其采集律令之要，為施行條制。」于是命法曹令史貫志造《辛亥制度》五千文，施行十余歲，乃用律令。”

... "Lo, yine buyruk çıkardı: 'Bugün büyük kargaşadan (savaş) sonra, kanunlarda sıkıntılar meydana gelmiştir. Düzeni kontrol etmek için kanunların gereksinimleri toplansın.' Böylece hukuki işler görevlisi Kuan Chih'ya 5000 kelimelik Hsin-hai Chih-tu'yu yazdırdı. Bu kanunlar on yıldan fazla yürürlükte kaldı" (FANG., 648: 104/2730).

Kaynakların bize aktardığı bu kısacık bilgi bize Türk tarihinin ilk yazılı kanunnamesinin bilinenden çok daha önceleri, yani IV. yüzyılın ilk yarısında yazıldığına açık bir ifadesidir.

Ayrıca Hun imparatoru Shih Lo, okumuş Çinlileri mesleklerine göre istihdam etmek ve devlete yeni bürokratlar yetiştirmek amacıyla Hsiang-kuo şehrinin batı kapısında yazı, edebiyat, din ve saray memurluğu için çeşitli dersler içeren on kadar ilkokul açtı. Yüzden fazla otoriter subay çocuğunu öğretmen olarak bu okullara tayin etti. Ayrıca bir “Üniversite” kurarak 300 öğretmen idaresinde eğitime açtı (TSUİ, 386-535: 13/96). Gençlerin eğitimi için imkanlar sağladı, onları eğitimi olmaya teşvik etti. O, sadece okulları kurmakla kalmamış, yapılan eğitimi ve okulların durumunu yakın takibe almıştır. Örneğin Shih Lo, sık sık kurduğu ilkokulları ve üniversiteyi ziyaret eder ve öğrencilerin sınavlarını izler, yüksek derece alanlara ödülleri verirdi (FANG.,648: 105/2741; TSUİ, 386-535: 14/104). Tarihe duyduğu sevgi ve önemden dolayı kendi ülkesinin tarihini de yazdırmış olduğu görülmektedir. Çin yıllıkları üç kitaptan bahsederler:

...”命记室佐明楷、程机撰《上党国记》，中大夫傅彪、贾蒲、江轨撰《大将军起居注》，参军石同、石谦、孔隆撰《大单于志》。

“Emir vererek Kayıt memurları Tzuo Ming-k'ai⁴ ve Ch'eng Chi⁵'ye “Shang-tang Şehri Kayıtları”, Saray Müfettiş Yardımcıları⁶ Fu Piao⁷, Chia P'u⁸ ve Chiang Kuei⁹'ye ‘Baş Kumandanın Günlüğü’, asker toplamakla görevli olan subay Shih T'ung¹⁰, Shih Ch'ien¹¹ ve Kung Lung¹²'a ise ‘Büyük Ch'an-yü'nün Tarihi’ adlı kitapları yazdırdı (FANG 648: 105/2735-2736).”

Bu eserler;

1-上黨國記

Shang-tang Şehri Kayıtları

Shang-tang¹³ şehri Hun imparatoru Shih Lo'nun doğup büyüdüğü yer, yani memleketidir. Hun boylarının III. yüzyılın başında Çin içinde yerleştirilmesi sırasında ailesi, bağlı olduğu Chiang-ch'ü boyuyla birlikte kuzeydeki Shang-tang şehri Wu-hsiang kasabasının Chieh bölgesine yerleştirilmişti (FANG 648: 104/2707; TSUİ, 386-535: 21/73; SSU-MA 1084: 2709). İşte bu boy sonraları Çin tarihinde “Chieh Hunları” olarak anılmıştır. Shih Lo ise kayıtlardan tesbit ettiğimiz kadarıyla 273 yılında burada doğmuştur.

Bu eser, Güney Hunlarının bazı boylarının buralara ne zaman yerleştiği ve nelere maruz kaldıklarını içeriyor olabilir. Çünkü kayıtlardan anladığımız kadarıyla bu bölgedeki Hunlar Çinli yöneticiler tarafından kötü muameleyle uğramışlar hatta köle olarak satılmışlardır¹⁴.

2- 大將軍起居注

Baş Kumandanın Günlüğü

Burada kastedilen başkumandan Shih Lo'nun kendisi olmalıdır. Çünkü Lo, kendi devletini kurmadan önce İlk Chao devletinde çok güçlü bir başkumandan olarak ün yapmıştı.

Bu tür tarihi kayıtlar aslında imparatorun konuşmalarının kayıtlarıdır. İmparatorun söylediği sözlerin kayıt altına alınmasından oluşurlar. Han hanedanlığı döneminde ve daha sonraları kayıt edilmiş bu sözleri sonradan düzenleyen ve düzelten memurlar bulunmaktaydı.

Bu kayıtlar imparatorun emirleri, protokol kuralları, kabul edilen elçi grupları, dini törenler, hava durumu, nüfusun azalıp çoğalması gün be gün kayıt edildiğinden tarihçilerin başvurduğu birinci elden kaynaklar olmuştur (YANG, 1986: 790).

3- 大單于志

Büyük Ch'an-yü Kayıtları

Eserin adından, Lo'nun *Sonraki Chao Devleti*'ni kurmasından sonraki yani 319 yılında "Büyük Ch'an-yü" unvanı almasından sonraki dönemleri kapsadığı anlaşılmaktadır. Eseri yazan görevlilerden bazıları Hun İmparatoru gibi "Shih" soyadı taşımaktadırlar. Bundan bu görevlilerin Hun imparatorunun akrabası oldukları anlaşılmaktadır.

Bu üç eser genel olarak bakıldığında Hun imparatoru Shih Lo'nun tüm hayatını anlatan eserler olmalıdır. Belki de Hunlar Türk tarihinin ilk resmi tarih yazıcılığını bu eserlerle başlatmışlardı ve yine Türkler ilk kez kendi tarihlerini kendileri yazmaya başlamışlardı. Bu eserlerin isimden ibaret bile olsa varlığının ortaya çıkması Türk tarihinde bir çok yanlış bilgi ve bundan doğan ön yargıyı ortadan kaldırmaya yetecektir.

Bu Hun Devletinin yaşadığı tarihten yaklaşık bir asır sonra Kansu Bölgesi civarında Kuzey Liang Hun Devleti'ni (397-439)¹⁵ kuran Chü-ch'ü Menghsün, Çin sarayında yetiştiği için çok iyi Çince bilen, eğitilmiş bir Hun lideriydi. Bu yüzden rahipleri ve bilim adamlarını himayesi altına almış, bir çok kitap yazdırmıştı. Budizmi kabul eden bu Hun lideri, Kuçalı rahip Dharmaksema yani Çince adıyla "Tan Wu-chen"¹⁶, sarayın himayesine almıştır. Bu rahip sayesinde Liang-chou Bölgesinde bir çok Budist sutra¹⁷ çevrilmeye başlanmış, kısa zamanda Tun-huang¹⁸ ve Ku-tsang¹⁹ şehirleri birer tercüme bürosu haline gelmiştir (ESİN, 1971: 319).

Sutra çevirilerinin yanı sıra tarihçilere "Liang Tarihi" ve "Tun-huang Tarihi" gibi kitaplarla kendi tarihini de yazdırmıştır. Menghsün, zaman zaman elçiler

göndererek Sung sarayına Budhist Sutra çevirileri göndermiş, onlardan ise bir takım tarih kitapları istemiştir (TSUİ,386-535: 9/670-671).

Meng-hsün kadar kitaplara düşkün olan oğlu Mu-chien, babasından sonra tahta geçtiğinde hem kuzeyin hakimi Tabgaç imparatoruyla hem de güneydeki Çinlilerin Sung Hanedanlığı (420-494) yla iyi geçinmeye çalışmıştır. 436 yılında, SLKCC;

“...周生子十三卷, 时务论十二卷, 三国总略二十卷, 俗问十一卷, 十三州志十卷, 文检六卷, 四科传四卷, 敦煌实录十卷, 凉书十卷, 汉皇德传二十五卷, 亡典七卷, 魏驳九卷, 谢艾集八卷, 古今字二卷, 乘丘先生三卷, 周髀一卷, 皇王历三合纪一卷, 赵. ²⁰传并. 元历一卷, 孔子赞一卷, 合一百五十四卷。”

又求晋赵起居注诸杂书数十件.

“...Chou Sheng-tzu, 13 cilt, Shih-wu Lun, 12 cilt, San-kuo Tsung lueh, 20 cilt, Ssu-wen, 11 cilt, Shih-san Chou chih, 10 cilt, Wen-chien, 6 cilt, Ssu-k'o Ch'uan, 4 cilt, Tun-huang Shih-lu 10 cilt, Liang Shu, 10 cilt, Han Huang Te Ch'uan 25 cilt, Wang-tien, 7 cilt, Wei-po, 9 cilt, Hsieh Ai Chi, 8 cilt, Ku-chin tzu, 2 cilt, Sheng Ch'iu Hsien-sheng, 3 cilt, Chou Pai, 1 cilt, Huang Wang Li san-ho Chi, 1 cilt, Chao Fei-chih chuan pin-chia. Yuan-li, 1 cilt, Kung-tzu Tzan, 1cilt²¹; (adlı) toplam 154 cilt (kitap)hediye etti.

Ayrıca Chin, Chao Günlükleri ile on değişik konuda kitap istedi.”

SS. ise:

“...十四年, 茂虔奉表献方物, 并献《周生子》十三卷, 《时务论》十二卷, 《三国总略》二十卷, 《俗问》十一卷, 《十三州志》十卷, 《文检》六卷, 《四科传》四卷, 《敦煌实录》十卷, 《凉书》十卷, 《汉皇德传》二十五卷, 《亡典》七卷, 《魏驳》九卷, 《谢艾集》八卷, 《古今字》二卷, 《乘丘先生》三卷, 《周髀》一卷, 《皇帝王历三合纪》一卷, 《赵匪父传》并《甲寅元历》一卷, 《孔子赞》一卷, 合一百五十四卷. 茂虔又求晋、赵《起居注》诸杂书数十件, 太祖赐之.

(http://win.mofcom.gov.cn/book/htmlfile/78/s11935_6.htm, (31-01-2007)

“...On dördüncü yılda Mu-chien, değişik hayvan ve eşyalardan oluşan vergi gönderdi. Bunun yanında ; Chou Sheng-tzu, 13 cilt, Shih-wu Lun, 12 cilt, San-kuo Tsung lueh, 20 cilt, Ssu-wen, 11 cilt, Shih-san Chou chih, 10 cilt, Wen-chien, 6 cilt, Ssu-k'o Ch'uan, 4 cilt, Tun-huang Shih-lu, 10 cilt, Liang Shu, 10 cilt, Han Huang Te Ch'uan, 25 cilt, Wang-tien, 7 cilt, Wei-po, 9 cilt, Hsieh Ai Chi, 8 cilt, Ku-chin tzu, 2 cilt, Sheng Ch'iu Hsien-sheng, 3 cilt, Chou Pi, 1 cilt, Huang-ti Wang Li san-ho Chi, 1 cilt, Chao Fei-chih ch'uan ve Chia-yen Yuan-li, 1 cilt, Kung-tzu Tzan, 1cilt toplam 154 cilt hediye edildi. Mu Chien ayrıca

Chin ve Chao'lara ait günlükler ile değişik konularda on çeşit kitap rica etti. T'ai-tzu yolladı." olarak kaydetmiştir.

Bu iki kaynaktaki kitap isimlerinin bazılarında farklılık gözükmemektedir. Bu farklılıklar Çince klasik eserlerdeki noktalama işaretinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Sonradan yapılan noktalamaların hatalı yerlere konulması bu eserlerinin adlarının yanlış okunmasına sebep olmaktadır. Kanaatimizce bu iki eser arasında Sung Shu'da²² verilen eser isimleri daha doğrudur. Sung Shu'yu esas alarak toplam 154 cilt olan eserleri şöyle sıralayabiliriz:

1. *Chou Sheng-tzu*, 13 cilt,

Tun-huanglı bir yargıçtır

(http://www.cass.net.cn/chinese/s15_wxs/fengcai/other/zhaokf/04.htm,31-05-2005.

2. *Shih-wu Lun*, 12 cilt,

3. *San-kuo Tsung lueh*, 20 cilt,

Üç Devlet Dönemi Genel Tarihi: Doğu Han Hanedanlığı 220'de yıkıldıktan sonra toprakları üzerinde Wei, Shu han ve Wu adlı üç devlet kurulmuştur. 220-265 yıllarında hüküm süren bu üç devlet zamanla birbirlerini yıkmış, yerlerini 265 yılında Chin Hanedanlığı (265-317) almıştır. Bu kitap o dönemin tarihi olmalıdır.

4. *Ssu-wen*, 11 cilt,

5. *Shih-san Chou chih*, 10 cilt,

On Üç Eyalet Tarihi: Genel Çin tarihi olmalıdır.

6. *Wen-chien*, 6 cilt,

7. *Ssu-k'o Ch'uan*, 4 cilt,

8. *Tun-huang Shih-lu*, (*Tung-huang Tarihi*) 10 cilt,

9. *Liang Shu*, 10 cilt,

Liang Tarihi: Kuzey Liang Hun devleti Liang-chou denilen Liang Bölgesinde kurulmuştur. Bu tarih kitabı bölgenin tarihini içeren bir kitap olmalıdır.

10. *Han Huang Te Ch'uan*, (*Han İmparatorlarının Erdemi*) 25 cilt,

11. *Wang-tien*, (*Kayıp Sözlükler*) 7 cilt,

12. *Wei-po*, 9 cilt,

13. *Hsieh Ai Chi*, (*Hsieh Ai Külliyyatı*), 8 cilt,

14. *Ku-chin tzu*, (*Dünden Bugüne Yazı*) 2 cilt,

Çin yazı karakterlerinin gelişim tarihinin incelendiği kitaplardır. Bir yazı karakterinin nasıl çıktığı ve izlediği gelişim evreleri sonucu günümüze nasıl geldiğini inceler (YANG 1986: 758).

15. *Sheng Ch'iu Hsien-sheng*, (Öğretmen *Sheng Ch'iu*) 3 cilt,

16. *Chou Pai*, 1 cilt,

Chou Kemikleri: Chou Hanedanlığı (M.Ö. 1050- M.Ö. 247) zamanında hayvan uyluk kemiğine kazınan yazılar sonradan ateşe atılır ve yandıktan sonra kalan yazılar fal gibi yorumlanırdı. Çin yazısının çıkmasına ve gelişmesine yol açan bu kemikler “fal yazıtları” olarak adlandırılmıştır. Bundan dolayı Çin yazısının tarihi gelişimiyle ilgili veya fal yazıtlarının içeriklerinin incelendiği bir eser olduğu çıkarımını yapabiliriz.

17. *Huang-ti Wang Li san-ho Chi*, 1 cilt,

18. *Chao Fei-chih ch'uan ve Chia-yin Yuan-li*, 1 cilt,

19. *Kung-tzu Tzan*, (*Konfüçyüs'e Methiye*) 1 cilt

“*Mu-chien ayrıca Chin ve Chao devletlerinin Günlükleri ile değişik konulardan oluşan on kitap istedi. T'ai-tzu gönderdi.*”

Bu son cümleden çok ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Mu-chien'in istediği kitaplardan biri Chao Devleti Günlüğüdür. Eğer sözü geçen Chao Devleti, Hunların Mu-chien'in devleti olan Kuzey Liang Hun Devleti'nden yaklaşık 100 yıl önce kurmuş olduğu İlk ve Sonraki Chao adındaki iki Hun devleti ise, Mu-chien kendi soydaşlarının kurduğu devletin tarihiyle ilgileniyor ve onların kayıtlarını topluyor demektir.

Bu kitapların akıbeti bilinmemektedir. Günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı ya da ulaşmadıysa bile bunların içeriğinden bahseden eserleri araştırmak son derece elzem bir çalışmadır, bizce bir an önce Türkologlar tarafından ele alınmalıdır. Bu eserlerin bulunması Türk yazılı edebiyat tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olacaktır.

Bu tür tarih ağırlıklı kitapların yanısıra bu dönemde Sanskritçe'den tercüme edilen Budhist metinler de oldukça önemli bir yer tutarlar. Yabancı kavimlerin Çin Konfüçyanizmine karşı “bir yabancı din” olan Budhizmi destekleme politikaları, Budhizm tarihi açısından çok önemli bir dönemin başlangıcını oluşturur. Sonraki Chao Devleti'nin kurucusu olan Hun beyi Shih Lo, Kuça asıllı yaşlı Budhist rahip Buddhachinga'yı²³ gösterdiği olağanüstü kehanetlerden dolayı himayesine almıştı. Kısa süre içerisinde hem saray hem de sıradan halkın sevgi ve saygısını kazanan bu rahibin etrafında binlerce çömez toplanmış, onun yetiştirdiği bu öğrenciler Çin'de başlayacak olan Budhizmin en parlak çeviri döneminin temelini atan büyük rahipler olmuşlardır. Bunların içinden en önemlileri Tao-an²⁴ (312-385), Chu Fa-ya²⁵ (IV. yüzyılın ilk

yarısı) ve Hui-yuandır²⁶ (334-416). Artık tamamı Orta Asyalı veya Hintli olan Budhist rahipler yerli halktan öğrenciler yetiştirmeye başlamış, bu öğrenciler ise Kuzey Çin'in Budhistleşmesinde önemli rol oynayarak Budhizmin Sanskritçe metinlerini Çince'ye çevirmişlerdir. Hun imparatoru Shih Hu zamanında bu Hun Devleti Budhizmi resmi din olarak kabul etmiştir. Bundan sonra Buddhachinga ve müridleri imparatorun aldıkları destekle çevirilere devam etmişlerdir (Jitsuzo 1985: 151).

Erken Çin Budhizminin büyü ve kehanetleriyle ünlü efsanevi rahibi Budhachinga 348'de 117 yaşında Hun başkentinde öldüğünde, ardında bu dini Çin, Kore ve Japonya'ya kadar yayacak olan coşkulu ve inançlı kalabalık bir budhist kitlesi oluşturmuştu (Fang, 648: 95/2285-2490). Budhachinga'nın çabaları yaklaşık bir asır sonra kendini göstermiş, Budhist metinler birbiri ardına çevrilmiş olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.

Son Asya Hun devleti olan Kuzey Liang devletinin başkentleri Chang-yeh (397-412) ve Ku-tsang (412-439) şehirleri Çin'den *Batı Bölgeleri* krallıklarına geçişte bir kilit noktasıydı. Kayıtlar bu iki bölge arasında gidiş-geliş yaparken buradan geçen Budhist rahipler ile ilgili 45 olay ve 83 isim zikreder. Meşhur rahip Dharmamitra, Kuça ve Tun-huang üzerinden doğuya seyahat ederken bir süre yolunun üzerinde olan Kuzey Liang Hun Devletinin başkentinde kalmış, 424 yılında buradan ayrılarak güneye, Ssu-ch'üan eyaletine gitmiştir (SOPER 1949: 34). Ayrıca Kuzey Liang Devleti'nin Budhizmi kabulünde, bulunduğu coğrafi bölgenin stratejik avantajlarından faydalanarak ticari ülke sıfatını korumak istemesinin yanı sıra Dharmaksema'nın varlığının etkisi de inkar edilemez (Kiriya 1967: 181).

Erken Budhizm tarihinin en ünlü rahiblerinden biri olan Dharmaksema, (曇無讖 / 法豐) (M.S. 385-433) Orta Hindistan'da doğmuştur. Altı yaşında babasını kaybedince annesiyle birlikte çalışmak zorunda kalmıştır. Onun zekasından etkilenen Fa-min adlı bir Hinayana Rahibinin eğitimi altına girmiş, fakat bir süre sonra bir başka rahipten etkilenerek Mahayana Mezhebi'ne girmiştir. Yaşadığı bölge halkının Hinayana mezhebinden olmasından dolayı burayı terk ederek Mahayana Mezhebi'nin merkezlerinden biri olan Doğu Türkistan'ın Kuça şehrine geldi (Seng 519: 76-85). Bir müddet burada yaşayan Dharmaksema daha sonra Shan-shan (Çerçen) Krallığına geçti ve kralın hizmetine girdi. Ancak kralın kız kardeşiyle zina yaparken yakalanınca 412 yılında Kuzey Liang Hun Devleti'nin topraklarına sığındı. Doğaüstü güçlere sahip olduğu, ruhlarla bağlantı kurabildiğini ve onlar yardımıyla kadınlara çok erkek çocuk doğurtabildiğini, hastalıkları iyileştirebildiğini iddia ediyordu. 429 yılında tanıştığı Hun kralı Meng-hsün'ü bu özellikleri oldukça cezbetmişti. Zamanla onu hizmetine alarak danışmanı yaptı. Ona karşı giderek artan hayranlığı sonucunda ona "Aziz"²⁷ unvanı verdi (WEI 551: 99/2208).

Ancak uzun yıllar Chü-ch'ü ailesinin hizmetinde çalışan Dharmaksema'nın sarayda Meng-hsün'ün kızları ve gelinlerine cinsellik dersleri verdiği söylentileri ortaya çıkmış, Meng-hsün önceleri buna inanmamış fakat daha sonra Tabgaç kralının rahibi istemesi ve çirkin söylentilerin ispatlanması üzerine rahibi öldürtmüştü (Wei 551: 99/3208-3209.; Lİ., 659: 93/3085; SSU-MA, 1084: 3844-3845)²⁸.

Dharmaksema yalnızca Kuzey Liang Devletinin Budhizmi kabulünde değil, Doğu Asya'nın da Budhistleşmesinde büyük rol oynamış kişiydi. Liang-chou'da birçok sutra çevirdi, onun sayesinde bu bölge Budhist metinlerinin çeviri merkezi haline geldi. Çevirdiği eserler şunlardır:

- 1- 414-421 tarihleri arasında Mahaparinirvana Sutra (大般涅槃經)'yı tercüme etmiştir. "Büyük Ölüm Sutrası" anlamına gelir. Budhizmin Mahayana mezhebinin en önemli Sutrasıdır. Bu eserin Çin Budhizmine etkisi büyüktür (LİU 1969: 94).
- 2- 414-426 arasında Mahasamnipata Sutra (大方等大集經). "Sutra Büyük Külliyyatı" anlamına gelir. Başlamış ama bitirememiştir. Eseri 566 yılında Narendrayasha²⁹'ı tamamlamıştır.
- 3- Buddhacharita (佛所行讚). II. Yüzyılda Hindistan'da yazılmış olan bir epik yazıdır. Bu eserde Buddha'nın doğumundan ölümüne dek geçen olaylar yazılmaktadır.
- 4- 418 yılında Bodhisattva Bhumi Sutra³⁰ (菩薩地持經) tercümesini tamamlamıştır. Bu sutra "Bodhisattva'nun Ruhsal Yapıları Sutrası" olarak bilinir.
- 5- Suvarnaprabhasa Sutra, (金光明經) . "Altın Işık Sutrası"³¹ anlamına gelir.
- 6- Upasakasila Sutra (優婆塞戒經).
- 7- Karuna Pundarika Sutra³² (悲華經), "Şefkat Lotusu Sutrası" anlamına gelir. <http://www.akshin.net/literature/budlitsourcessanskrit.htm> 20-03-2005
- 8- Mahavaipulya Mahasamnipata Sutra. Tercümeyi 414-426 yılları arasında Ku-tsang şehrinde yapmıştır.
- 9- Bhadra Kalpika Sutra. "Budha'nın Bin İsmi" anlamına gelir. Bin isimden 300 tanesini çevirmiştir.

Sutralar Budhizmin kutsal kitabını oluşturan bölümlerdir. Sakyamuni Budha'nın veya diğer Budhaların vaazlarını içerir. Genellikle manzum olan bu konuşmalar Buddha ve müridlerinin soru ve cevaplarından oluşur. Bir müridin sorusuna bazen nazari olarak cevap veren Budha bazen de kendi hayatından ya da başka Budhaların hayatından hikayeler anlatarak soruyu aydınlatır. Bu hikayelere "Cataka" denir (Ercilasun 2004: 248). Ancak daha sonraki yüzyıllarda bir kısmı büyük değişikliklere uğramıştır. Bu yüzden klasik Budhist metinleri bazı bölgelerde aslı gibi kalmamıştır. Örneğin sutra adı verilen her metin orjinal sutra değildir (Tezcan 1978: 293). Türkçe'ye "su-

dur” adıyla giren sutralar Türk edebiyatında önemli yer tutarlar. Sayısız sutra ve Budhist metin, Uygurlar zamanında Uygurca olarak yazılmış ve geçen yüzyılın başında batılı ilim adamlarınca Doğu Türkistan ve Kansu eyaletlerinde yapılan kazı ve araştırmalarda bulunarak koruma altına alınmış, böylece günümüze kadar gelmişlerdir.

Hunların yazdırdığı tarih kitaplarının aksine bu sutralar günümüze kadar gelmiştir. Budhizmin Çince’ye ilk çevirileri olan bu sutralar yüzyıllar içerisinde defalarca kopya edilmiş, başka yabancı dillere yapılan çevirilere de temel teşkil etmişlerdir. Ayrıca kutsal metin olmaları nedeniyle iyi korunmuş ve bu yüzden çok az hasarlı olarak günümüzü dek gelebilmişlerdir. Hun döneminde yazılan eserlerin varlığı kültür ve edebiyat tarihimiz açısından önümüze yeni sayfalar açmaktadır. Kayıp eserlerin aranması, yazılan sutraların çevrilmesi ile tarihimizin bir dönemi daha aydınlanacaktır.

Sonuç

Türkler bilinenden çok önce, yani M.S. IV. asırda kendi yazı dilleri olmadığı için Çin dilini kullanarak tarih yazıcılığına başlamışlardır. Tarih yazıcılığıyla birlikte kendi devletleri hakkında kayıt tutma geleneğini de başlatmışlardır. Günümüze ulaşmamış, akıbetini bilemediğimiz bu eserlerin adları ve yazarları 1500 yıl önceki Çin kaynaklarında gayet açık ve detaylı bir şekilde belirtilmektedir. Eserleri yazan görevlilerin bazılarının Hun kökenli olması, Hunlarda en azından üst sınıftan insanların Çince okur yazar ve eğitilmiş olduğunu ortaya çıkarmaktadır. 100 yıl sonra bir başka Hun Devletinin önceki Hun Devletlerinin günlüğünü aratması, eski Türklerde tarih yazıcılığının geçici bir heves olmadığını ispatdır. Ayrıca birçok Çin kaynağında okur yazar olmamakla, eğitime önem vermemekle suçlanıp küçümsenen Hunlar, söylenenin aksine daha IV. asrın başlarında ilkokullar ve yüksek okullar açmışlar, eğitimi desteklemişlerdir.

Hunların yabancı Budhist rahiplere çevirttikleri bir çok kutsal metin, ilk kez Çinceye tercüme edilmiş ve Budhizm, Kore ve Japonya’ya bu Çince çeviriler yoluyla girmiştir. Bu dönemde bir çok Budhist kutsal metnin yanısıra yeni hikayeler de yazılmıştır. Bu hikayelerin elbette ki Hun yaşantısından ve hayat anlayışından önemli öğeler içermesi kaçınılmazdır. O halde günümüze kadar gelmiş olan bu budhist hikayeler Türkçeye kazandırılmalı ve müteakiben içerdiği Hun kültürü açığa çıkarılmalıdır. Türkler uzun ve büyük Türk Edebiyatında Farsça, Arapça gibi yabancı diller kullanarak nadide eserler vücuda getirmişlerdir. Bu yabancı diller içinde Arapça ve Farsçadan önce Çince ile yazılmış Türk eserleri Türk yazılı edebiyatını M.S. IV. yüzyıla kadar geriye çekmektedir. Türk tarihi ve kültürü alanında yapılacak araştırmalarda Türklerin Çinceyi de kullandıklarının hatırlanılıp araştırmalarımızın o yöne doğru açılım yapmasına çalışmalıyız.

Mahaparinirvana - Sutra Kuzey Hanedanlıkları, M.S. 386 - 581 H. 27.6 cm. W. 332 cm. Dunhuang Araştırmaları Enstitüsü No. 0228
<http://english.people.com.cn/features/dunhuang/pages/document9.htm> 04-04-2005

Açıklamalar

1. Ch'an-yü unvanı Milattan önceki dönemlerden M.S. V. yüzyıla kadar Hun hükümdarlarına verilen unvandır. Shan-yü olarak da okunur. Ch'an-yü, Shan-yu (Şanyü), tanhu veya daha geç dönemlerde yabgu olarak kullanılmış fakat zamanla anlam daralmasına uğramıştır. M.S. V. Yüzyıldan sonra Tabgaçlardan itibaren ise bu unvanın yerini "Kagan" unvanı almıştır.
2. Liu Yuan-hai tarafından 304 yılında kurulan Hun devleti olan Han Devleti 319 yılında bir sarsıntı geçirmiş ancak Liu Yuan-hai'in yeğeni olan Liu Yao'ın çabalarıyla bu sıkıntılı dönem atlattırılmıştır. Liu Yao başa geçtikten sonra devletin adını "Chao" olarak değiştirmiş, ama aynı dönemde Han Devletinin ünlü generali Shih Lo'nun bu devletten ayrılarak daha doğuda aynı isimde bir devlet kurmasından dolayı Liu Yao'ın devletine "İlk Chao" Shih Lo'nun devletine ise "Sonraki Chao" adı verilmiştir (BAYKUZU 2003).
3. III. Yüzyılın başlarında Çin hükümetince Çin topraklarına yerleştirilen Hunlardan Ch'iang Ch'ü boyundan gelen Shih Lo, köle olarak satılmış fakat bir süre sonra kaçarak bir çeteye katılmış, giderek kuvvetlenmişti. Liu Yuan-hai'in tüm Hunlara yaptığı birleşme çağrısına uyarak bu yeni devletin ordusuna katıldı. On yıl kadar kısa bir süre içerisinde başkomutanlığa kadar yükseldi. Ancak yönetimle arasında sorunlar çıkınca 319 yılında kendi devletini kurdu. 329 yılında İlk Chao devletini ortadan kaldırdı ve imparator unvanı aldı. Onun ölümünden sonra oğullarını teker teker devre dışı bırakan yeğeni Shih Hu, iktidarı ele geçirdi. Onun zamanında şaşaalı imar faaliyetlerine girişilmiş, budhizm devlet dini olmuştur. 349'da Hu'nun ölümünden sonra evlatlığı Çinli general Jan Min Çinli halkı kıskırtıp yönetimi ele geçirecek büyük bir Hun katliamı yapmış ve devleti yıkmıştır.
4. 佐明楷
5. 程机撰
6. Genellikle prens ve Kral ailelerine mensup kişiler verilen alt dereceden unvan.
7. 傅彪
8. 贾蒲
9. 江轨

10. 石同
11. 石谦
12. 孔隆
13. Bugün Çin Halk Cumhuriyeti Shan-hsi Eyaletinin güney doğusunda bulunan eski bir şehirdir.
14. 288 yılında Çinli yetkililer köle olarak kullanmak için dağın doğusunda yaşayan Hun topluluğunu orduya sattı. Köle olarak satılan bu Hunlar aslında savaş esiri veya suçlu olmamalarına rağmen haketmedikleri bir şekilde köle muamelesi görmüşlerdir. Üstelik satılan bu grup Chou Bölgesine sevkedilirken bir çok eziyetle karşılaşır. Her bir sopanın iki ucuna birer Hun bağlanır. Bu genellikle savaş esirlerine layık görülen bir tutumdur. Bir kısmı ise kafesli arabalara konulmuştu. Onurları kırılan Hunlar ayrıca çeşitli hakaretlere de maruz kalıyorlardı. İşte bu grubun içinde o sıralar yirmi yaşında olan Lo da bulunmaktaydı. Shih Lo, önce görevli Chin'in akrabalarına satılmıştı ama orada salgın hastalık başgösterince daha gönderilmeden bu satış iptal edildi ve Ch'ih-p'ingli bir Çinli'ye satıldı. Bu Çinli anlaşıldığına göre ziraatle uğraşıyordu. Lo, hergün tarla sürüyordu ve kenevir ekiyordu (TSUİ, 386-535:74)
15. Kuzey Liang Hun Devleti Chü-c'hü Meg-hsün adlı Hun beyi tarafından 397 yılında kurulmuştur. Diğer Hun devletlerinden farklı olarak kendisini "Çin imparatoru" ilan etmemiştir. Ku-tsang şehrini başkent yapan Meng-hsün kendini "Ho-hsi Kralı" ilan etmiştir. Zengin ipekyolu ticaret yolunun üzerindeki topraklarda hüküm sürmesi onu kültürel ve ekonomik olarak olağanüstü zenginleştirmiştir. Onun 433 yılında ölümünden sonra oğlu Chü-ch'ü Mu-chien tahta çıkmış ama o sıralar büyümekte olan güneyde Çinli Sung Hanedanlığı ile Kuzeydeki Türk Tabgaç ya da diğer adıyla Kuzey Wei Hanedanlığı arasında pek yaşama şansı olmamıştır. 439 yılında Tabgaçlar tarafından devletleri yıkılınca Turfan'a kaçmış ve orada 460 yılında Juan-juan hakimiyetine girinceye kadar yaşamlarını devam ettirmişlerdir. (BAYKUZU, 2002: 758-762)
16. 曇無讖
17. Sutra, Budizm'de Buddha'nın öğretilerinden oluşan ve doğrudan Buda'nın sözlerini aktardığı varsayılan metinlere verilen addır
18. 敦煌
19. 姑臧
20. Buradaki karakteri kullandığımız çeşitli sözlüklerde bulamadık.
21. Eser isimlerinin yanına çevirebildiklerimizi yazdık. Çeviremediklerimiz ya da kesinliğinden emin olmadıklarımızı ise yazmadık.
22. Sung Shu; Sung Hanedanlığının Yıllığıdır. Liang Hanedanlığı zamanında (502-556) Shen Yueh, 487 yılında imparatorun emriyle yazmaya başlamıştır. 100 bölümden oluşur ve 439-494 yılları arasındaki tarihi olayları kapsar.
23. 佛图澄
24. 道安
25. 竺法雅
26. 慧远
27. 圣人
28. Çin kaynaklarında Dharmaksema'yla ilgili farklı bilgiler bulunur: Meng-hsün biyografilerinde yukarıda anlattığımız gibi Dharmaksema daha çok ahlaksızlığı ve

- büyüçülüğüyle anılırken Li-hsün biyografisinde ise daha farklı bilgiler bulunur. Buna göre Tabgaç kralı adına Dharmaksema'yı almaya giden Li-hsün, Meng-hsün'ün rahibi göndermemekte ısrarlı olması ve Li-hsün' ü tehdit etmesi üzerine Li-hsün' ün rahibin Meng-hsün tarafından öldürülmesine göz yumduğu, başka bir kaynaktaki ise Dharmaksema' nın artık batıya geri dönmek istediği ancak Meng-hsün onun başka krallarla kendi aleyhine çalışacağı kuşkuyla taşıması sebebiyle öldürttüğü yazar. (LIU 1969: 94)
29. 那連提耶舍(490-589)
Kuzey Hindistanlı olan bu ünlü rahip Kuzey Ch'i Hanedanlığı imparatorunun desteğini almış, başkent Yeh şehrinde başladığı çevirilerine daha sonra Ch'ang-an'da devam etmiştir. http://www.sgilibrari.org/search_dict.php?id=150131-01-2007
30. İlk kez 402-412 yılları arasında ünlü Budhist rahip Kumarajiva tarafından Çinceye çevrilmiştir.
31. Bu sutra Uygurlar döneminde Türkçe'ye "Altun Yaruk Sudur" adıyla çevrilmiştir. Singku Seli Tutung adlı bir Uygur tarafından Çince'den Uygurca'ya çevrilen en hacimli sudurdur. Burkanlılığın temellerini, felsefesini ve Budha'nın menkıbelerini içerir. Bunlardan en meşhurları *Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi* (Açlıktan ölmek üzere olan parsı kurtarmak için kendini feda eden şehzadenin hikâyesi), *Dantipali Beğ hikâyesi* (Maiyetindeki geyikleri kurtarmak için kendini feda eden geyikler beyini Dantipali Beğ öldürür ve korkunç alevler de Dantipali Beğ'i yutar.) ve *Çaştani Beğ hikâyesi* (Ülkesindeki insanlara hastalık ve bela getiren şeytanlarla Çaştani Beğ'in mücadelesini anlatmaktadır.) dir.
Rus bilgini Malov 1909-1911 yılları arasında Doğu Türkistan'a bir geziye çıkmıştır. Bu gezi sırasında 1910 yılı 3 Mayıs tarihinde Çin'in Kansu Eyaletinin Sha-chou şehri yakınlarındaki Budhist Sarı Uygurların bir ayinine katılır. Ayin yerindeki bir Buddha heykelinin altında bulunduğu dağınık kağıt parçalarının Altun Yaruk Sudur olduğu anlaşılmıştır (ERCİLASUN 2004:269).; Daha fazla bilgi için bkz. (ÇAĞATAY 1945:197)
32. Tibetlerin inancına göre Bodhisatva Avalokiteshvara onların barbarlara has şiddet yanlısı duygularını sevgi ve aşka dönüştürmüş ve onlara mutluluğu getirmiştir.
<http://www2.bremen.de/info/nepal/Gallery-1/Bodhisattvas/4-20/Ava-BigMan0.htm>
02-03-2005

Kısaltmalar

- CS.:Chin Shu (Chin Hanedanlığı Yıllığı)
KSC: Kao Seng Ch'uan (Büyük Rahipler Biyografisi)
TCTC: Tse-chih T'ung-chien
PS: Pei Shi (Kuzey Tarihi)
SS: Sung Shu (Sung Hanedanlığı Tarihi)
TSUİ: Shih-liu Kuo Ch'un-ch'iu (On Altı Devlet Tarihi)
WS.: Wei Shu (Wei Hanedanlığı Yıllığı)

Kaynakça

- BAYKUZU Tilla Deniz, (2002) “V. yüzyılda Çin’de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang” *TÜRKLER*, Cilt I, s. 758-762, Ankara.
- _____, (2003) *IV. yüzyılda Çinde Kurulan İki Hun Devleti*, (Basılmamış Doktora Tezi) MSÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÇAĞATAY Saadet Ş., (1945) “Altun Yaruk’tan İki Parça” *A.Ü. DTCF Yayınları*, No: 46, Ankara.
- ERCİLASON Ahmet B., (2004) *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara.
- ESİN Emel, (1971) “Göktürklerin Ecdadından Tsü-k’ü Meng-sün (m. 397-433) Devrinde Sanat” *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 100.
- FANG Hsuan-ling, (648) *Chin Shu* (Chin Hanedanlığı Yıllığı) (Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.
- JİTSUZO Tamura, (1985) “The Ethnic Migration in Chinese History”, Sobunsho Tokyo.
- KİRİYA, Seiichi, (1967) "Acceptance of Budhizm in the North Liang Dynasty" TOYO-BUNKO no.122, Tokyo.
- Lİ Yen-shou, *Pei Shih*: (M.S. 659) (Kuzey Tarihi) (Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.
- LİU M-t., (1969) *Kutscha und Seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. Bis zum 6. Jh. N. Chr. I,II*, Weisbaden.
- SENG Hui-yao, (519) *Kao Seng Ch’uan*: (Büyük Rahipler Biyografisi), (1991 baskısı) Beijing.
- SHENG Yüeh, (488) *Sung Shu* (Sung Hanedanlığı Tarihi) Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.
- SOPER.A.C., (1949), “Literary evidence for Early Budhist Art in China, I. Foreign Images and artist” *Oriental Art*, no:1, volum: II, summer, London.
- SSU-MA Kuang, (1084) *Tse-chih T’ung-chien*, , (Hua Shih yayınevi 1935-1987 baskısı) Taipei.
- TEZCAN Semih, (1978) “En Eski Türk Dili ve Yazını” *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK, Atatürk’ün Yüzüncü Doğum Yılı yayınları, Ankara.
- TSUİ Hung, (M.S. IV-VI yy) *Shih-liu Kuo Ch’un-ch’iu* (On Altı Devlet tarihi).(Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.
- YANG J-y (1986) *Chung-kuo Wen-hua Shi Tse-tien*, *Shang-hai*.
- WEİ Shou, (554) *Wei Shu* (Wei Hanedanlığı Yıllığı), (Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.

The Lost Books of Hsiung-nus and the Sutras

Assist.Prof.Dr. Tilla Deniz BAYKUZU*

Abstract: Stone inscriptions are the first written documents belonging to Turks. These inscriptions, which have been written in Sogd and Göktürk languages, are still extant in Central Asia. A question that emerges here is this: did the Turks, who had close geographical, political, and cultural relationships with the Chinese, ever use Chinese in their writings?

Chinese sources offer some clues about the use of writing by the four Hsiung-nu states founded in China in the fourth and fifth centuries. The leaders of these four states had stone inscriptions set up. More importantly, some of these states issued books on law and history. Also, the Hsiung-nus who came to China by way of India and Central Asia and accepted Buddhism as their religion played an important role in translating Buddhist sacred texts.

It is highly probable that all these books and sutras – though written in Chinese – constitute the earliest examples of written Turkish literature.

Key Words: Former Chao, Later Chao, Great Hsia State, Northern Liang, Kansu, Wu-wei

---

*Trakya University, Faculty of Science and Letters, Department of History / EDİRNE
realhuns@hotmail.com

Потерянные Книги Гуннов И Каменные Надписи Сутры

Пом Доцента Др. Тилла Дениз Байкузу*

Резюме: В истории Тюрков известными произведениями являются каменные эпитафии. Эти надписи, которые были написаны на языке Согд и гектюрк, все еще существуют на территории всей Средней Азии. Использовали ли Тюрки, на протяжении столетий находясь с Китаем в постоянных социальных и культурных отношениях, китайское письмо?

Китайские источники представляют следы Гуннов в надписях о четырёх государствах Гуннов основанных в Китае в 4-5 столетиях. Лидерами этих четырех государств были настроены некоторые каменные надписи. Однако важным является то, что некоторые из этих книг включают в себя историю этих государств, а некоторые историю лидера. На протяжении времени Гунны принявшие буддизм, достигший Китая через Индию и Среднюю Азию, играли большую роль в переводе священных Буддийских текстов.

Все эти книги и сутры, даже если они были написаны на китайском языке, могут быть одними из самых ранних примеров в турецкой литературе.

Ключевые Слова: Чао Первый, Следующий Чао, Большое государство Хсиа, Северный Лианг, Ганьсу, Ву-wei

---

* Тракийский Университет, Факультет Естественных и Литературы, Отделение История / ЭДИРНЭ
realhuns@hotmail.com

Yayın Değerlendirme / Review

Rus Klasiklerinde Türkçe Sözcükler

Vedat KARTALCIK*

Rumiya Aynitdinovna Yunaleyeva *Tyurkizmi v Russkoy Klassike (Slovar s Tekstovimi illyustratsiyami)*, Kazan, İzdatelstvo “Taglimat” İnstitutu Ekonomiki Upravleniya i Prava, (2005), 752 sayfa.

Türk-Rus ilişkileri ve bunun doğal bir sonucu olarak Türkçe-Rusça ilişkileri çok derin ve eski tarihlidir. M.S. 4. yüzyılda İndo-Germen topluluğundan ayrılan Kuzey ve Güney Slavları, M.S. 6. yüzyıldan itibaren, önce Avarların, sonra da Bulgar Türklerinin ziraatçı tebaları olarak daha doğuya çekilmişler ve nihayet M.S. 8. yüzyıllarda bugünkü vatanlarına ulaşmışlardır. Bu sebeple gerek Kuzey Slavları, gerekse Güney Slavları, bu bin beş yüz yıla yakın sürede içinde daima bir Türk kavminin komşusu oldular (Karaağaç 2005; 139-140). Tarihte Slavlar ile Avarlar, Hazarlar, Volga Bulgarları ve diğer Türk boyları arasındaki ticaret, ekonomi ve yerleşim bakımından ilişkiler kurulmuştur (Karaağaç 2005; 140).

Slav dillerindeki Türkçe unsurlarla ilgili ilk çalışmalar 1850’li yıllarda başlamış, bugün de artarak devam etmektedir. Bu konudaki çalışmalar burada sayamayacağımız kadar çoktur (Karaağaç 2005; 141, 67. dipnot). Önce Rusların, daha sonra da Güney Slavlarının dilleri üzerinde başlayan bu çalışmaların meyvelerini derli toplu birer sözlük halinde Elizaveta Nikolayevna Şipova’nın (Şipova, E. N., *Slovar Tyurkizmov v Russkom yazıke*, Alma-Ata 1976) ve Abdullah Skaljiç’in (Skaljic, A., *Turcizmi u Srpskohrvatskom-Hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1985) eserlerinde bulabiliriz (Karaağaç 2005; 141).

E. N. Şipova sözlüğünde 1507 Türkçe sözcük yer vermiştir (Karaağaç 2005; 142). Max Vasmer’in Rus Etimolojik Sözlüğünde (Vasmer, Max, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, 3 vols., Heidelberg 1950-1958.) de 1700 Türkçe asıllı söz bulunmaktadır (Karaağaç 2005; 142).

Türkçe kökenli soyadlarının incelendiği, Türk-Tatar asıllı bilim adamı, yazar, diplomat ve devlet adamlarının isimlerinin öne çıkarıldığı Nikolay Aleksandroviç Baskakov’un *Türk Kökenli Rus Soyadları* ve Alfred

---

*Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı / İZMİR

Halikov'un *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar-Türk Asıllı Sülale* adlı eserlerini de belirtmeden geçemeyeceğiz.

Ruşçadaki Türkçe sözlerle ilgili çalışmalardan biri de R. T. Mendekinova'ya (Mendekinova, R. T., *Pereçen Tyurkizmou v yazıke proizvedeniy Russkih pisateley Slovar*, spravoçnik respublikanskiy izdatelskiy kabinet ministerstvo obrazovaniye respubliki Kazahstan, Almatı 1994) aittir. R. T. Mendekinova, Kazakistan'da yaşayan Rus yazar İ. P. Şuhov'un iki romanında 2500'e yakın Türkçe söz bulunduğunu belirtir. Türk Rus ilişkilerinin de değerlendirildiği bu eserde 456 Türkçe söz listelenmiştir (Karaağaç 2005; 142).

A. G. Spirkin, İ. Akçurin ve R. S. Karpinskaya tarafından 1955 yılında yayımlanan (A. G. Spirkin, İ. Akçurin ve R. S. Karpinskaya, *Slovar inostrannih slov Russkiy Yazık*, Moskova 1980) *Yabancı Kelimeler Sözlüğü*'nün 1980 yılındaki baskısında 304 Türkçe söz bulunmaktadır (Karaağaç 2005; 142).

Bu konuda yapılmış çalışmalardan birisi "Ruşçadaki Türkçe Sözcük Üzerine Tematik Bir İnceleme" adı ile Alla Yangın'a aittir. Yangın, bu çalışmasında Rusçada "türkizm" olarak gösterilen sözcükleri bir araya toplamak ve bunları Rusça ve Türkçedeki telaffuzlarıyla aktarmayı amaçladığını belirtmektedir (Yangın 2004; 101). Alla Yangın çalışmasında R. T. Mendekinova'nın *Rus Edebiyatında Türkizm Listesi*; A. G. Spirkin, İ. Akçurin ve R. S. Karpinskaya tarafından yayımlanan *Yabancı Kelimeler Sözlüğü* ve son olarak da Max Vasmer'in *Ruşçanın Etimolojik Sözlüğü* adlı eserlerden faydalanarak 1700 Türkçe sözcük sosyal, beslenme, giyim-kuşam ve doğa gruplarına ayırarak alfabetik olarak listelediğini, her sözcüğün Rusça ve Türkçe telaffuzlarını verdiğini ve sözcüklerin hangi kaynaktan geçtiğinin gösterildiğini belirtmektedir (Yangın 2004, 101).

Günay Karaağaç, Türkçe'nin komşu dillere verdiği beslenme ve giyimle ilgili sözcükleri incelediği "Türkçe Çoban Dili mi Çiftçi Dili mi?" adlı makalesinde Türkçeden Rusçaya geçmiş beslenmeyle ilgili 280; giyimle ilgili 300, toplam 580 sözcük tespit etmiştir (Karaağaç 2005; 182).

Ruşçadaki Türkçe sözcük konusunda yapılmış son günlerdeki çalışmalardan birisi de Rumiya Aynitdinovna Yunaleyeva, *Rus Klasiklerinde Türkçe Sözcükler (Metin Örnekleri ve Sözlük)*, Kazan, "Tağlimat" Yayınevi, Ekonomi, Yönetim ve Hukuk Enstitüsü, 2005. adı ile Türkiye Türkçesine tercüme edebileceğimiz sözlüktür. Eser isminden de anlaşılacağı üzere Rus klasiklerinde geçen Türkçe kelimelerin sözlüğüdür.

K. R. Galiullin'in akademik redaktörlüğünde yayımlanan sözlükte şu başlıklar yer almaktadır: *Ön Söz, Sözlük Düzeninin Esasları, Taranan Eserlerin Listesi, Sözlük Bibliyografyası ile Dil Bilim Bibliyografyası, Genel Kısaltmalar, Yazarların Listesi, Yazar Adlarının Kısaltmaları, Sözlükler ve Dizin*.

Yazarın eserindeki kısaltmaları verdiği kısımları ve bibliyografyaları hariç tutarsak eserin asıl üç bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz.

Yunaleyeva, *Ön Söz* başlığı altında son zamanlara kadar Rusça'daki Türkçe unsurlar hakkında yapılmış çalışmalardan kısaca bahsederek, kendi sözlüğünün onlardan farklı yönlerini belirtmiştir. Önceki çalışmalarda kelimelerin statik olarak sadece listelerinin yapıldığını belirten yazar, hazırladığı sözlükteki en önemli farkın; tespit ettiği sözlerin, Rusçanın kullanımında olan ve kelime hazinesinde yer işgal eden Türkçe unsurların fonksiyonelliğini belirlemek, XIX. yüzyıldaki Rus klasiklerinde sıkça rastlanan kelimeleri ortaya çıkarmak olduğunu söylemektedir. Bu eserde, bazı etimoloji sözlüklerinde Türkçe olduğu ihtiyatla karşılanan ve birkaç varyantı ile birlikte verilen kelimeler de (*) hipotetik işareti konularak gösterilmiştir. Sözlükte sadece kelimeler değil, atasözleri, deyimler, mecazlar yani soyut anlamlı kalıplaşmış ifadeler de yer almaktadır. Bu bölümün sonunda yazar eserin basım aşamasında yardımcı olan bilim adamlarına teşekkür etmiştir.

Yazar, *Sözlük Düzeninin Esasları* adlı bölümde sözlüğün hazırlanmasında uyulan yöntem hakkında bilgi vermiştir.

Eserin temelini teşkil eden *Sözlükler* bölümünde her yazar için ayrı ayrı söz listeleri yapılmıştır. Bu sözlükler, doğum tarihlerine göre kronolojik olarak sıralanan şu yazarların yayımlanmış külliyatlarının taranmasıyla oluşturulmuştur: S. T. Aksakov, A. S. Griboedov, A. S. Puşkin, N. V. Gogol, İ. A. Gonçarov, M. Y. Lermontov, İ. S. Turgenyev, N. A. Nekrasov, F. M. Dostoyevskiy, A. F. Pisemskiy, A. N. Ostrovskiy, M. E. Saltikov-Şçedrin, L. N. Tolstoy, N. S. Leskov, V. V. Krestovskiy, D. N. Mamin-Sibiriyak, V. G. Korolenko, A. P. Çehov.

Her yazarın sözlüğü, madde başlıkları alfabetik sırayla hazırlanmıştır. Madde başları büyük ve kalın puntolarla yazılmıştır. Aynı kökten türeyen kelimeler alfabetik olarak isim, sıfat, zarf, fiil, partisip (sıfat-fiil), gerundium (zarf-fiil) şeklinde yine alfabe sırasıyla dizilmişlerdir. Sözlüğe genel sözler alınmış, özel adlar, şahıs adları ve yer adları dâhil edilmemiştir.

Türkçe kelimeler, türemiş sözler, atasözleri, deyimler, mecaz ifadeler örnek metinler içinde açıklanarak anlamlandırılmıştır. Çok bilinen kelimeler ve türemişleri ise açıklaması yapılmadan verilmiştir.

Tek başına kullanılmayan madde başı sözler, (:) iki nokta konulduktan sonra kullanılan veya kalıplaşmış şekliyle metin içinde verilmiştir. Birden fazla varyantı olan Türkçe kelimelerin bütün varyantları verilmiştir. Çok anlamlı kelimeler, her anlamıyla ilgili metin örnekleri ile birlikte verilmiştir.

Yunaleyeva, her yazarın dilinde sırasıyla S. T. Aksakov 240; A. S. Griboyedov 208; A. S. Puşkin 332; N. V. Gogol 302; İ. A. Gonçarov 254;

M. Y. Lermontov 240; İ. S. Turgenyev 283; N. A. Nekrasov 238; F. M. Dostoyevskiy 236; A. F. Pisemskiy 284; A. N. Ostrovskiy 290; M. E. Saltıkov-Şchedrin 263; L. N. Tolstoy 256; N. S. Leskov 347; V. V. Krestovskiy 299; D. N. Mamin-Sibiriyak 361; V. G. Korolenko 230; A. P. Çehov 315 adet olmak üzere Türkçe kelime tespit etmiştir.

Araştırmacı, eserinin sonuna genel bir söz dizini vermiştir. Burada yazarlar için hazırlanan sözlüklerde yer alan sözlerin hangi yazarlar tarafından kullanıldığını, yani bir sözün frekansını görmemiz mümkün olmaktadır. Ayrıca Türkçe sözlerin Rusçadaki kullanımları da ilgili madde başı sözün altında biraz iç kısımda listelenmiştir.

R. A. Yunaleyeva, bu çalışmasında binlerle ifade edebileceğimiz Rusçadaki Türkçe sözlerin yalnız 885 tanesini tespit etmiştir. *Rus Kalsiklerinde Türkçe Sözler* adlı bu çalışma, Rus dilindeki Türkçe alıntılarının listesini örneklerle belgeleyerek ortaya koyan özgün bir eserdir. Bu sözlük, XIX. yüzyıl Rus edebiyatı klasiklerinde aktif olarak kullanılmış Türkçe sözleri gösteren, bir başka ifadeyle Türkçe'nin Rusça üzerindeki etkisini belgelerle ortaya koyan kıymetli bir çalışmadır. Eserin Türkoloji ile ilgilenen araştırmacılara faydalı olacağı kanısındayız.

Kaynakça

- Baskakov, N. A. (1997), *Türk Kökenli Rus Soyadları*, (çev: Samir Kâzımoğlu), Ankara: TDK yayınları.
- Halikov, A. H. (1995), *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, (çev: Mustafa Öner), İstanbul: *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları*.
- Karaağaç, Günay (2005) *Dil, Tarih ve İnsan*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Yangın, Alla (2004) "Rusçadaki Türkçe Sözler Üzerine Tematik Bir İnceleme", *V. Lefke Edebiyat Buluşması Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi (29-30 Nisan 2004)*, hazırlayan Günay Karaağaç, Ankara: Akçağ Yayınevi.

bilig
2007 YAZAR ADI DİZİNİ
KIŞ-BAHAR-YAZ-GÜZ
(SAYILAR: 40-41-42-43)

2007 INDEX OF AUTHORS
WINTER-SPRING-SUMMER-AUTUMN
(VOLUMES: 40-41-42-43)

- Adem Can** ..... **Bahar, s.41; sh. 109-122**
Yeni Kafkasya Mecmuası
The Magazine Yeni Kafkasya ..... *Spring, vol.41; pp. 109-122*
- Abdulkerim SÖNMEZ** ..... **Bahar, s.41; sh. 175-204**
Toplumsal-Sınıfsal Hareketlilik Çalışmaları Bağlamında Türkiye’de Mesleki
Yapının Dönüşümü ve Toplumsal Hareketlilik Fırsatları
*The Transformation of Occupational Structure and Chances for Mobility in Turkey in
the Context of Studies on Social-Class Mobility* ..... *Spring, vol.41; pp.175-204*
- Abdulahap BAYDAŞ** ..... **Yaz, s.42; sh. 127-150**
Pazarlama Açısından Markanın Finansal Değeri ve Dış Ticaret İşletmelerinde
Bir Uygulama
*The Financial Value of Brands with Respect to Marketing and an Examination
of Businesses Engaged in Foreign Trade* ..... *Summer, vol.42; pp. 127-150*
- Ahmet Cüneyt ISSI** ..... **Kış, s.40; sh.79-97**
Safahat’taki İsyanı ‘Arbede’ Başlığı Altında Okumak
To Read The Safahats’ Rebellion on the Term of the ‘Arbede’... *Winter, vol.40; pp. 77-97*
- Ahsen ARMAĞAN** ..... **Bahar, s.41; sh. 69-87**
Basın İşletmelerinde Gündemin İnşa Sürecinde Etik: Bir Davranışsal Yaklaşım
*Ethics in the Agenda Building Process in Press organizations:
A Behaviorial Approach* ..... *Spring, vol.41; pp. 69-87*
- Alev ÇAKMAKOĞLU KURU** ..... **Güz, s.43; sh. 63-84**
Çankırı Fatihî Emir Karatekin’in Türbesi
The Turbeh of Emir Karatekin, the Conqueror of Çankırı....Autumn, vol.42; pp.63-84
- Ali YILDIRIM** ..... **Yaz, s.42; sh. 213-227**
Düşmek İmajı ve Şeyh Galib’in Düşüşü
The Image of the Fall and the Fall of Sheikh Galib....Summer, vol.42; pp. 213-227

- Ayşegül AKDEMİR** ..... Bahar, s.41; sh. 23-43
Divan Şiirinde “Cünûn” ve “Mecnûn” Kavramları ile Bu Kavramların Fiehîm-i Kadîm Dîvânî’ndeki Kullanımı
“Craziness” and “Crazy” of the Concepts in Divan Poetry and the Usage of these Concepts in “Fehim-i Kadim Divan”.....Spring, vol.41; pp. 23-43
- Ayşegül AYDINGÜN** ..... Bahar, s.41; sh. 89-108
Kazakistan’da Tarihi Canlandıran ve Milli Kimliği İnşa eden Müzeler
Museums Which Revive History and Construct National Identity in Kazakhstan ..... Spring, vol.41; pp.89-108
- Belma Güneri FIRLAR-İ. Pelin DÜNDAR** ..... Kış, s.40; sh. 17-33
Gazete Reklamlarının Gençler Üzerindeki Etkisi
Effects of Pres Advertisements on Young People. . . . . Winter, vol.408; pp. 17-33
- Cengiz ANIK** ..... Güz, s.43; sh. 133-168
Eğiticinin Performansını Niteleyen Faktörler
Factors Determining the Performance of Education s..... Autumn, vol.43; pp. 133-168
- Çulpan ZARİPOVA ÇETİN** ..... Güz, s.43; sh. 01-32
Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar
Tatar turks’ Myths and Beliefs on Mythological Beings (Creatures and Spirits) ..... Autumn, vol.43; pp. 01-32
- Dilek ERGÖNENÇ AKBABA** ..... Yaz, s.42; sh. 151-176
Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler
False Friends in Noghay and Turkish ..... Summer, vol.42; sh. 151-176
- Emine YILMAZ** ..... Autmn, s.43; sh. 225-228
Istvan Zimonyi (Yayın Değer. Rewiev) ..... Autumn, vol.43; pp.225-228
- Erhan AYDIN** ..... Güz, s.43; sh. 55-62
Köl Tigin Yazıtının Kuzey Yüzünün 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi ve Bir Öneri
An Attempt to Make Correction in the 6th Line of the North Face of the Köl Tigin Inscription ..... Autumn, vol.43; pp. 55-62
- Fatih ARSLAN** ..... Autmn, s.43; sh. 221-224
Tevfik Fikret’in Şiirlerinde Trajik Durum (Yayın Değerlendirme)
(Rewiev) ..... Autumn, vol.43; pp.221-224
- Figen GÜNER DİLEK** ..... Yaz, s.42; sh. 177-190
Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözcükler ve Söz Kalıpları
Words and Phrases Expressing the Concept of Death in Altai Turkish
..... Summer, vol.42; pp. 177-190

- Ganizhamal KUSHENOVA** ..... **Yaz, s.42; sh. 229-242**
 Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları
The Administrative Approaches and Activities of makhmud Yalavach and Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai, the Two Governos of Jingiz Khan ..... *Summer, vol. 42; pp. 229-242*
- Gaye Özdemir YAYLACI** ..... **Kış, s.40; sh. 119-140**
 İlköğretim Düzeyinde Kariyer Eğitimi ve Danışmanlığı
Career Education and Counseling in the Development of Children in Elementary Schools ..... *Winter, vol. 40; pp. 119-140*
- G. Gonca GÖKALP ALPASLAN** ..... **Bahar, s.41; sh. 45-68**
 İlk Türkçe Oyunlarından Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmet Üzerine Bir İnceleme
An Anaylsis on "Vakayi-i Acibe and Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed" ..... *Spring, vol.41; pp.45-68*
- Güliz ULUÇ – Murat SOYDAN** ..... **Yaz, s.42; sh. 35-53**
 Said, Oryantalizm, Resim ve Sinemanın Kesişme Noktasında Harem Suare
The Intersection Point of Said, Orientalism, Painting and Cinema: Harem Suare ..... *Summer, vol.42; pp. 35-53*
- Halim ÇAVUŞOĞLU** ..... **Bahar, s.41; sh. 123-154**
 "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri
Immigrations from Former "Yugoslavia-Macedonia" to Turkey and Causes ..... *Spring, vol.41; pp.123-154*
- İbrahim DİLEK** ..... **Güz, s.42; sh. 33-54**
 Sibiryâ Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler
Siberian Turks' Beliefs, Rituals and Myths on Fire ..... *Autumn, vol.43; pp.33-54*
- İbrahim TÜZER** ..... **Bahar, s.41; sh. 225-239**
 Kimliklerin Çatıştığı Mekan. 'Kiralık Konak' ve Evini/Evrenini Arayan Nesiller
A Place Where Identities Conflict: 'Kiralık Konak' and Generations Searching for their Homes/Cosmos ..... *Spring, vol.41; pp.225-239*
- İsmail H. DEMİRCİOĞLU** ..... **Yaz, s.42; sh. 77-93**
 Tarih Öğretiminde Filmlerin Yeri ve Önemi
The role and Significance of Films in the Teaching of History... *Summer, vol.42; pp.77-93*
- İsmail ULUTAŞ** ..... **Güz, s.43; sh. 117-132**
 Metatez Olayı Türkçenin Hece Sistemiyle İlgili midir?
Is Metathesis Related to the Syllabic System of Turkish?... *Autumn, vol.43; pp. 117-132*

- İsrafil BABACAN (2007)** ..... **Kış, s.40; sh. 01-16**
16.Asırda Osmanlı Sahası Şairleri Hakkında Yazılmış ‘Tezkire-i Mecâlis-i Şu’arâ-yı Rûm’ Adlı Tanınmayan Bir Tezkire
An Unknown Tezkire, Entitled “Tezkire-i Mecalis-i Şu’ara-yı Rum”, on Ottoman Poets Written in the 16th Century ..... / *Winter, vol.40; pp.01-16 / İsrâfil BABACAN*
- Lokman BARAN** ..... **Yaz, s.42; sh. 191-211**
Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi
The Formation and Development of Modern Uighur Literature
..... *Summer, vol.42; pp. 191-211*
- M. Ali GÜROL – Akın MARŞAP** ..... **Yaz, s.42; sh. 95-109**
Geçmişte ve Günümüz Yaşamında Ücretsiz ve Ücretli İşgücü Olarak Kadın
Women in Nonpaid and Paid Labour: Todayand Yesterday... *Summer, vol.42; pp.95-109*
- M. Fatih KANTER** ..... **Bahar, s.41; sh. 241-243**
Türk Edebiyatı Tarihi (Yayın Değer. Rewiev) ..... *Spring, vol.41; pp.241-243*
- Memet YETİŞGİN** ..... **Kış, s.40; sh. 141-167**
İngiliz-Rus Rekabeti, Rusya’nın Merv’i İlhakı ve Bu İlhakın Türkmenler Üzerindeki Etkileri
The Anglo-Russian Rivalry, Russia’s Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens ..... *Winter, vol.40; pp. 141-167*
- Murat DEMİRBAŞ – Rahmi YAĞBASAN** ..... **Güz, s.43; sh.193-210**
Sosyal Öğrenme Teorisinin, İlköğretim 6.Sınıf Öğrencilerindeki Akademik Benlik Kavramı Puanlarının Kalıcılığına Etkisi
The Effect of Social Learning Theory on the Permanence of Academic Self-Concept Scores of 6th Grade Elementary Students ..... *Autumn, vol.43; pp.193-210*
- Mustafa SÖZEN** ..... **Yaz, s.42; sh. 55-75**
Türk Sinemasının Özgün Dil Arayışlarına Farklı Bir Yol Haritası: Türk Soylu Ülkeler Sineması
An Alternative for Turkish Cinema’s Search for an Original Language: The Cinema of Central Asia ..... *Summer, vol.42; pp.55-75*
- Necati CEMALOĞLU** ..... **Yaz, s.42; sh. 111-126**
Örgütlerin Kaçınılmaz Sorunu: Yıldırma
The Inevitable Problem of Organisations: Mobbing..... *Summer, vol.428; pp.111-126*
- Neşide YILDIRIM** ..... **Kış, s.40; sh. 169-194**
Toplum Yapısı İtibariyle Çameli İlçesinin Özellikleri
Characteristics of Çameli Town Regarding as Social Structure
..... *Winter, vol.407; pp. 169-194*

- Nurbek KHAIRMUKHANMEDOV** ..... **Bahar, s.41; sh. 155-174**
 Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları
Purging Practices done to Political Opposition and Labor Camps During the
Period of Staliy ..... *Spring, vol.41; pp.155-174*
- Osman YORULMAZ** ..... **Kış, s.40; sh. 195-222**
 Moğol İstilasası Sonrası Kanglılar/Kanklılar
Kanglys/Kanklys After the Mongol Invasion ..... *Winter, vol.40; pp. 195-222*
- Ömer Soner HUNKAN** ..... **Kış, s.40; sh. 35-77**
 Mâverâünnehr’de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)
Sons of Ali Tegin in Transoxania: The Kutlug Ordu State (1020-1041)
 ..... *Winter, vol.407; pp.35-77*
- Rüya KILIÇ** ..... **Kış, s.40; sh. 99-118**
 Osmanlı Sûfliliğinde İbnü’l-Arabî Etkisi: XVII.Yüzyıldan Üç Sûfî
The Impact of Ibn al-Arabi on the Otoman Sufism: Three Sufis from the 17th
Century ..... *Winter, vol.408; pp.99-118*
- Sedat ADIGÜZEL** ..... **Bahar, s.41; sh. 01-21**
 Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konu-
 lar
The Magazine molla Nasreddin in Tibilisi Literary Circle and the Riscuessed
Subjects ..... *Spring, vol.41; pp.01-21*
- S. Dilek YALÇIN ÇELİK** ..... **Güz, s.43; sh. 211-220**
 Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (Yayın Değerlendirme)
 (Rewiev) ..... *Autumn, vol.43; pp.211-220*
- Savaş ÇEVİK-EROL TURAN** ..... **Bahar, s.41; sh. 205-224**
 Devletin Kurumsal Dönüşümü: Orta Asya Cumhuriyetleri Perspektifinden
The Intutional Change of the Government: From the Perspective of Central
Asian Republics ..... *Spring, vol.41; pp.205-224*
- Tuba Işımsu İSEN DURMUŞ** ..... **Güz, s.43; sh. 107-116**
 Fahriyeler Işığında Osmanlı Şiirinde İdeal Şairin Portresi
A Portrait of the Ideal Poet as Reflected in Fahriye in
Otoman Poetry ..... *Autumn, vol.43; pp. 107-116*
- Turgay YAZAR** ..... **Yaz, s. 42; sh. 01-33**
 Ortaçağ Anadolu Türk mimari Bezemesinde Vakvak Üslûbu
The Waq Waq Style in Medieval Anatolian Turkish Architecture
Ornamentation ..... *Summer, vol.42; pp. 01-33*

Ümit K. SEYFEDDİNOĞLU–Damla AYOĞLU..... **Güz, s.43; sh. 169-192**
Türk İmalat Sanayiinde İllere Göre Yerelleşme ve Kentleşme Ekonomilerinin
Belirlenmesi

*Identifying the Localization and Urbanization Economies by Provinces in
Turkish Manufacturing Industry* ..... *Autumn, vol.439; pp. 169-192*

Yavuz KARTALLIOĞLU ..... **Güz, s.43; sh. 85-106**

Tanzimat Gramerlerinde Bazı Eklerin İmlası ve Dudak Uyumu ile İlgili Uyarılar
*The Spelling of Some Affixes in the Grammar Boks of the Tanzimat Period and
Some Warnings Concerning Labial harmony* ..... *Autumn, vol.43; pp.85-106*

bilig
2007 MAKALE ADI DİZİNİ
KIŞ-BAHAR-YAZ-GÜZ
(SAYILAR: 40-41-42-43)

2007 INDEX OF ARTICLES
WINTER-SPRING-SUMMER-AUTUMN
(VOLUMES: 40-41-42-43)

16.Asırda Osmanlı Sahası Şairleri Hakkında Yazılmış ‘Tezkire-i Mecâlis-i Şu’arâ-yı Rûm’ Adlı Tanınmayan Bir Tezkire

..... **Kış, s.40; sh. 01-16 / İsrafil BABACAN**
an Unknown Tezkire, Entitled “Tezkire-i Mecalis-i Şu’ara-yı Rum”, on Ottoman Poets Written in the 16th Century
Winter, vol.40; pp.01-16 / İsrafil BABACAN

Gazete Reklamlarının Gençler Üzerindeki Etkisi

..... **Kış, s.40; sh. 17-33/ Belma Güneri FİRLAR-İ. Pelin DÜNDAR**
Effects of Pres Advertisements on Young People..
..... Winter, vol.408; pp. 17-33 / Belma Güneri FİRLAR-İ. Pelin DÜNDAR

Mâverâünnehr’de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)

..... **Kış, s.40; sh. 35-77 / Ömer Soner HUNKAN**
Sons of Ali Tegin in Transoxania: The Kutlug Ordu State (1020-1041)
..... Winter, vol.407; pp.35-77 / Ömer Soner HUNKAN

Safahat’taki İsyanı ‘Arbede’ Başlığı Altında Okumak

..... **Kış, s.40; sh.79-97 / Ahmet Cüneyt ISSI**
To Read The Safahats’ Rebellion on the Term of the ‘Arbede’
..... Winter, vol.40; pp. 77-97/ Ahmet Cüneyt ISSI

Osmanlı Sûfliğinde İbnü’l-Arabî Etkisi: XVII.Yüzyıldan Üç Sûfî

..... **Kış, s.40; sh. 99-118 / Rüya KILIÇ**
The Impact of Ibn al-Arabi on the Otoman Sufism: Three Sufis from the 17th Century
..... Winter, vol.408; pp.99-118 / Rüya KILIÇ

İlköğretim Düzeyinde Kariyer Eğitimi ve Danışmanlığı

..... **Kış, s.40; sh. 119-140 / Gaye Özdemir YAYLACI**
Career Education and Counseling in the Development of Children in Elementary Schools
..... Winter, vol. 40; pp. 119-140 / Gaye Özdemir YAYLACI

İngiliz-Rus Rekabeti, Rusya'nın Merv'i İlhakı ve Bu İlhakın Türkmenler Üzerindeki Etkileri ..... Kış, s.40; sh. 141-167 / Memet YETİŞGİN
The Anglo-Russian Rivalry, Russia's Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens ..... Winter, vol.40; pp. 141-167 / Memet YETİŞGİN

Toplum Yapısı İtibariyle Çameli İlçesinin Özellikleri
..... Kış, s.40; sh. 169-194 / Neşide YILDIRIM
Characteristics of Çameli Town Regarding as Social Structure
..... Winter, vol.40; pp. 169-194 / Neşide YILDIRIM

Moğol İstilasası Sonrası Kanglılar/Kanklılar
..... Kış, s.40; sh. 195-222 / Osman YORULMAZ
Kanglys/Kanklys After the Mongol Invasion
..... Winter, vol.40; pp. 195-222 / Osman YORULMAZ

Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular ..... Bahar, s.41; sh. 01-21 / Sedat ADIGÜZEL
The Magazine molla Nasreddin in Tibilisi Literary Circle and the Riscuessed Subjects ..... Spring, vol.41; pp.01-21 / Sedat ADIGÜZEL

Divan Şiirinde “Cünûn” ve “Mecnûn” Kavramları ile Bu Kavramların Fiehîm-i Kadîm Dîvânı'ndaki Kullanımı
..... Bahar, s.41; sh. 23-43 / Ayşegül AKDEMİR
“Craziness” and “Crazy” of the Concepts in Divan Poetry and the Usage of these Concepts in “Fehîm-i Kadim Divan”
Spring, vol.41; pp. 23-43 / Ayşegül AKDEMİR

İlk Türkçe Oyunlarından Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmet Üzerine Bir İnceleme
..... Bahar, s.41; sh. 45-68 / G. Gonca GÖKALP ALPASLAN
An Anaylsis on “Vakayi-i Acibe and Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed”
Spring, vol.41; pp.45-68 / G. Gonca GÖKALP ALPASLAN

Türk Edebiyatı Tarihi (Yayın Değerlendirme)
..... Bahar, s.41; sh. 241-243 / M. Fatih KANTER
(Rewiev) ..... Spring, vol.41; pp.241-243/ M. Fatih KANTER

Basın İşletmelerinde Gündemin İnşa Sürecinde Etik: Bir Davranışsal Yaklaşım ..... Bahar, s.41; sh. 69-87 / Ahsen ARMAĞAN
Ethics in the Agenda Building Process in Press organizations: A Behaviorial Approach
..... Spring, vol.41; pp. 69-87 / Ahsen ARMAĞAN

- Kazakistan’da Tarihi Canlandıran ve Milli Kimliği İnşa eden Müzeler**
 ..... Bahar, s.41; sh. 89-108 / Ayşegül AYDINGÜN
Museums Which Revive History and Construct National Identity in Kazakhstan
 ..... Spring, vol.41; pp.89-108 / Ayşegül AYDINGÜN
- “Yugoslavya-Makedonya” Topraklarından Türkiye’ye Göçler ve Nedenleri**
 ..... Bahar, s.41; sh. 123-154 / Halim ÇAVUŞOĞLU
Immigrations from Former “Yugoslavia-Macedonia” to Turkey and Causes
 ..... Spring, vol.41; pp.123-154 / Halim ÇAVUŞOĞLU
- Yeni Kafkasya Mecmuası** ..... Bahar, s.41; sh. 109-122 / Adem Can
The Magazine Yeni Kafkasya ..... Spring, vol.41; pp. 109-122 / Adem CAN
- Stalin Dönemindeki Siyasi Muhafifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları ...** Bahar, s.41; sh. 155-174 / Nurbek KHAIRMUKHANMEDOV
Purging Practices done to Political Opposition and Labor Camps During the Period of Staliy .. Spring, vol.41; pp.155-174 / Nurbek KHAIRMUKHANMEDOV
- Toplumsal-Sınıfsal Hareketlilik Çalışmaları Bağlamında Türkiye’de Mesleki Yapının Dönüşümü ve Toplumsal Hareketlilik Fırsatları**
 ..... Bahar, s.41; sh. 175-204 / Abdülkerim SÖNMEZ
The Transformation of Occupational Structure and Chances for Mobility in Turkey in the Context of Studies on Social-Class Mobility
 ..... Spring, vol.41; pp.175-204 / Abdülkerim SÖNMEZ
- Devletin Kurumsal Dönüşümü: Orta Asya Cumhuriyetleri Perspektifinden**
 ..... Bahar, s.41; sh. 205-224 / Savaş ÇEVİK-EROL TURAN
The Intutional Change of the Government: From the Perspective of Central Asian Republics ..... Spring, vol.41; pp.205-224 / Savaş ÇEVİK-Erol TURAN
- Kimliklerin Çatıştığı Mekan. ‘Kiralık Konak’ ve Evini/Evrenini Arayan Nesiller** ..... Bahar, s.41; sh. 225-239 / İbrahim TÜZER
A Place Where Identities Conflict: ‘Kiralık Konak’ and Generations Searching for their Homes/Cosmos ..... Spring, vol.41; pp.225-239 / İbrahim TÜZER
- Ortaçağ Anadolu Türk mimari Bezemesinde Vakvak Üslûbu**
 ..... Yaz, s. 42; sh. 01-33 / Turgay YAZAR
The Waq Waq Style in Medieval Anatolian Turkish Architecture Ornamentation
 ..... Summer, vol.42; pp. 01-33 / Turgay YAZAR
- Said, Oryantalizm, Resim ve Sinemanın Kesişme Noktasında Harem Suare**
 ..... Yaz, s.42; sh. 35-53 / Güliz ULUÇ – Murat SOYDAN
The Intersection Point of Said, Orientalism, Painting and Cinema: Harem Suare
 ..... Summer, vol.42; pp. 35-53 / Güliz ULUÇ – Murat SOYDAN

Türk Sinemasının Özgün Dil Arayışlarına Farklı Bir Yol Haritası: Türk Soylu Ülkeler Sineması ..... Yaz, s.42; sh. 55-75 / Mustafa SÖZEN
An Alternative for Turkish Cinema's Search for an Original Language: The Cinema of Central Asia ..... Summer, vol.42; pp.55-75 / Mustafa SÖZEN

Tarih Öğretiminde Filmlerin Yeri ve Önemi
..... Yaz, s.42; sh. 77-93 / İsmail H. DEMİRCİOĞLU
The role and Significance of Films in the Teaching of History
..... Summer, vol.42; pp.77-93 / İsmail H. DEMİRCİOĞLU

Geçmişte ve Günümüz Yaşamında Ücretsiz ve Ücretli İşgücü Olarak Kadın
..... Yaz, s.42; sh. 95-109 / M. Ali GÜROL – Akın MARŞAP
Women in Nonpaid and Paid Labour: Today and Yesterday
..... Summer, vol.42; pp.95-109 / M. Ali GÜROL – Akın MARŞAP

Örgütlerin Kaçınılmaz Sorunu: Yıldırma
..... Yaz, s.42; sh. 111-126 / Necati CEMALOĞLU
The Inevitable Problem of Organisations: Mobbing
..... Summer, vol.42; pp.111-126 / Necati CEMALOĞLU

Pazarlama Açısından Markanın Finansal Değeri ve Dış Ticaret İşletmelerinde Bir Uygulama ..... Yaz, s.42; sh. 127-150 / Abdulvahap BAYDAŞ
The Financial Value of Brands with Respect to Marketing and an Examination of Businesses Engaged in Foreign Trade
..... Summer, vol.42; pp. 127-150 / Abdulvahap BAYDAŞ

Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler
..... Yaz, s.42; sh. 151-176 / Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
False Friends in Noghay and Turkish
..... Summer, vol.42; sh. 151-176 / Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözcükler ve Söz Kalıpları
..... Yaz, s.42; sh. 177-190 / Figen GÜNER DİLEK
Words and Phrases Expressing the Concept of Death in Altai Turkish
..... Summer, vol.42; pp. 177-190 / Figen GÜNER DİLEK

Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi
..... Yaz, s.42; sh. 191-211 / Lokman BARAN
The Formation and Development of Modern Uighur Literature
..... Summer, vol.42; pp. 191-211 / Lokman BARAN

Düşmek İmajı ve Şeyh Galib'in Düşüşü
..... Yaz, s.42; sh. 213-227 / Ali YILDIRIM
The Image of the Fall and the Fall of Sheikh Galib
..... Summer, vol.42; pp. 213-227 / Ali YILDIRIM

Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları

..... **Yaz, s.42; sh. 229-242 / Ganizhamal KUSHENOVA**
The Administrative Approaches and Activities of makhmud Yalavach and Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai, the Two Governos of Jingiz Khan
 ..... *Summer, vol. 42; pp. 229-242 / Ganizhamal KUSHENOVA*

Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar

..... **Güz, s.43; sh. 01-32 / Çulpan ZARİPOVA ÇETİN**
Tatar turks' Myths and Beliefs on Mythological Beings (Creatures and Spirits)
 ..... *Autumn, vol.43; pp. 01-32 / Çulpan ZARİPOVA ÇETİN*

Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler

..... **Güz, s.42; sh. 33-54 / İbrahim DİLEK**
Siberian Turks' Beliefs, Rituals and Myths on Fire
 ..... *Autumn, vol.43; pp.33-54 / İbrahim DİLEK*

Köl Tigin Yazıtının Kuzey Yüzünün 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi ve Bir Öneri

..... **Güz, s.43; sh. 55-62 / Erhan AYDIN**
An Attempt to Make Correction in the 6th Line of the North Face of the Köl Tigin Inscription
 ..... *Autumn, vol.43; pp. 55-62 / Erhan AYDIN*

Çankırı Fatih Emir Karatekin'in Türbesi

..... **Güz, s.43; sh. 63-84 / Alev ÇAKMAKOĞLU KURU**
The Turbeh of Emir Karatekin, the Conqueror of Çankırı
 ..... *Autumn, vol.42; pp.63-84 / Alev ÇAKMAKOĞLU KURU*

Tanzimat Gramerlerinde Bazı Eklerin İmlası ve Dudak Uyumu ile İlgili Uyarılar

..... **Güz, s.43; sh. 85-106 / Yavuz KARTALLIOĞLU**
The Spelling of Some Affixes in the Grammar Boks of the Tanzimat Period and Some Warnings Concerning Labial harmony
 ..... *Autumn, vol.43; pp.85-106 / Yavuz KARTALLIOĞLU*

Fahriyeler Işığında Osmanlı Şiirinde İdeal Şairin Portresi

..... **Güz, s.43; sh. 107-116 / Tuba Işımsu İSEN DURMUŞ**
A Portrait of the Ideal Poet as Reflected in Fahriye in Otoman Poetry
 ..... *Autumn, vol.43; pp. 107-116 / Tuba Işımsu İSEN DURMUŞ*

Metatez Olayı Türkçenin Hece Sistemiyle İlgili midir?

..... **Güz, s.43; sh. 117-132 / İsmail ULUTAŞ**
Is Metathesis Related to the Syllabic System of Turkish?
 ..... *Autumn, vol.43; pp. 117-132 / İsmail ULUTAŞ*

Eğiticinin Performansını Niteleyen Faktörler

..... **Güz, s.43; sh. 133-168 / Cengiz ANIK**
Factors Determining the Performance of Educations
..... *Autumn, vol.43; pp. 133-168 / Cengiz ANIK*

Türk İmalat Sanayiinde İllere Göre Yerleşme ve Kentleşme Ekonomilerinin Belirlenmesi

..... **Güz, s.43; sh. 169-192 / Ümit K. SEYFEDDİNOĞLU–Damla AYOĞLU**
Identifying the Localization and Urbanization Economies by Provinces in Turkish Manufacturing Industry
..... *Autumn, vol.43; pp. 169-192 / Ümit K. SEYFEDDİNOĞLU–Damla AYOĞLU*

Sosyal Öğrenme Teorisinin, İlköğretim 6.Sınıf Öğrencilerindeki Akademik Benlik Kavramı Puanlarının Kalıcılığına Etkisi

..... **Güz, s.43; sh.193-210 / Murat DEMİRBAŞ – Rahmi YAĞBASAN**
The Effect of Social Learning Theory on the Permanence of Academic Self-Concept Scores of 6th Grade Elementary Students
..... *Autumn, vol.43; pp.193-210 / Murat DEMİRBAŞ–Rahmi YAĞBASAN*

Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (Yayın Değerlendirme)

..... **Güz, s.43; sh. 211-220 / S. Dilek YALÇIN ÇELİK**
(Review) ..... *Autumn, vol.43; pp.211-220/ S. Dilek YALÇIN ÇELİK*

Tevfik Fikret’in Şiirlerinde Trajik Durum (Yayın Değerlendirme)

..... **Autmn, s.43; sh. 221-224 / Fatih ARSLAN**
(Review) ..... *Autumn, vol.43; pp.221-224/ Fatih ARSLAN*

Istvan Zimonyi (Yayın Değerlendirme)

..... **Autmn, s.43; sh. 225-228 / Emine YILMAZ**
(Review) ..... *Autumn, vol.43; pp.225-228/ Emine YILMAZ*

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olması şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin ***bilig***'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli kriterlerdir. Uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazıların, istek hâlinde bir nüshası yazarlarına iade edilir.

bilig'de yayınlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayınlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adresi: Yazarın adı, SOYADI BÜYÜK HARFLERLE olmak üzere, **koyu**, adresler ise normal ve *eğik karakterde* harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta (e-mail) adresi belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler, gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir. (İngilizce yazılarda Türkçe özet de eklenmelidir.)

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 10 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil eğik harflerle** yazılmalıdır. Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

6. Şekiller ve Çizelgeler: Şekiller, küçültmede ve basımda sorundan kaçınmak için siyah mürekkep ile düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydın ve beyaz kağıda çizilmelidir. Her şekil ayrı bir sayfada olmalıdır.

Şekiller numaralandırılmalı ve açıklamaları her şeklin altına başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır. Çizelgeler de şekiller gibi, numaralandırılmalı ve açıklamalar her çizelgenin üstüne başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır.

Şekil ve çizelgelerin başlıkları, kısa ve öz olarak seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Gerekliğinde, açıklayıcı dipnot veya kısaltmalara şekil ve çizelgelerin hemen altında yer verilmelidir.

7. Resimler: Parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Kaynak Verme: Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve ‘vd.’ yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Notlar, sadece açıklama için kullanılmalı ve metnin sonunda verilmeli, buradaki göndermeler de metin içindeki gibi olmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976: 131), bu konuda ....”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926) ....” (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Köprülü, Mehmet Fuat (1961), *Azeri Edebiyatının Tekamülü*, İstanbul: MEB Yay.

Timurtaş, F. Kadri (1951), "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri", *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (3): 189-213.

Shaw, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, çev. M. Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere üç nüsha olarak, disket veya yazılabilir diskiyle birlikte **bilig** adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 215 22 06
Fax: (0312) 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles forwarded for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Evaluation of Articles

Articles forwarded to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees

and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counterpresent their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility for the published articles belongs to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Writing Rules

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

- 1. Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters.
- 2. Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written in capital letters and bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, his/her contact and e-mail addresses should also be specified.
- 3. Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 3 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
- 4. Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 3 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; inquotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
- 5. Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-

headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).

6. **Figures and Tables:** Figures should be drawn on tracing or white paper in ink so as not to cause problems in printing or reducing the size. Each figure should be on a separate page. Figures should be numbered with a caption of the title in Turkish first and English below it.

Tables should also be numbered and an explanation have the title in Turkish first and English below it. The titles of the figures and tables, and also explanations should be clear and concise. The first letter of each word should be capitalized. When necessary footnotes and acronyms should be placed below the captions.

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. (one-third of article) Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. **Indicating sources:** Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

“Tanpınar (1976: 131) on this issue ....”

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

“Köprülü (1926) .....” (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **References:** Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author,

then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):
Köprülü, Mehmet Fuat (1961), *Azeri Edebiyatının Tekamülü*, İstanbul: MEB Yay.
Timurtaş, F.Kadri (1951), “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”, *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV (3)* : 189-213.
Shaw, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, çev. M. Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

How to Forward Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a floppy disk or compact disc, to **bilig** at the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach **bilig** not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Correspondence Address

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06490 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06 Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr